

T.C
MARDİN ARTUKLU ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
FELSEFE ANABİLİM DALI

MUHAMMED İKBAL'İN BENLİK DÜŞÜNCESİ VE
SİYASET FELSEFESİNDEKİ YERİ

Yüksek Lisans Tezi

Elif Esra ATALAN

Tez Danışmanı
Doç. Dr. Yunus CENGİZ

Mardin 2019

T.C.
MARDİN ARTUKLU ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ

TEZ ONAYI

Enstitümüzün Felsefe Anabilim Dalı 16755011 numaralı öğrencisi Elif Esra ATALAN'ın hazırladığı “Muhammed İkbâl'in Benlik Düşüncesi ve Siyaset Felsefesindeki Yeri” başlıklı Tezli Yüksek Lisans tezi ile ilgili Tez Savunma Sınavı, Lisansüstü Eğitim-Öğretim ve Sınav Yönetmeliği uyarınca 17/06/2019 günü saat 13:00'da yapılmış, tezin onayına oy çokluğu/oybirliğiyle karar verilmiştir.

Danışman

Doç.Dr. Yunus CENGİZ

Üye

Dr.Öğr.Üyesi Ufuk BİRCAN

Üye

Dr. Öğr.Üyesi Ahmet CEYLAN

ONAY:

Bu tezin kabulü, Enstitü Yönetim Kurulu'nun ...../...../20.. tarih ve ...../..... sayılı kararı ile onaylanmıştır.

...../...../20..

Enstitü Müdürü

.....

İÇİNDEKİLER

ÖNSÖZ.....	iii
ÖZET.....	iv
ABSTRACT	v
KISALTMALAR.....	vi
GİRİŞ	1
Çalışmanın Konusu ve Amacı	1
Çalışmanın Önemi	2
Literatür Değerlendirmesi.....	7
Çalışmanın Yöntemi	7
Muhammed İkbâl'in Hayatı ve Eserleri.....	8
1. İKBAL'DE BENLİĞİN GELİŞİMİ	16
1.1. Benlik ve Mahiyeti	16
1.2. Benliğin Metafiziksel Boyutu	17
1.3. Benliğin Gelişim Aşamaları (Manevi Doğuş)	25
1.3.1. İtaat	25
1.3.2. Nefsin Zabtı	27
1.3.3. Niyabet-i İlahiyye (Allah'a Halife Olmak).....	29
1.4. İkbalde Benliğin Unsurları	30
1.4.1. Benliği Kuvvetlendiren Unsurlar.....	31
1.4.2. Benliği Zayıflatan Unsurlar	38
2. İKBAL SİYASİ DÜŞÜNÇESİNİN BEN'İN OLUŞTURACAĞI TOPLUMA ETKİSİ	45
2.1. İkbâl'in Siyaset Düşüncesinin Temel İlkeleri	45
2.2. İkbâl'in Siyaset Düşüncesinde Temel Kavramlar	49
2.2.1. Eşitlik	49
2.2.2. Özgürlük	50
2.2.3. Adalet	52
2.2.4. Kardeşlik	53
2.3. İkbâl'in Siyaset Felsefesinde Eleştirdiği Yaklaşımlar	54
2.3.1. Milliyetçilik	54

2.3.2. Mezhepçilik	57
2.3.3. Batılılaşma	58
2.3.4. İçtihat ve Kader Anlayışı Eleştirisi	62
2.4. İقبال'in Demokrasi Anlayışı	68
2.5. İقبال'de Modernizm Anlayışı	70
2.6. İقبال'in Özgürlük Anlayışı	73
3. İقبال'İN İDEAL DEVLET ANLAYIŞI	74
3.1. İdeal Devletin Genel Yapısı	74
3.2. İقبال'de İdeal Devletin Temel Unsurları	78
3.2.1. Din	78
3.2.2. Hukuk	80
3.3. Hilafet	84
3.4. Şura (Meclis)	85
3.5. İقبال'de İdeal Devletin Temel Esasları	86
3.5.1. Millet İlkesi	86
3.5.2. Tevhit İlkesi	89
3.5.3. Mekke (Başkent) İlkesi	90
3.5.4. Toprak İlkesi	91
3.5.5. Liderlik İlkesi	92
3.6. İdeal Devletin Temeli Olarak Ahlak	94
3.7. İقبال'in Eğitim Anlayışı	96
3.8. İقبال'in İdeal Devletinde Toplum ve Özne	100
SONUÇ	105
KAYNAKÇA	111
ÖZGEÇMİŞ	115

ÖNSÖZ

Birey, cemiyeti oluşturan en küçük yapı birimidir. Bireyler varoluşundan bu yana tarih içinde gördüğümüz üzere ve ayrıca fitratın da gereği olarak da sürekli bir arada yaşama gereği hissetmiş ve bunu yaparken de mutlaka birlik ve nizamı korumak amacıyla bir kurallar bütünü oluşturmuşlardır. Bazen bu nizamı sağlamak bireylerin kendi elleri ile oluşturdukları kurallar ve sistemler ile ya da ilahi emirlerin tebliğcisi olan peygamberler eli ile olmuştur.

Biz bu tezimizde Muhammet İkbal felsefesinde İkbal'in ideal devlet tasavvurunda toplum ve özneyi nereye koyduğu hususunda tespitlerde bulunup, toplum ve özne hususunda İkbal'in farklı düşünürler arasındaki yerini ayırt etmeye çalışacağız.

Bu konuyu seçmemizdeki amaç şudur: İkbal'in yaşadığı dönemde Müslümanlar Batı karşında sinmiş vaziyetteydiler. İkbal, İslam kültür ve medeniyetinin fonksiyonunu açığa çıkararak bir uyanış ve Öz'e dönüş hareketi başlattı. Bu fikriyatı üretirken “Ben'in” toplum inşasındaki konumuna yeni atıflarda bulunarak, atıfların önemine ve toplum inşasındaki faydasının ne olduğuna ve diğer düşünürlerden farkının ne olduğuna dair bir merak uyandırmış oldu. Bu sebeple hem bu fikirsel temelin ne olduğunu ortaya koymak hem de İkbal'in fikirlerini gözler önüne sermek istedik. Bu konu hakkında çalışırken İkbal'in temel eserlerinden biri olan “İslam'da Dini Düşüncenin Yeniden İnşası” kitabını temel aldık. Bunun yanında İkbal'in yazdığı şiirlerinden de faydalandık. Ayrıca İkbal ile alakalı yazılmış eserleri bularak tezimizi oluşturduk.

Yüksek lisans öğrenimim süresince bana yol gösteren, desteklerini her daim esirgemeyen saygıdeğer hocam Doç. Dr. Yunus CENGİZ'e teşekkür ediyorum.

Elif Esra ATALAN

Mardin 2019

ÖZET

Yüksek Lisans Tezi

Muhammed İkbâl'in Benlik Düşüncesi ve Siyaset Felsefesindeki Yeri

Elif Esra ATALAN

Mardin Artuklu Üniversitesi

Sosyal Bilimler Enstitüsü

Felsefe Anabilim Dalı

2019: 114 Sayfa

Tezimizin konusu Muhammed İkbâl açısından Ben'in toplum inşasındaki konumunun ne olduğu ile alakalıdır. Tezimiz toplamda üç bölümden oluşmaktadır. Giriş kısmında İkbâl'in yaşadığı ortamı, eğitim hayatını verdiği eserleri ele aldık.

Birinci bölümde İkbâl'de benliğin “neliği”, benliğin gelişim aşamaları olan; “itaat, Nefsin Zabtı, Allah'a Halife Olmak” gibi kavramları ifade ettik daha sonra benliği kuvvetlendiren ve benliği yıkan unsurları ele aldık. İkbâl'e göre, Aşk, arzu, fakr, hoşgörü, helal kazanç vb. özellikler bireyin şahsiyetini kuvvetlendiren unsurlar olarak, “Yeis, korku, dilencilik, ırkçılık, kölelik” vb. unsurların benliği zayıflatan unsurlar olarak karşımıza çıkar.

İkinci bölüme geldiğimizde İkbâl'in siyaset düşüncesini ele aldık. Çünkü İkbâl hiçbir zaman toplumu ve bireyi birbirinden ayırmamış aksine birbirini tamamlayan iki öge olarak görmüştür. Mükemmel bir birey inşasından sonra mükemmel bir toplum ve sistem inşa etmek, şahsiyetini kazanmış bireyle mümkün hale gelir. İkbâl'in siyasi düşüncesinin temellerine atıfta bulunduk.

Üçüncü bölümde ise İkbâl'in ideal devlet anlayışının ne olduğundan bahsettik. İdeal devletinin temel unsurlarından olan Din, Hukuk, Hilafet ve Meclis (şura) gibi kavramların İkbâl açısından ne anlam ifade ettiğini irdledik. İslam Ahlak anlayışını ve fert ve toplum ilişkisini inceleyerek bu bölümü bitirdik.

Anahtar Kelimeler: Muhammed İkbâl, benlik (özne), siyaset düşüncesi, ideal devlet, toplum ve özne.

ABSTRACT

Master Thesis

The place of Muhammed İqbal’s self thought and political philosophy

Elif Esra ATALAN

Mardin Artuklu University

Institute of Social Sciences

Department of Philosophy

2019: 114 Pages

The subject of our thesis is what Muhammad Iqbal has to say about Ben's position in society building. Our thesis consists of three chapters in total. In the introductory section, we discussed the environment where Iqbal lived and the works in which he gave education. In the first part, Iqbal's eli quality li of self is the stage of development of self; We expressed concepts such as “obedience, the Memorandum of Self, Being the Caliph of Allah daha and then we discussed the elements that strengthened and destroyed the self. According to Iqbal, love, desire, fakr, tolerance, halal gain and so on. characteristics such as özellikler Yeis, fear, begging, racism, slavery ”and so on. elements appear as elements that weaken the self. When we came to the second chapter, we discussed the political thought of Iqbal. Because ikbal has never separated society and individual from each other, on the contrary, it has seen two complementary elements. After the construction of a perfect individual, it is possible to build a perfect society and system with the individual who has gained his personality. We have referred to the foundations of Iqbal's political thought. In the third chapter, we talked about what the ideal state conception of ikbal is. We have examined the concepts of Religion, Law, Caliphate and the Assembly (Shura), which are the basic elements of the ideal state, for Iqbal. We have finished this section by examining the understanding of Islam Ethics and the relationship between individual and society.

Key Words: Muhammad Iqbal, self (subject), political idea, ideal state, society and subject.

KISALTMALAR

A.g.m: Adı geen makale

C. : Cilt

ev. : eviren/evirenler

Der. : Derleyen

s. : Sayfa

ss. : Sayfadan sayfaya

S. : Sayı

SBE: Sosyal Bilimler Enstitüsü

vb. : ve benzeri

vd. : ve diğlerleri

vs. : vesaire

Yy. : Yüzyıl

GİRİŞ

İkbal, siyasi manada yaşadığı dönem içinde mensubu olduğu dinin öğretilerini yaşama hususunda sıkıntıların yaşandığının farkına varmış ve İslam mensubiyeti olan kimselerin dinlerini gerçek manada yaşayamadıklarını fark etmiştir. Bu durumdan rahatsız olan İkbal, özgürce yaşanması adına birtakım fikirsel üretim içerisine girmiştir. Doğu ve batı medeniyetlerini yakından tanıma fırsatı yakalayan İkbal, bütün Müslümanları uyandırmak ve harekete geçirmek adına İslam düşünce yapısını yeniden hareketlendirmiş ve insanları bilinçlendirmeyi, öz değerlerini hatırlatmayı, uyuşukluklarını gidermek için yeni bir harekete imza atmıştır. Fikirlerini topluma genel manada şiirsel olarak ifade ederken felsefi temellendirmesini de nesir olarak ifade etmiştir. İkbal'in eserleri birçok dile çevrilmiş, akademik dünya içerisinde hâlâ üzerinde çalışmalar yapılarak güncelliğini kaybetmemiştir. Özellikle Batı medeniyeti ile alakalı yaptığı eleştiriler hâlâ geçerliliğini korumaktadır.

Çalışmanın Konusu ve Amacı

Bu çalışmanın konusu İkbal açısından Ben'in toplum inşasındaki konumunu ve durumunu tespit etmektir. İkbal, ideal toplum inşası yapmak için "Benliğin" gelişimine çok önem vermiştir. İdeal toplumun filizlenmesindeki temel tohumun "Ben"i yetkinleştirmek olduğunu vurgulamış ve ideal toplumu ben üzerine inşa etmiştir. Doğu toplumu içerisinde doğup büyüyen, doğu kültürü ile tarihsel hafızasını şekillendiren İkbal, bunun yanında Batıya gitmiş ve Batı'da eğitim hayatına devam ederek Batı medeniyetinin kültürel ve zihinsel öğeleri ile de tanışmıştır. Buna istinaden Doğu ve Batı arasında mukayese yapma ehliyetine de kavuşmuştur. Tecrübe etmiş olduğu bu eğitim süresi boyunca Batı felsefesi fikirlerini yakinen tanımış ve Doğu toplumlarının uyanması hususunda sağlam temelli ilkeler ortaya koymuştur. Bunu yaparken de Yunan düşünce yapısındaki statikliği ayrıca Şark ve İslam tasavvufunun durağan yapısını da eleştirerek doğru İslam anlayışının ne olduğunu ortaya koymaya çalışmıştır. İkbal, bir yandan toplumun inşasında Ben'e vurgu yapıp onu önemserken bir yandan Ben'in ne olduğu ile alakalı beyanda bulunmuş, Batı düşünürlerinin oluşturduğu temelin yanlışlığını ve eksikliğini ortaya koymaya çalışmış aynı zamanda Batı düşüncesinin Doğu toplumları açısından

zararını ve Doğu zihin kodlarına olan aykırılığını ortaya koymaya çalışmıştır. Çalışmamızda bir taraftan onun, Ben'in toplum inşasındaki önemini ortaya koymaya çalışırken diğer taraftan da Batı karşısındaki fikirsel farklılığını saptamaya çalışmaktayız. Dolayısıyla bu çalışma İktbal'in Ben'in toplum inşasındaki önemi ile alakalı düşüncelerini ortaya koymaya amaçlamaktadır. Bunu yapabilmek içinde Ben'in ne olduğu, ideal toplumu oluşturan unsurların neler olduğunu, aynı zamanda ideal toplum ve siyaset anlayışının ne olması gerektiğini, Batı medeniyetinin zihinsel ve fikirsel yapısının hangi öğeler üzerine şekillendiği ve Doğu toplumlarına nasıl etki ettiği, aynı zamanda Doğu toplumlarının tarihsel süreç içerisindeki durağanlaşmasına sebebiyet veren unsurların neler olduğu ile alakalı birçok konuyu İktbal açısından bu çalışmada tartışmaktayız.

Çalışmanın Önemi

İktbal'in İslam kültürü yani doğu kültürü geleneği içerisinde yetişmiş olmasının yanı sıra Batı kültürü ve düşüncesinden de yararlanması, Batı'da eğitim görmesi etkili bir düşünür olmasına sebebiyet vermiştir. Nitekim eserlerinde bir taraftan Mevlana, Mirza Gali Han, Abdulkadir Bedil, Cemalettin Afgani, Hallac, Seyyid Ahmet Han, Said Halim Paşa, Ziya Gökalp vb. gibi düşünürlerin fikirlerini incelemesi ve yorum getirmesi, diğer taraftan Hegel, Goethe, Bergson, Eflatun, Aristo, Einstein, Nietzsche vb. gibi filozoflara atıfta bulunması ve onların düşüncelerini kritik etmesi onun beslendiği kaynakların genişliğini ve ortaya attığı fikirlerin sağlamlığını ifade etmektedir.

İktbal, ne doğu medeniyetinin savunuculuğunu yapanların ne de batı medeniyetini savunanların fikirsel yapısını olduğu gibi kabul eden birisi değildir. Yerine göre iki medeniyeti eleştirmekten sakınmayan, yeri geldiğinde Batı medeniyetinin iyi taraflarını da görebilen, iki medeniyetin de düşüncelerini revize eden ya da kendi düşüncesinin inşası için bu fikirleri araçsallaştıran ve ele aldığı konuya katkıda bulunan birisidir.

İktbal, İslam'a mensup bireylerin özlerini ve dini değerlerini inşa etmek açısından siyaset felsefesini ve ideal devlet ve toplum yapısını bireyin benliğini yetkinleştirme üzerine kurmuş ve fikirsel temelinin ilk zemini bireyin ya da toplumu oluşturan öznenin benliği üzerinden yürütmüştür. Mehmet S. Aydın'ın belirttiği gibi,

“İkbal’e göre benlik (ene veya hodi), sezginin bize bildirdiği temel realitedir. Bu realite, her türlü faaliyetin merkezi durumundadır. Her insan, müstakil bir hüviyete sahip hür bir ben’dir. Dünya da bir “ben”dir. Allah ise Mutlak Ben’dir. Varlık mertebeleri arasındaki yeri ne kadar aşağı seviye de bulunursa bulunsun, her atom bir bendir.”¹

Özne, benliğinin farkına vardığı an kendi şahsiyetini oluşturmak açısından önemli bir basamağa adım atmış olur. Kendinin, yeteneklerinin, sınırlarının, değerlerinin, kendine ilişkin tanımın ve dinamik yapısının farkına varır. Çünkü Allah insanı Kur’an’ı Kerim ve akılla şereflendirmiştir. Bu şereflendirme şekli ile Allah, öznenin kâinatın bir parçası ve seçilmiş şuuruna varmasını, kendi zatının kıymetini fark etmesini murat etmiştir. Allah’ın yeryüzünün halifesi olarak nitelendirdiği öznenin kendi benliğinin farkına varması ideolojik ve eylemsel kölelikten kurtulması gerektiğinin en büyük kanıtıdır.

İkbal’e göre benlik, Allah’ı hayatın sebebi ve mutlak hâkimi olarak görür, ona itaatte kusur etmez, ibadetlerini yerine getirir, Allah’ın yeryüzündeki halifesi olursa yani sorumluluğunu yerine getirirse o zaman kendisinde zuhur etmiş benliğinin ölmesine engel olur. Bunun yanında yeis, dünyevi korku, insanlara tamah etmede gönüllü, batılın karşısında esaret sahibi, kendi öz değerlerinden uzak, başkalarını veya başka değerleri taklitçi, tembel, vurdumduymaz vd. olursa benliğinde doğmuş bu güzel özellikleri şahsiyete çevirmeden zelil olur. Kendi içindeki esarete yenik düşer.

Batılı filozoflar arasında İkbal’in benlik ve şahsiyet temelli felsefesine en yakın isim Nietzsche’dir. Nietzsche de İkbal gibi üstün insan modeli tasarlamış ve bu mana da felsefelerini oluşturmuşlardır. Birbirine yakın iki fikir gibi dursa da aralarında ciddi manada farklılık mevcuttur. Çünkü İkbal’in üstün insan tasavvuru Kur’an ve İslam temelli bir karakteri temsil eder ve gerçek gücünü Allah’tan alır. Fakat Nietzsche ise tanrıtanımayan biri olarak oluşturduğu üstün insan modelinde tanrı tanımayan bir karakterin izlerini taşımaktadır. Ayrıca İkbal, benliğinin farkına varanların varoluşlarını ve şahsiyetlerini yükseltebileceklerine inanırken, Nietzsche bu durumu sınırlandırmış ve sadece aristokratik bir azınlığın ulaşabileceğini vurgulamıştır.

---

¹ Mehmet S. Aydın, “İkbal’in Felsefesinde İnsan”, *Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, Cilt: XXIX, Ankara, 1987, s. 83.

Yine İkbal, sezgici düşüncenin savunucularından olan Bergson'dan etkilendiği gibi aynı zaman da Mutlak Hakikat'in teolojik karakterini reddeden görüşünü eleştirir ve hayatın gayeliğini mevzu bahis eder. Ayrıca İkbal, Bergson'un düşünce kavramına getirdiği yorumdan da ayrılır. Zira Bergsona göre “*entelektüel aktivite sadece analitiktir. Fakat İkbal zihinsel aktiviteyi hem analitik hem de sentetik olarak değerlendirir.*”²

İkbal, bütün ideallerinin merkezine koyduğu insanı batılı filozofların görüşlerinden bu şekilde ayırdıktan sonra insanları bir arada, bir nizamda tutacak olan ideal devletinin temellerini atmaya siyaset düşüncesini inşa ederek başlamıştır.

İkbal, siyasetinin temelini herkesten farklı olarak tevhit ilkesine dayandırır. O, siyaset nedir şeklinde tanım yapmaktan ziyade Müslümanların siyaseti nasıl olmalı, dayandığı ilkeler ve hukuk kurallarının temel dayanağı ne olmalı? şeklindeki bir muhteva ile şekillendirmiştir. O, bireysel uyanmayı gerçekleştirdikten sonra bu uyanmayı kolektif alana yayarak toplumsal uyanmayı da gerçekleştirerek İslami bir birlik kurmak istemiştir. Buna göre, İslami bir birlik kurmayı hedefleyen toplum, Batı'yı taklit ederek değil, İslam kültürüne bağlanarak ve o değerleri yaşayarak elde edebilir. Çünkü İslam, -inananlar için- evrensel kuralların geçerliliğini kıyamete kadar olacağını vaat ettiğinden dolayı bu birlikteliği sadece “İslam” sağlayabilir.

İkbal için İslam birliğinin sağlanması hususunda “Müminler ancak kardeşlerdir.”³ ayeti de önemli bir zemin teşkil etmektedir. Çünkü bu evrensel kardeşlik duygusu dil, ırk, millet, ideoloji fark etmeden bütün insanlığı kuşatıcı bir yapıya sahiptir. O din kuvvetini cemiyetin gücü ile doğru orantılı düşünmektedir. Cemiyet ne kadar bir arada olursa dinin etkisi ve kuvveti de o denli etki edecektir. İkbal, siyaset felsefesini temellendirirken bazı temel kavramlarla birlikte İslam birliği fikrini detaylandırmaya çalışmıştır. Örneğin; eşitlik kavramı onun siyasetinde olmazsa olmaz ilkelere biridir. Çünkü eşitlik ilkesi, toplum içerisindeki kişilerin hak ve özgürlüklerinin eşit biçimde dağılmasını sağlayan bir mekanizmadır. Bu ilkeye uygun olarak gerçekleştirilen bir pratik; ırkına, cinsine, sınıfına, rengine bakılmaksızın insan

---

² Tefik Can Küçükşahin, *Muhammed İkbal'de Benliğin Hürriyeti*, Dokuz Eylül Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İzmir, 2012, s. 20.

³ Hucûrât, 49/10.

olmasından ötürü yapılan muamelenin İslami ve insani olduğunu ispat eder. İktbal, bu tarz kavramları İslami şeriate uygun olarak yorumlar. İslam'da ayrıcalıklı sınıf söz konusu olmadığı için eşitlik, şeriat düşüncesindeki mutlak eşitlik temeline dayanır. İktbal için bir diğer önemli kavram özgürlük kavramıdır. İktbal, sağlam bir siyaset felsefi oluştururken bu kavramı da oldukça önemser. Özgürlük, insan olmanın gereği olarak düşünülür ve bireyin benliğini aşıkâr kılması için bu şart gereklidir. İnsan özgür olmalı ve özgür hissetmelidir. Çünkü özgürlük, insana hür bir irade sunar ve hür irade ile eylemlerini gerçekleştiren insan varoluşsal amacının gerekliliğini yerine getirmiş olur. Hatta Hz. Âdem'in bütün uyarılara rağmen Allah'ın yasak koyduğu o ağaca yaklaşım merteye olarak düşmesini Allah'a karşı bir itaatsizlik olarak algılanmasındansa ilk defa bir bireyin özgür bir şekilde hür iradesini kullanarak bir adım atmış olması şeklinde yorumlanması daha makul ve fitrata, yaratılışa uygun bir yorum olacağı kanaatindeyim. İktbal için adalet kavramı da önemlidir. Çünkü adalet bir toplumdaki eşitsizliği bertaraf eden, herkese hakkı olanın verildiği hukuksal bir kavramdır. Şayet bir yerde adalet yoksa orada toplum birliğinin tesis edilmesi mümkün değildir.

İktbal, ırk, millet, milliyetçilik, kan bağı, mezhepçilik, batılılaşma ve batı taklitçiliği vb. toplumsal değerlerin toplum birliğini bozduğunu ve tevhidi birliğe mani olduğunu, bu değerlerin toplum içindeki birlik ve beraberliğini olumsuz manada etkilediğini, evrensel kardeşlik duygusunu baltaladığını ve bireyler arasında bozgunculuğa sebebiyet verdiğini ifade eder. Bu sebeple bu kavramların Müslümanların hayatında yerlerinin olmadığını söyler. Şayet bu kavramlar bir toplulukta canlılığını korsa o topluluk bir daha bir araya gelmemek üzere birlik ve dirliğini kaybeder.

İktbal, İslami birliğin gerçek yerini bulması için bu birliğin demokrasi sistemi ile pekiştirilmesi gerektiğini düşünür. O, Batı'da uygulanan demokrasi sistemine karşı çıkarak, İslam'ın ilk dönemlerinde uygulanan demokrasi sistemini savunmaktadır. Bu sistemde ayrıcalıklı bir yönetici sınıfı olmayıp, herkes için eşit özgürlük hâkimdir. Bireylerin haklarının adaletle korunduğu, yöneticilerin akli, ahlaki ve liyakat özelliklerine göre seçildiği, mal-mülk, makam-mevki ile

ilgilenilmeyen, oy isterken hile, cebri kuvvetin uygulanmadığı, rüşvetin dönmediği bir demokrasi istemektedir.

İkbal, bu şekilde siyaset felsefesinin temelini oluşturarak ideal devlet anlayışının nasıl olması gerektiği hususunda bir açıklama getirmiştir. Onun ideal devletinde din ve devlet işleri birbirinden ayrılmaz. Devletin hukuk kuralları dinden kaynaklanır. Kur'an'ın vahyettikleri ve Hz. Muhammed'in tebliği ve teşri ettiği her şey, İslam ideal devletinin anayasa maddelerini, hukuk kurallarını oluşturur. İcma, kıyas, içtihat gibi kavramlar İslam hukukunun güncelliğini ve sürekliliğini koruyan kavramlardır. Çünkü şartlar, zaman, mekân ve şartlar içinde gelişen olayların değişiklik göstermesi doğal olduğu için yukarıda saydığımız yöntemler İslam hukukunun her şartta ve zaman da güncellenebileceği hususunda bir dayanak teşkil etmektedir.

İkbal'e göre, ideal devlet düzeni ve siyaseti açısından tam olarak yapılmak istenen şey, dünya üzerinde bulunan bütün Müslümanları tevhit ilkesi etrafında birleştirerek, evrensel kardeşlik duygusunu sinelerine sindirerek, tek bir ümmet toplumu olarak ve devletin de tek başkenti olan Mekke (Kâbe) yi kabul ederek, küresel bir İslam birliği ve devleti kurmaktır. Fakat tarihsel süreç içerisinde görüyoruz ki İkbal'in bu evrensel tek İslam ümmeti olma fikri gerçekleşmiş değildir. Şu an hâlâ İslam milletleri ayrı halde bir düzen devam ettirmektedir.

İkbal'in bütün bu temellendirmeleri yapmasının sebebi, öznenin toplum açısından nerede durması gerektiğinin profilini çizmek istemesidir. Ona göre özne ve toplum birbirinden bağımsız değil aksine birbirine girift olan ve birbirinde eriyen iki önemli öğedir. Özne bir gaye edinmezse toplumu ihya edemez, toplum da sağlam temeller üzerine inşa edilmezse öznenin nizam ve birliğini, hak ve hukukunu sağlayamaz. İdeal bir toplum ideal bir özneye, ideal bir özne de ideal bir topluma muhtaçtır. Birbirinin aynası olan toplum ve özne birbirinin tamamlayıcısıdır. Çünkü özne, toplum dışında bir anlam ifade etmediği gibi, toplum da özne olmadan bir anlam ifade etmez.

İkbal'in yaptığı bu tarifler ve tanımlamalar benliğinin farkına varmış bir bireyin oluşturacağı bir toplumun şeklini tarif etmektir. Evet, İkbal'in yaşadığı

dönem içerisinde bu söylemlerin etkisi olmuştur. Pakistan devletinin kurulması bunun en büyük ispatıdır. Ayrıca İktbal, söylemlerini vahiy dediğimiz bir temele dayandırmıştır. Bunun yanında Hz. Muhammed'in kendi dönemi açısından oluşturduğu ideal birey ve toplumun yapısını aynı zamanda Hz. Muhammed'in yol ve yöntemlerini de örnek almıştır. Bu sebeple İktbal'in söylemleri Müslüman bireyler için büyük önem arz etmektedir. Bu sebeple batı ile doğu ayrımını görmek, İktbal'in Yunan filozoflarından ayrılan fikirlerine şahit olmak önemli bir yer teşkil etmektedir.

Literatür Değerlendirmesi

Genel olarak İktbal, fikirlerini şiirsel ve sanatsal olarak dolaylı manada ifade etmiştir. Felsefi olarak düşünceleri de "İslam'da Dini Düşüncenin Yeniden Yapılandırılması" başlıklı kitap içerisinde muhtevalandırılmıştır. 1915 yılında kaleme aldığı Esrar-ı Hodi (Benliğin Sırları) eseri benlik kavramını ele almakta, kavramın psikolojik tahlilini yapmaktadır. İktbal, benlik temelli felsefesini genel hatlarıyla manzum şekilde ilk etapta bu eserinde yer vermiştir. Benliği merkeze koyduğu için genel manada ele aldığı tüm eserlerinde bazen doğrudan bazen de dolaylı olarak serpiştirdiğini görebiliriz. Bunun yanında şiirlerinde ideal devletin temelini oluşturan unsurları da dizelerine taşımıştır.

İktbal'in düşünceleri ile ilgili çalışmalar yapılmıştır. İktbal ile alakalı yapılan çalışmaları değerlendirdiğimizde gördüğümüz şey; genel olarak üzerinde durulan konunun "Benlik" anlayışı olmasıdır. Salt manada benlik tarif edilmiş, benliğin unsurları, benliğin hürriyeti, benliğin inkişafına sebebiyet veren şeyler vb. vurgulanmıştır. İktbal'in düşünceleri ile ilgili sempozyumlar düzenlenmiş, bildiriler vaaz edilmiş, eserler verilmiş ama gördüğümüz kadarı ile benliğin toplum inşasındaki rolü ile alakalı bu hususta çok eser verilmemiştir.

Çalışmanın Yöntemi

Muhammed İktbal'in tüm eserleri bu çalışmanın birincil kaynaklarını oluşturmaktadır. Çalışmamız boyunca ilkin İktbal'in ideal toplumun oluşumunda merkeze koyduğu benlik anlayışını inceledik. Benlik anlayışının İktbal'in eserlerinde ne şekilde ele alındığını tespit ettik. Daha sonra toplumun inşasında bir temel niteliği taşıyan siyaset felsefesinin temellerini inceledik. Daha sonra bireyin inşa etmeye çalıştığı ideal toplumun devlet anlayışının ne olması gerektiği hususunda durarak

ideal devletin temel unsurlarını ve yapısını ele aldık. En son olarak ise bu yapıyı gözler önüne serdikten sonra birey ve toplumun birlikteliğinden bahsettik. İşlediğimiz bu bahislerin tümünü İktbal'in birincil kaynaklarından referanslar vermeye gayret ettik. Genel olarak eserleri manzum şekilde dolaylı bir anlatıma sahip olduğu için şiirlerin anlamını konusuna göre verme hususunda zorlandık, diyebiliriz.

Tezimiz üç bölümden incelenmiştir. Birinci bölümde İktbal'in benlik anlayışı, ikinci bölümde İktbal'in siyasi anlayışı, üçüncü bölümde İktbal'in tasavvur ettiği ideal devlet anlayışı ve İslam ahlak anlayışı ile fert ve toplum ilişkisi irdelenmiştir.

Muhammed İktbal'in Hayatı ve Eserleri

Yaşadığı Ortam: Hint Müslümanları 18. Asrın başında Fransız sömürgesi haline geldi ve 18. Asrın ortalarına doğru İngiltere yedi yıl savaşları sonunda (1756-1763) Paris barışı ile Fransa'dan alarak kendi sömürgesi haline getirdi.⁴

Bu sömürge durumuna katlanamayan Müslüman askerler isyan ettiler ve 1857'de Hindistan –Pakistan alt kıtasında bağımsızlık mücadelesi verildi. Bu savaş Güney Asya üzerinde hâkimiyeti ele geçirmek isteyen İngiltere'ye karşı verilen bir mücadeleydi. İngiltere'ye karşı verilen bu mücadele sonucunda İngilizler, alt kıtada yaşayan Hindular, Sihleri ve Müslümanları yendikten sonra Hint-Pak alt kıtası üzerinde manda bir yönetim kurmuş oldular.⁵

Bu ayaklanmanın başarısızlığa uğramasından sonra İngiliz parlamentosu vakit geçirmeden 1858 yılında "Hindistan doğrudan doğruya Britanya Krallığı adına ve onun tarafından idare edilecektir." Kanunu kabul ederek sömürge anlayışını hukuki bir zemine oturtmuştur.⁶

Yüz senelik İngiliz emperyalizmin sömürsünde yaşayan ve köleleştirilen Müslümanlar arasında kurtuluş için iki akım ortaya çıkmıştır: Bunlardan ilki; din bilginlerinin başını çektiği dini akım, diğeri ise Seyyid Ahmet Han ve öğrencilerinin

⁴ Kul Sadi, *Doğunun Uyanışı İktbal*, Vahdet Yayınevi, İstanbul, 1985, s.17-18.

⁵ Selma Benli, *İktbal: Kişiliği, Felsefesi ve Eserleri Hakkında Düşünceler*, Ankara Üniversitesi SBE, Ankara, 1987, (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi), s.16.

⁶ Sadi, *Doğunun Uyanışı İktbal*, s. 23.

savundukları modernist akımdır.⁷ Din bilginlerinin başlattığı akım yaşadıkları ortam ve klasik kültür sebebiyle Batı medeniyeti karşısında hâkimiyet kurma, üstünlük sağlayıcı güç oluşturmaya imkân vermiyordu. İkinci akım olan modernistler ise batılılaşma ile kurtuluşa ereceklerini bu sebeple batıyı taklit ederek bu sömürgeci kurtulacaklarını düşünüyorlardı.

Bunun yanında emperyalistlere karşı pasif direnişte bulunan Hinduların başını Mahatma Gandhi çekiyordu.⁸ Gandhi, hiçbir inancı göz önüne almadan Hindistan'da yaşayan bütün halkı batı karşısında özgürlüğe davet ediyor, halkı birlik ve beraberlik içerisinde harekete geçirmeye davet ediyordu. Gandhi bu hususla alakalı şöyle söylemiştir:

“Siz, vedas dinine bağlı olan Hindular, siz Kur'an kurallarına uyan Müslümanlar, siz, Zoroaste ilahının Perasn Mezhebine ve büyük aziz kitabına Zenda Vesta'nın inanişına sadık kalan Parsiler; siz, dini anlayışları uzun tarihimiz boyunca Müslümanlarla Hindular arasında kalmış olan Sih'ler; siz, Batı'dan gelmiş gerçeğin ve sevginin tanrısal varlığı olan İsa'ya tapanlar; siz, Musa'dan ve İsrail peygamberlerinden ilham alan Yahudiler, sizler hep kardeşiniz. Ecdadımın dini olan Hindu dinine bağlı olmama rağmen hepinizi kardeş gibi seviyorum. İnançlarımızı hoş görüyor ve onlara saygı duyuyorum. Bizler hepimiz Hintliyiz. Hindistan ananın çocuklarıyız. Bu ana Hindistan'ı ancak birlik olmakla özgürlüğe kavuşturabiliriz.”⁹

1918 yılında Osmanlı yenilip İngilizler tarafından işgal edilince Hindistandaki Müslüman ve Hindu Müstez'af halk, İngiliz emperyalizmine karşı başkaldırma hareketinde bir birlik sağladılar.¹⁰ Hindistan halkı bu manada gerek ekonomik, sosyolojik ve psikolojik manada büyük bir direnç göstermişlerdir.

İkbal, böyle bir zemin üzerinde 2 Zilkade 1294'te (8 Kasım 1877)¹¹ yılında, şimdi Pakistan olarak da bilinen Pencap eyaletinin eski bir şehri olan Sialkot'ta dünyaya gelmiştir. Yüz seneden fazladır Müslümanların içinde bulunduğu bu duruma şahit olan ikbal, yazdıkları ve söyledikleri ile yeni bir şahlanış hareketi başlatmış ve Batı'nın politik hâkimiyetine karşı tekrar nasıl organize olunmalı ve

⁷ Sadi, *Doğunun Uyanışı İkbal*, s. 24.

⁸ Sadi, *Doğunun Uyanışı İkbal*, s. 29.

⁹ Sadi, *Doğunun Uyanışı İkbal*, s. 30-31.

¹⁰ Sadi, *Doğunun Uyanışı İkbal*, s. 30-31.

¹¹ Zeliha Okumuş, *Muhammed İkbal'in Bilgi Anlayışı*, Kırıkkale Üniversitesi SBE, Kırıkkale 2014, s.7.

nasıl güçlenmeli? Entelektüel ve dini bir reform nasıl başarılmalı?¹² şeklindeki sorularla başladığı dirilişin Hindistan'daki sembolü haline gelmiştir.

İkbal, toplumsal huzursuzlukların merkezinde yetişerek, hem kendisinden öncekileri hem de çağdaşlarını aşan bir tutumla, Hint-Müslümanlarının meselelerini entelektüel, bilinçli ve modern bir anlayışla ifade etmeyi başarmıştır. Ortaya koyduğu şiirleri, milliyetçiler arasında süratle yayılmış ve kitleleri sömürgecilik siyasetine karşı bilinçlendirmeye gayret göstermiştir.¹³

Eğitim Süreci: Bir çocuğun yetişmesinde ve eğitiminde ebeveynler önemli bir yere sahiptir. Aile, çocuğun zihin dünyasının şekillenmesi için doneler veren, yaşayış biçimi, din mensubiyeti, eğitim seviyesi, kültür ve yaşadığı toplumun izleri ile büyüten bir etkiye sahiptir.

Muhammed İkbal'in babası Şeyh Nur Muhammed dindar ve sufi bir zattı.¹⁴ Kendileri gibi inançlı bir genç olarak büyütmek isteyen babası küçük yaşlardan itibaren İkbal'i bu manada yetiştirmiştir. Kur'an-ı Kerim ve dini eğitim alarak eğitim-öğretim sürecine başlatmıştır ilk olarak öğrenimine mahalle mektebinden başlayan İkbal, oradan mezun olduktan sonra İngilizce eğitim veren İskoçya Misyon Lisesine devam etmiş, aynı okulun yüksekokul kısmına devam ederken bir yandan da "Mevlana Mir Hasan" adlı hocasından Arapça ve Farsça dersleri almıştır.¹⁵

Muhammed İkbal, Devlet Koleji'nde iken tanınmış müsteşrik Thomas Arnold ile tanışmış ve bu hocası ile uzun süre ilişkisini devam ettirerek Batı kültürünü ve felsefi düşüncesini inceleme fırsatını bulmuştur. Ayrıca diğer hocası Mir Hasan'ın etkisi ile de Doğu İslam kültürüne bağlı kalmıştır. İkbal'in yetişme çağında bu iki ilim ve fikir adamının etkisi büyük olmuştur.¹⁶

İkbal, 1905-1907 yılları arasında hukuk dersleri almak ve felsefe üzerinde eğitimini derinleştirmek adına İngiltere'de bulunan Cambridge Üniversitesi

---

¹² Benli, *İkbal: Kişiliği, Felsefesi ve Eserleri Hakkında Düşünceler*, s.18.

¹³ Benli, *İkbal: Kişiliği, Felsefesi ve Eserleri Hakkında Düşünceler*, s.19.

¹⁴ İsa Çelik, *Muhammed İkbal'in Tasavvufi Düşüncesi*, Kaknüs Yayınları, İstanbul, 2004, s.16.

¹⁵ İkbal, *Muhammed; İslam'da Dini Düşüncenin Yeniden İnşası*, Çev. Rahim Acar, Timaş Yayınları, İstanbul, 2016, s.7-8.

¹⁶ Kılıç, *Büyük Mütefekkir Dr. Muhammed İkbal Hayatı, Şahsiyeti Ve Fikirleri*, s.18.

bünyesinde bulunan “Trinity Colleg’e”¹⁷ kaydolmuş ve burada iki yıl bir eğitim süreci geçirmiştir.

İkbal, Browne- Nicholsun iki Batılı şarkiyatçı ile ilişki kurarak bunlar vasıtasıyla tecrübi felsefeyi, Nietzsche ve Marks’ın doktrinlerini, romantizmi ve batılı siyasal ideolojilerini daha yakından tanıma fırsatı bulmuştur.¹⁸

İran’da Metafiziğin Gelişimi (The Development Of Metaphysics In Persia) adlı doktora tezini Almanya’nın Münih Üniversitesinde tamamlayarak “Doktor” unvanını almaya hak kazanmıştır.¹⁹

Ülkesine döndükten sonra İkbal’in hayatında “olgunluk” devri başlar. Bu devir, ölümüne kadar sürecek olan ve insanı odak noktası kılan, insanı bilinçlendirmeyi amaç edinen en son devredir. Başka bir deyişle İkbal’in şiirlerinde ana konu insan olmuştur, insanın İyi’yi yaşaması, mutlu olması ve özgür bir ortama kavuşması, İkbal’in en büyük arzusudur. Bunun için şiiri bir araç olarak kullanmıştır, denebilir. Şiirlerinde toplumun dertlerini, heyecanlarını özlemlerini, ümitlerini ve tasalarını dile getirmiş ve Hint Müslümanlarına inançlarını yitirmemelerini, kişiliklerini geliştirmelerini, mücadelecı, azimli, enerji dolu olmalarını ve yeni ve özgür bir hayata kavuşmak için çaba harcamaları gerektiğini anlatmaya çalışmıştır. Böylelikle İkbal, bağımsız bir devlet kavramını gerçekleştirmek için, bu devletin fertlerini de kendi felsefi görüşleri doğrultusunda yönlendirmeyi amaçlamaktadır.²⁰

Görüldüğü üzere İkbal, hem Doğu hem de Batı eğitimi olarak iki taraftan da etkilenmiştir. Bu etkiyi Avrupa’dan döndükten sonra halkı harekete geçirecek muhtevaya sahip olan eserlerinde ve yaklaşım tarzında görebiliriz. İkbal, Batı’yı ve Doğu’yu da anladıktan sonra salt olarak Batı kültürünü kendi toplumuna entegre etmekten ziyade, aldığı bu kültürü kendi topraklarında ve kendi değerleri üzerinden geliştirerek sunmuştur. Doğal olarak bu durum İkbal’in söylediklerini yetiştirdiği

---

¹⁷ İkbal, *İslam’da Dini Düşüncenin Yeniden İnşası*, s. 8.

¹⁸ Kılıç, *Büyük Mütefekkir Dr. Muhammed İkbal Hayatı, Şahsiyeti Ve Fikirleri*, s.19.

¹⁹ İkbal, *İslam’da Dini Düşüncenin Yeniden İnşası*, s. 9-10.

²⁰ Benli, *İkbal: Kişiliği, Felsefesi ve Eserleri Hakkında Düşünceler*, s. 20.

toplumun kültürü açısından ve mensubu olduğu din ve onu temsil eden dindarlar açısından olumlu karşılmasına sebebiyet vermiştir.

Eserleri: İktbal, eserlerine yansıttığı muhtevayı oluştururken birçok yazar ve fikir adamı gibi bir olgunluk döneminden geçmiştir. Avrupa öncesi ve Avrupa sonrası İktbal'in yazdığı eserlerin muhtevası değişkenlik gösterir. Avrupa'dan döndükten sonra, yazdıkları ile “İslami şair” sıfatını ispat etmektedir. Avrupa öncesinde yazdığı şeylerin muhtevası dava bilinci sunmayı, harekete geçirecek kadar dinamik olma gibi özelliklere sahip değildi. Fakat daha sonra yazdıkları İslami başkaldırışın bir sembolü haline gelmiştir. Schimmel'in de belirttiği gibi, “Avrupa dönüşü İktbal'in şiirinde mühim bir değişim göze çarpmaktadır. 1908 senesine kadar İktbal'in kaleminden çıkan şiirler muhtelif konulara ait sanatkârane lirik şiirleridir. 1908'den sonraki şiirlerinde ise İslam Şairi sıfatını hemen her satırıyla ispat etmektedir. İktbal'in İslam şairi olma özelliğinin artık 1911 senesinden sonra şekillenmeye ve netleşmeye başladığı görülmektedir.”²¹ İktbal, İngilizce, Urduca ve Farsça eserler ortaya koymuştur. Bu eserleri yazım şekli olarak mensur ve manzum olarak ele alabiliriz. İktbal, hayatı boyunca toplam da on dört eser geriye bırakmıştır.

Bunlar; *el-İktisâd* (1903), *The Development Of Metaphysics In Persia (A Contrubition To The History Of Muslim Philosophy) İran'da Metafizik İlimlerin Tekâmülü – İslam Felsefesine Bir Katkı* (1908), *Esrâr-ı Hodî* (Benliğin Sırları) (1915), *Rumûz-i Bî-hodî* (Benlikten Geçmenin İşaretleri) (1918), *Peyâm-ı Maşrik* (Şarktan Haber) (1923), *Bâng-i Derâ* (Kervanın Çağrısı) (1924), *Zebûr-i Acem* (Acem İlahileri) (1927), *The Reconstruction of Religious Thought in Islam (İslam'da Dini Düşüncenin Yeniden Doğuşu)* (1930), *Cavidname* (1932), *Müsafir* (1934), *Bâl-i Cibrîl* (Cebrail'in Kanadı) (1935), *Pes Çi Bâyed Kerd Ey Akvâm-ı Şark* (Öyleyse Ne Yapmalı Ey Şark Kavimleri) (1936), *Darb-ı Kelim* (Musa Vuruşu) (1936) ve *Armağan-ı Hicâz* (Hicaz Armağanı) (1938)'dirler. Kısaca içerikleri aşağıda verilmiştir:

El-İktisâd (1903), ilk eseri olup ekonomi bilimi ile alakalıdır ve Urduca kaleme almıştır. Ekonomi ilmiyle ilgili olan bu eser, Urdu dilinde bu türde yazılmış

---

²¹ Kılıç, *Muhammed İktbal Fikirleri*, s. 26.

ilk kitaptır. Beş bölüm halinde düzenlenen eserin birinci bölümünde, eserin kapsamı ve araştırma metodu; ikinci bölümde arazi, emek ve sermaye konuları; üçüncü bölümde paranın değeri meselesi, uluslararası ticaret, nakit para kapsamı ve değeri, para basma hakkı, kâğıt paranın itibari değeri ve bununla ilgili ayrıntılar; dördüncü bölümde “Devletin Gelir Payı” başlığı altında vergilendirme, faiz, ücret, el sanatı ustalarının durumu gibi çeşitli konularda verilen yararlı bilgiler; beşinci bölümde ise halkın geçim kaynağı, yeni ihtiyaçların doğması ve devlet harcamalarının çeşitli yönleri hakkında eleştiriler bulunmaktadır.²²

The Development Of Metaphysics In Persia (A Contrubition To The History Of Muslim Philosophy) İran’da Metafizik İlimlerin Tekâmülü (1908), adlı eser İngilizce olup Münih Üniversitesinde sunduğu doktora tezidir. Bu eserde kendisinin hem Batı hem de Doğu filozofları ile olan düşünsel etkileşimini ele almaktadır. Kişinin aklını kullanarak iyiliği ve kötülüğü seçmede hürriyetinin olduğunu vurgular. Bu eser İkbâl’in düşünsel gelişimini ortaya koymaktadır ve topluma karşı olan görevlerini yerine getirme duygularını ortaya koymaktadır.

Rumûz-i Bî-hodî (Benlikten Geçmenin İşaretleri), (1918) eserinin dili Farsça olup bu eserde millet (toplum) kavramı ele alınmıştır. Fertsiz bir toplumun (milletin) olamayacağını ve benliğin toplum içerisinde eriyeyeceği vurgulanmaktadır. Ayrıca toplumun da bir benliğinin olduğunu ve güçlü bir toplumun ancak Allah ve peygamberi önceleyerek gelişebileceği vurgulanmaktadır.

Bâng-i Derâ (Kervanın Çağrısı) (1924), Urduca ilk şiir kitabı olup, eser, materyalizme karşı koyuşu ifade etmektedir. Benliğin sürekli geliştiğini ve bireyleri kötülükten uzak tutmak için sürekli bir aktivite içerisinde olmak gerektiğini belirtmekte ve İkbâl, bu eserinde Müslüman-Hint Topluluğunun duygularına seslenerek sömürgecilere karşı canlanıp kendilerine gelmeleri için zemin hazırlamaktadır.

---

²² Benli, *İkbâl: Kişiliği, Felsefesi ve Eserleri Hakkında Düşünceler*, s. 22.

Ayrıca İkbâl, “bu eserinde Doğu ve Batı’dan yükselen sesleri bir araya getirmeyi başarmış bir bilimci olarak içinde bulunduğu dünyayı tasvir etmekle kalmamış, İslam âleminin gelecekteki durumu hakkında ön görüde bulunmuştur.”²³

Zebûr-i Acem (Acem İlahileri) (1927) Farsça olup “Gulşen-i Râz-ı Cedîd” (Yeni Sırlar Gülistanı) ve “Bendegîname” (Kölelik Kitabı) başlıklı mesnevileri de içermektedir. Kitapta İslam toplumlarının Mutlak Benlik olan Allah’tan uzak kalmanın şahsiyetlerini ve benliklerini nasıl zayıflattığını ortaya koymuş, yeni bir uyanışın zaruretinden bahsederek, bu uyanışın temelini ilahi aşk ile yoğrulması gerektiğini hemen her şiirinde vurgulamıştır.

Cavidname (1932) mesnevi tarzında yazılmış olan Farsça bir eserdir. İkbâl, bu eserinde manevi hocası Mevlâna Celâleddin Rûmî’nin rehberliğinde bir gökyüzü gezisine çıkıp, çeşitli gezegenlerde dolaşıp Cemâleddîn Afgânî, Said Halim Paşa, Hallac-ı Mansûr, Mirza Gâbb, Nâdir Şâh, Tîpü Sultan gibi birçok ünlü kişiyle tanıştıktan sonra Gökyüzü gezisinin nihayetinde “Hitâb be Câvîd” (Cavid’e Hitap) başlığı altında yeni kuşağa yol göstermeye çalışmıştır.

Müsâfir (1934) dili Farsça olup Afganistan seyahati izlenimlerini aktaran bir eserdir. Benlikle ilgili olarak din ve peygamberin örnek alınması durumunda mükemmel bir gelişim olacağını vurgulamaktadır.

Bâl-i Cibrîl (Cebrail’in Kanadı) (1935) dili Urduca olup gazel formatında bir eserdir. Mescid-i Kurtuba ve Sakinâme şiirleri bu eserde yer almakta olup fakr, hürriyet ve mücadele kavramlarını derinlemesine işlemektedir. Bu eserinde Müslümanların imanlarının var olduğunu fakat aşk ve cezvelerini kaybettiklerinden yakınmaktadır.

Ey Akvâm-ı Şark (Öyleyse Ne Yapmalı Ey Şark Kavimleri) (1936) İslam toplumlarını mücadeleye sevk edecek yazılar içermekte, özellikle benlikle ilgili “Merd-i Hür” başlıklı şiiri bu eserde yer almaktadır. Modernizmin olumsuzluğunu ve İslam toplumlarının olumsuz ve pasif kader algısını eleştirir.

---

²³ Büşra Hızinoğlu, *Din Psikolojisinde Nefs Anlayışına Katkılar: Muhammed İkbâl Örneği*, Marmara Üniversitesi SBE, İstanbul 2015, s. 21.

Darb-ı Kelim (Musa Vuruşu) (1936) dili Urduca olup benliğin ancak maddeden sıyrılma ile gerçekleşebileceğini, bunun da ölümsüzlüğe açılan kapı olduğunu bahseder. İkbâl, bu eserini olgunluk devresi olarak değerlendireceğimiz ömrünün sonuna doğru yazmıştır.

Armağan-ı Hicâz (Hicaz Armağanı) (1938) Farsça ve Urduca manzumeler içerir ve maalesef ömrünün son zamanlarında hazırlamış olduğu halde ancak vefatından sonra yayınlanabilmiştir. Hac ile ilgili duygularını içerdiğinden dolayı bu isimle yayınlanmıştır. Bazı şiirlerinde belirttiği üzere “feleğin çevirdiği değil, feleği çeviren benliğe” seslenmekte, Müslümanların uykusundan uyanması için bir tebliğci olarak görev yapmaktadır.

Esrâr-ı Hodî (Benliğin Sırları) (1915) dili Farsça olup insanda benlik kavramını ele almakta ve Mutlak Benlik olan Tanrı arasındaki ilişkiyi yorumlamaktadır. Ayrıca çocukluğunda etkisinde kaldığı sufizmi (Vahdet-i vücudu) ret edişini açıkça ortaya koymaktadır. Bu eserde Mevlana'nın fikirlerinin etkileri açıkça görülmektedir. İkbâl, Bu eserinde insanın topluma karşı vazifesini, ferdi toplulukla olan ilişkisini, içtimai Ego'nun inkişafını göstermektedir.

1. İKBAL'DE BENLİĞİN GELİŞİMİ

“Benlik” kavramı bilimsel teşekkülün başladığı andan itibaren akademik manada sosyal bilimler alanı içerisinde her daim tanımları yapılmış anlaşılmaya ve anlatılmaya çalışılmıştır. Sosyoloji, psikoloji, felsefe ve İslami ilimler gibi birçok alanda benliğin keyfiyetine dair çeşitli yaklaşımlarda bulunulmuştur.

Benlik, kişinin kendi kimliği, değeri, yetenekleri, arzuları, amaçları, deneyimleri, gelişimi, zihinsel içeriği, hayat geçişleri, bilinç hali vb. gibi kendisi hakkında algılayabildiği görüşlerinin, duygularının ve hayata dair göstermiş olduğu reaksiyonların tamamı; bireyin kendine ait tanımı ve kendine ilişkin zihinsel bilişimidir.

Benlik, kişinin zihinsel manada bilinçli olarak varoluşunu ispatladığı ve fenomenolojik manada “ben”, “benim” veya “kendim” şeklinde bir ayrımın farkına vardığı bilinç halinin zihinsel aydınlığıdır. Kendinin ve benliğinin farkına vardığı bir özgünlük, özgürlük ve kemalet sürecinin en önemli ilk basamağıdır.

Benlik, Kohut’un belirttiği gibi egoyu da içine alan bir kavramdır. Kişinin atıf merkezidir, deneyimleri ve geçmişi yaşayan yönüdür. Organizma içinde, bireyde bütünü oluşturan parçaların hem birbirlerine hem de çevreye karşı geliştirdikleri ilişkidir. İnsanın herhangi bir şey olmasından öte, bir nitelik olmasıdır. Gelişme ve olgunlaşma ile ortaya çıkan kişisel bilinçlilik²⁴.

1.1. Benlik ve Mahiyeti

Yirminci yüzyılın başlarında Hindistan’da yaşayan Muhammed İkbâl; İslam, Batı ve Hint kültürüyle yetişmiştir. İkbâl, doğu ve batının kültür, edebiyat ve felsefesine hâkim bir düşünür olarak, felsefesi ve şiirleriyle Hindistan Müslümanlarını, İslam dünyasını ve Batı’yı etkilemiştir. O, yaşadığı çağda Müslümanların sorunlarını yakından bilen ve derinden hisseden biriydi. Bu yüzden Müslümanlarda gördüğü benlik kaybına ya da şahsiyet zaafına karşı geliştirdiği *hōdî*,

---

²⁴ Hasan Hüseyin Kargın, *Muhammed İkbâl’de Benlik Felsefesinin Unsurları*, (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi), İnönü Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Malatya, 2014, s. 25.

şahsiyet, ego ya da benlik felsefesi, onun düşünce yapısının önemli bir bölümünü oluşturur.²⁵

1.2. Benliğin Metafiziksel Boyutu

İkbal, *ben*'i tanımlamak için Farsça yazdığı eserlerinde *ene* veya *hodi*, İngilizce yazdığı eserlerinde *self* veya *ego* kelimelerini kullanmıştır. Aslında İkbal'in *hodi* kelimesi ile ifade etmek istediği şey İslam filozofların *nefs* dediği varlıktır.²⁶

İkbal'in düşüncesinde iki yönlü benlik fikri vardır. Bunlardan biri ontolojik bir alanda felsefi bir mana yüklediği ve atomdan kâinata, varlık mertebelerinin tümünün bir ben olduğunu savunduğu, insanın hür bir ben, Allah'ın da bu mertebelerin üzerinde mutlak ben olduğunu savunduğu bir benliktir. Diğeri daha çok metafiziksel alanda “nefsini bilen kendini bilir” sözünden hareketle tasavvufi benlik anlayışıdır.

İkbal, ontolojik mana da dediği “*En küçük varlıklarda bile, atomdan başlayarak, âlemlerin Rabbine kadar her şey ego sahibidir; her zerre de Ego'nun kudreti bulunmaktadır.*”²⁷ demesindeki amaç Ego'nun gerçek gayesinin Allah olduğuna vurgulamasından kaynaklanmaktadır. Çünkü mutlak olanla doğrudan bir bağ kurma düşüncesi ego'yu, doğrudan kendini Allah'ın sıfatlarıyla teçhiz etmeye bir nevi Allah'la birlikte olmaya götürür. İnsan, benliğini terk ederek değil, aksine Mutlak olanla ilişkisini devam ettirerek hem onu hem de benliğini keşfedebilecektir.

İkbal benliği, mutlak ben'e kavuşturmak hususunda şöyle söyler; “*Benliğin gizli sırrı: La ilahe İlla Allah. Benlik kılıç, onun bileği taşı: La İlah İlla Allah.*”²⁸ Başk bir ifadesinde ise “*La ilahe illallah'ı benliğine katan insan, ölünün toprağından görüş ve nazar yetiştirir. Böyle insanın eteğini bırakma. Zira güneşi ve ayı onun kemendi içinde gördüm.*”²⁹ Bu ifadelerde tevhidin topraktan bile nazar/düşünce üreteceğini söylenmesi dikkat çekmektedir. Bu şu anlama gelir ki tevhid her şeye değerini veren ve her şeyi farklı kıymetli düzeylere çıkaran bir ilke olarak görünmektedir. Dolayısıyla insanı da düşündüğümüzde benlik mutlak benlikle

²⁵ Gülgin Çıkışır, *Muhammed İkbal'de Benliğin Ölümsüzlüğü*, (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Necmettin Erbakan Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Konya, 2017, s. 53.

²⁶ Aydın, a.g.m. s. 83.

²⁷ İsa Çelik, *Muhammed İkbal'in Tasavvufi Düşüncesi*, Kaknüs Yayıncılık, İstanbul 2014, s.127.

²⁸ Muhammed İkbal, *Musa Vuruşu & Hicaz Armağanı*, Çev. Celal Soydan, Hece yayınları, Ankara 2013, s. 22.

²⁹ Muhammed İkbal, *Kulluk Kitabı*, Çev. Ali Nihat Tarlan, Timaş yayınları, İstanbul 2017, s. 56.

anamlı hale gelmektedir. Ancak İkbal dediği gibi benlik ve mutlak benlik arasındaki ilişki bir sırdır ve bu sırrın özne tarafından bilinmesi gerekmektedir aksi takdirde benliğin de bir anlamı kalmayacaktır: “*Onun gönlü Allah sırlarından bir sırdır. Eğer o bunu idrak edemezse ne kadar yazıktır.*”³⁰

Yukarıdaki dizelerden de anlaşılacağı üzere insan benliğini “La İlahe İlla Allah” ile yoğurmalı ve mayalamalıdır. Çünkü benlik kendini ne kadar kuvvetlendirirse o denli Allah’a yaklaşır. Kendinin farkına varan benlik, Allah’a yaklaştıkça özgürleşir ve kendi zatını tanır. Kendi zatını tanıdıkça içinde barındırdığı gücü harekete geçirir ve ruhunun ölümsüzlüğünün farkına varır. Bu farkındalık, varoluşunda miras olarak aldığı ilahi mükemmelliğe ulaşmasını sağlar. Bu sonsuz ve ilahi nurdan aldığı kuvvetle aktif olmayan güçlerini gerçekleştirir ve bu dünya düzlemindeki gerçek anlamına ve gayesine ulaşır. Diğer bir ifade ile insan, kendisinde var olan imkânlarını aşikâr kılarak ve kuvvet aldığı ebedi ve ilahi nura uyarak benliğini yetkinleştirir ve özümser.

İkbal, benliğin bu serüvenini tasavvufî açıdan yorumlayarak insanın bu gayesini bir içsel deneyim olarak adlandırır. “*Bu deneyimin gerçek analizi damlanın denize katılması değil, aksine reddedilmez sözcüklerle daha derin bir zatın içinde insan benliğinin gerçek ve kalıcı bir varlık niteliğine kavuşmasının idrak edilmesi ve cesaretle olumlanmasıdır.*”³¹ İkbal bu düşüncesi açısından Hallac’ın “Enel Hak” ifadesi de yorumlanabilir. Bun göre Hallac’ın deneyimi, içsel deneyimin bir sonucu olarak meydana çıkmıştır ilahi cezbenin doruk noktasıdır. Hallacın yaşadığı içsel deneyim olarak “Enel Hak” ifadesi “Tanrılaşmak” değil, tanrı ile bağ kurmaktır.

İkbal; benliği, sezginin, içsel deneyimin bize bildirdiği temel realite olarak kabul ederken her türlü faaliyetin merkezi olarak görmüştür. Aynı zamanda benliği, Allah’a doğru yücelmede en önemli merhale olarak görmüş ve onun inşasına çok önem vermiştir.³²

---

³⁰ Muhammed İkbal, *Allame Doktor Muhammed İkbal’in Üç Eseri (Yolcu, Ey Şark Kavimleri, Kölelik)*, Çev. Ali Nihat Tarlan, İstanbul 1976, s. 30.

³¹ Muhammed İkbal, *İslam’da Dini Düşüncenin Yeniden Yapılandırılması*, Çev. Celal Soydan, Hece yayınları, Ankara 2018, s. 111.

³² Kargın, *Muhammed İkbal’de Benlik Felsefesinin Unsurları*, s. 42.

İkbal, benliği bir şuurluluk hali kabul ederek edebi olarak şu şekilde ifade etmiştir;

“Mademki âlemin hayatı, benlik kudretindedir; o halde o ne kadar metin ve muhkem olursa hayat o derece metin olur. Şarabın (Risalet) kadehi, her ne kadar bir şekli haiz ise de dönmesini bize borçludur. Dağ, benlikten geçti mi sahra olur. Denizin coşkuluğundan şikâyet eder. Denizin kucığında dalga, dalga oldukça denizin omuzuna biner. Nur, bir halka haline gelince göz oldu. Göz tecellileri görebilmek için harekete geçti. Çemen (Ümmet), kendisinde yetişme kudreti bulunca, himmet ve gayreti ile gülistanın göğsünü yarıp yükseldi. Benlik, hayat kudretini bir araya topladı mı hayat ırmağından muazzam bir deniz vücuda getirir.”³³

Görüldüğü üzere İkbal benliği sezginin, içsel deneyimin bize bildirdiği bir temel realite ve öz bilinç hali olarak kabul etmekte ve bunun yanında her varlığın sahip olduğu bir Ben'e sahip olduğunu söylemektedir. Peki, varlıklarda ve hatta Tanrı'da var olduğunu söylediği bu benlik halinin mahiyeti nedir? Şuur hali olarak kabul edilen benliğin insan üzerindeki etkisi ve ne şekillerde açığa çıktığını ya da keyfiyetinin neler olduğunu, ikbal açısından benliğin metafiziksel boyutunu ele alalım.

İkbal, ben kelimesine karşılık olarak Farsça yazılarında *hodi*, İngilizce yazılarında ise, *self* veya *ego* kelimelerini kullanır.

Kur'an'ın indiriliş şekli, hitabı ve insan yüklediği sorumlulukları, insan üzerinden yaptığı vurguları en önemlisi de Hz. Muhammed'in cahiliye toplumundan vahiy toplumu inşa ederken Kelamullah'ın gösterdiği yol üzerinden gitmesi, bize insanın bireyselliğini ve biricikliğini vurgular. Kur'an'ın üslubu ve vardığı sonuçlar bir bireyin yükünü bir başkasının taşımasını imkânsız kılan biricik bir birey kabul eder. İnsana sadece kendi şahsi gayretinin sayesinde olan şeyler hususunda hak tanır. Hristiyanlıkta var olan kefarete fikrini yani başkasının günahını üstlenme fikrini reddeder. İkbal, Kur'an'daki hükümlerde üç şeyin mükemmel şekilde berrak olduğunu söyler:

- 1) İnsanı Tanrı seçmiştir: “Sonra Rabbi onu (Âdem'i) kendisine seçti, ona yöneldi.”³⁴

³³ Kargin, *Muhammed İkbal'de Benlik Felsefesinin Unsurları*, s. 44.

³⁴ Taha, 20/20.

2) Bütün hatalarına rağmen, insanın yeryüzünde Tanrı'nın temsilcisi olması istenmiştir: “Bir zamanlar Rab’ın meleklerle: “Ben yeryüzünde beni temsil edecek birini yerleştireceğim” demişti. Onlar da “Oraya bozgunculuk yapacak ve kan dökecek birisini mi yerleştireceksin? Oysa biz seni överek teşbih ediyor ve seni takdis ediyoruz” dediler. Allah, “Ben sizin bilmediklerinizi bilirim” buyurdu.”³⁵

“Sizi yeryüzünde kendi halifeleri yapan, size verdiği şeylerde, sizi denemek için, kiminizi kiminizden derecelerle üstün kılan O’dur.”³⁶

3) Kendini tehlikeye atarak, insan özgür şahsiyet emanetini kabul edip yüklenmiştir: “Gerçekten, biz o ‘emaneti’ göklere, yere ve dağlara arz ettik, onlar, onu yüklenmeye yanaşmadılar, fakat reddettiler, onu almaktan korktular. İnsan, onu taşımayı üstlenmiştir, ama çok zalim ve çok cahil olduğunu göstermiştir!”³⁷

İnsanda bir egonun/benliğin var olduğunu ispatlayan ayetler bize egonun neliğini araştırmamız için somut bir delil sunmaktadır. Yukarıdaki ayetlerden de anlaşıldığı üzere insan, özgür bir bilinçle seçme, doğru ve yanlış yapma, şuurlu olabilme gücüne sahiptir. Yani insan, aldığı sorumluluklarda ve yaptığı işlerde bireysel ve biricik haldedir. İnsanın kendi varlığını tanıması imkân ve kabiliyetini ortaya koyması derin şahsiyetinde bulunan gerçekliği ve kalıcılığı cesurca kabul ederek sorumluluğunu ve egosunu bilmekle gerçekleşir. Peki, ego kendini insana nasıl bildirir?

İkbal açısından ego kendisini, bizim zihinsel haller dediğimiz şeyde bir birlik olarak bildirir. Buna göre, zihinsel haller birbirinden tecrit edilmiş olarak var olmaz. Onlar birbirlerini gösterir ve gerektirir. Onlar zihin dediğimiz karmaşık bir bütünün safhaları olarak vardır. Ancak birbirleriyle ilişkili olan bu hallerin yahut da hadiselerin organik birliği belirli bir tür birlikteliktir. Bu birlik maddi bir şeyin birliğinden köklü surette farklıdır.³⁸ Sözgelimi, ben, “inançlarımdan biri ötekinin

---

³⁵ Bakara 2/30.

³⁶ Enam, 6/165.

³⁷ Muhammed İkbal, *İslam'da Dini Düşüncenin Yeniden İnşası*, Çev. Rahim Acar, Timaş Yayınları, İstanbul 2016, s.130.

³⁸ İkbal, *İslam'da Dini Düşüncenin Yeniden İnşası*, s.133.

sağında veya solundadır” diyemem. Bedenimiz mekâna bağlıdır, fakat zihin halleri böyle bir bağımlılıktan uzaktır.³⁹

Yani fiziksel ve zihinsel hadiseler mekânda bir bütün olarak gözükse de egonun zaman aralığı ile fiziksel hadisenin zaman aralığı köklü surette birbirinden farklı haldedir. Ego süre olarak kendi içinde yoğunlaşmış, şimdisiyle geleceğini nevi şahsına münhasır bir tarzda birbirine bağlamıştır.⁴⁰ Fiziksel hadisenin oluşumunda sembolik olmakla beraber hakiki zaman süresi sadece egoya aittir. Çünkü fiziki bir hadisede hadisenin belli bir zaman süresinde geçmiş olması onda zamanı sembolik kılar.

İkbal’e göre benlik, birçok zaman sistemini tasavvur edebilir: “*Fakat beden için tek bir mekân vardır. Nitekim benlik, beden mekâna bağımlı olduğu anlamda mekâna bağımlı değildir.*”⁴¹ Dolayısıyla benliğin mekanla ilişkisi bedenin mekanla ilişkisinden farklıdır.

Ego özü itibariyle mahremdir. Egonun mahrem oluşu onun biricikliğini ortaya koyar buradaki mahremden kasıt şudur: Ben’in belli bir şeye yönelik arzusu, meyli benin şahsi zevkidir. Bütün insanlık aynı şeye meyletmiş olsa bile, ben meylettiğim şeye erişmedikçe onların arzusunun tatmin edilmiş olması, benim arzumun da tatmin edilmiş olması anlamına gelmeyecektir. Benim zevklerim, arzularım, tecrübelerim şahsi egomun en önemli parçasıdır.

Benim hislerim, nefretlerim, sevgilerim, yargılarım ve kararlarımın münhasıran bana ait olduğunu vurgulayan İkbal’e göre, bizzat tanrı, benim adıma hissedemez, yargılayamaz ve birden fazla fiil seçeneği olduğu zaman benim adıma seçemez. Örneğin bir yeri veya bir şahsı tanımam demek, başka bir egonun geçmişine değil, kendi geçmişime atıfta bulunmam demektir. İşte bizdeki karşılıklı hallerin birbirleriyle olan bu biricik ilişkisini İkbal, “ben” kelimesiyle ifade etmektedir.⁴²

İkbal ben ve tecrübe arasındaki ilişkiye özellikle dikkat çeker. Ona göre, ben bir tecrübedir. “*Ben tecrübesi halden hale değişkenlik gösteren, sürekli bir oluşum*

---

³⁹ Aydın, a.g.m. s.84.

⁴⁰ İkbal, *İslam’da Dini Düşüncenin Yeniden İnşası*, s.134.

⁴¹ İkbal, *İslam’da Dini Düşüncenin Yeniden Yapılandırılması*, s.113-114.

⁴² İkbal, *İslam’da Dini Düşüncenin Yeniden İnşası*, s. 135.

içinde akıp giden bir tecrübedir.” Şuurlu tecrübemizin yorumu egoya erişebilmemizin tek yoludur. William James, şuuru bir “düşünce ırmağı” şeklinde tasavvur eder; hissedilen bir sürekliliğe sahip şuurlu bir değişiklik akışı. Yani şahsi hayatın hissedilmesi olup bu haliyle düşünce sisteminin bir kısmını meydana getirir. Ego, şimdiki düşünce titreşiminin geçmişteki titreşimi, sonra gelenin de şimdiki titreşimi benimsemesidir. Şuur, bütün zihinsel hayatta önceden farz edilen, yekpare bir şeydir, birbirine bağlanan şuur parçacıklarından müteşekkil değildir.⁴³

Anlama, düşünme ve isteme fiillerinde benliği idrak etmekte olduğumuzu söyleyen İkbâl'e göre ego'nun hayatı, egonun çevreye saldırmasından ve çevreninde egoya saldırmasından doğan bir tür gerilimdir. Ego bu karşılıklı saldırı arenasının dışında değildir. Ego idare eden bir enerji olarak o arenadadır ve kendi tecrübeleriyle şekillenir ve terbiye edilir.⁴⁴

Benlik kendi öz tecrübesi tarafından şekillendirilen ve yön veren bir enerji kaynağı olarak İkbâl tarafından görülür. Buradaki yön vermektan kasıt İsrâ suresi 85. ayetteki vurgularla daha iyi izah edilebilir: “*Sana Ruhtan soruyorlar. De ki ruh Rabbimin “emr”inden doğar. Size bu konuda çok az bilgi verilmiştir.*” “Halk” yaratma, “emr” yön vermek demektir. “yön vermek ve yaratmak “Allah’a aittir. Bu ayete göre “nefs” zatı itibariyle yön vericidir. Nefsin yön verici olması Tanrı'nın yön veren enerjisinden doğar. Böyle bir özelliğe sahip olması onun tek ve muayyen bir varlık olmasını gerekli kılar. İkbâl, hakiki şahsiyetlerimizin bir “şey” değil bir “fiil” olduğunu söyler. Ben'in tecrübesi, birbiriyle bağlantılı olan ve yön verici bir gaye tarafından birlik içinde tutulan fiiller dizisidir.⁴⁵ Benin bütün gerçekliği yön verme tavrında bulunur.

Ben'in mekânda bulunan bir şey gibi ya da zamansal düzende yer alan bir tecrübe kümesi gibi idrak edilemeyeceğini söyleyen İkbâl beni'in idrak edilebilmesi için Ben'in yorumlanması, anlamaya konu olması, Ben'in hükümlerle, iradi tavırlarıyla, amaçlarıyla ve özelemleriyle bilinmesinin zorunlu olduğunu vurgular.⁴⁶ Buna göre; ego, mekân-zaman düzeni içinden bağımsız halde bulunmaz. Beden

⁴³İkbâl, *İslam'da Dini Düşüncenin Yeniden İnşası*, s. 136.

⁴⁴İkbâl, *İslam'da Dini Düşüncenin Yeniden İnşası*, s. 137.

⁴⁵Aydın, a.g.m. s. 86.

⁴⁶İkbâl, *İslam'da Dini Düşüncenin Yeniden İnşası*, s.138.

olmadan ego fiziksel olarak var olamaz ve işlevini yerine getiremez. Yani ego mekân ve zamandan münezzehtir değildir. Fakat mekân ve zamanın yok olması egonun da yok olacağı anlamına gelmez. Ego, fiildir. fiillerde açığa çıkar. Fiilin de bedene ihtiyacı vardır. Zihin ve beden fiilde bir olur. İkisinin fiilde var olması aynı oldukları anlamına gelmez. Bu düşünce açısından, kitaplığımdan bir kitap aldığımda, benim fiilim yekpare ve bölünmezdir. Bir fiilde bedeninin payıyla zihnin payını birbirinden ayıracak bir çizgi çekmek imkânsızdır.

İkbal'in düşüncesinde, beden mutlak bir boşluk içine yerleştirilmiş bir şey değildir. Beden bir hadiseler fiiller sistemidir. Bu durum nefis ve beden ayrımını yok etmez, sadece onları birbirine yakınlaştırır. Beden birikmiş fiil veya nefsin alışkanlığıdır ve böylelikle nefisten ayrılmaz. Beden şuurun kalıcı bir unsurudur, kalıcı unsur olmak bakımından dışarıdan durağan bir şeymiş gibi görünür. O takdirde madde nedir? Aşağı seviyeden bir egolar kolonisidir. Onların birbiriyle ilişkisi ve etkileşimi belirli bir iş birliği derecesine eriştiği zaman, o koloniden daha yüksek derecede bir ego zuhur eder.⁴⁷ Görüldüğü üzere fiziksel olan zihinsel olanı boyunduruğu altına almış olarak duruyorsa da zihinsel olanın gücü arttıkça fiziksel olana hükümlan olma eğilimindedir ve nihayetinde tam bir bağımsızlık mevziisine yükselebilir. Yani ego, katı bir şey değil, o, kendini zaman içerisinde edindiği tecrübe ile kendini tanzim eder, şekillendirir ve terbiye eder.

Burada akla şöyle bir soru gelebilir; ego kendi faaliyetini tayin edebilir mi? Eğer öyleyse, egonun kendini tayin etmesinin mekân – zaman düzeninde ki determinizmle ilişkisi nasıldır? Şahsi neden olma özel bir tür nedensellik midir, yoksa tabiatın mekanizmasının kılık değiştirmiş bir hali midir?⁴⁸

İkbal tam bu noktada “basiret” kavramını karşımıza çıkarır. “Basiret”, egonun eşyanın zamansal, mekânsal ve nedensel ilişkilerini bilmesidir. Yani belli bir zamanda egonun kendisi için tayin ettiği hedef veya amaç çerçevesinde, bir bütün içindeki verilerin seçimidir. Egoya bir yer bulmaya çalıştığımız nedensel zincirin kendisi, egonun kendi amaçları uğruna yaptığı sun’i bir inşadır. Ego karmaşık bir çevrede yaşamaya çağırılmıştır. Ama o bu çevreyi bir sisteme indirgemeksizin

⁴⁷ İkbal, *İslam'da Dini Düşüncenin Yeniden İnşası*, s. 140.

⁴⁸ İkbal, *İslam'da Dini Düşüncenin Yeniden İnşası*, s. 141.

hayatını muhafaza edemez. Çevresini bir neden-eser sistemi olarak görmek, ego için vazgeçilmez bir araçtır.⁴⁹

İkbal'e göre, ego tabiatı bu şekilde yorumlar ve çevresini anlayarak hükmü altına alır. Buna göre, bir şeyin hüküm altına alınması özgürlüğün ilan edilmesi anlamına gelir. Ego da tam olarak bu şekilde yaparak özgürlüğünü kazanır ve genişletir. Böylece egonun faaliyetindeki rehberlik ve yönlendirici kontrol unsuru açıkça egonun özgür bir şahsi nedensellik olduğunu gösterir.

Ego, özel teşebbüs sahibi sonlu bir egonun doğuşuna izin vererek mutlak egonun hürriyetine sınır koyar mı? İkbal'e göre kendiliğinden ve dolayısıyla önceden tahmin edilmesi mümkün olmayan bir tarzda hareket etme kudretine sahip benlerin ortaya çıkması, şüphe yok ki, bir anlamda, her şeye şamil Mutlak Ben'in hürriyetine bir sınır koymak demektir. Ne var ki bu sınır dışarıdan zorla konmuş değildir. O, Allah'ın kendi yaratıcı hürriyetinden doğmuştur. Şöyle ki, bu yaratıcı hürriyetle yüce Allah, kendi hayat, kudret ve hürriyetinden pay alacak sonlu Ben'ler seçmiştir, yaratmıştır.⁵⁰ Burada sonlu Ego'nun sonsuz Egoya sınır koymasından ziyade varlığını sonsuz egoya borçlu olan sonlu egonun onda gark olması anlamı çıkarılabilir. Bu gark olma kimliğini kaybetme değil aksine sonsuzun sonluyu aşkla sarması durumudur. Rumi bununla ilgili şöyle der: "*İlahi ilim velinin ilminde kaybolmuştur! Ve insanlar böyle bir şeye nasıl inanabilir.*"⁵¹

Yukarıda bahsettiğimiz bu görüş, İkbal'in kader konusunda yeni ve farklı bir açıklamaya yorum getirmesine kapı açar. Fakat kader konusu kapsamı geniş bir mevzu olduğu için bu konuyu burada tartışmayacağız. "*Neden kader konusuna farklı bir yorum getirir?*" sorusuna kısaca bir açıklama yapıp geçeceğiz.

İkbal'e göre Allah'ın bilgisini her şeyi yansıtan bir ayna gibi düşünürsek, onun geçmişte, şimdide ve gelecekte olan bütün olayları ilim sıfatı ile önceden bildiğini öne sürmüş oluruz. Böyle bir iddiayı ancak Allah'ın hürriyeti pahasına ortaya atmış oluruz. Şüphesiz ki, gelecek, Allah'ın yaratıcı hayatının organik bütünlüğü içinde mevcuttur.

---

⁴⁹ İkbal, *İslam'da Dini Düşüncenin Yeniden İnşası*, s. 142.

⁵⁰ Aydın, a.g.m. s.90.

⁵¹ İkbal, *İslam'da Dini Düşüncenin Yeniden İnşası*, s. 145.

Ne var ki, şayet tarih, önceden bütünüyle belirlenmiş olaylar düzeninin derece derece tezahür eden bir fotoğrafı durumunda olsaydı, tarihi akış içerisinde yaratmanın ve yeniliğin hiçbir anlamı olmazdı.⁵² Taha suresi 50. ayette geçen; “*Rabbimiz her şeye yaratılışını (kendine has özelliklerini) verendir.*” minvalindeki ayeti İkbâl şöyle yorumlamıştır; “*Kader bir şeyin kendi içinde var olan güç, onun yaratılışının derinliklerinde saklı bulunan ve gerçekleştirilebilecek olan imkânlarıdır.*” Bu durumda, bu imkânlar, hariçten hiçbir zorlanış hissi duymadan, kendi kendilerini zamanın seyri içinde kuvveden fiile çıkarırlar.⁵³ İnsana verilen bu kudretin geliştirilip geliştirilmemesi insanın elindedir.

Görüldüğü gibi İkbâl, dinamik bir benlik anlayışına sahiptir. Bu dinamizmi yakalaması için de kendisinde var olan potansiyelin, harekete geçirici gücün mahiyetini bilmek zorundaydı. Yukarıda bu mana da benliğin “neliği” hususunu izah etmeye çalıştık. Bundan sonraki kısımda ise benliğin gelişim (manevi doğuş) aşamalarının neler olduğunu göreceğiz.

1.3. Benliğin Gelişim Aşamaları (Manevi Doğuş)

İkbâl’e göre, benliğin terbiyesi için üç merhale vardır. Birinci merhale itaat; ikinci merhale, nefsin zabtı; üçüncü merhale Allah’a naib olmak. Şimdi bunları sırasıyla görelim.

1.3.1. İtaat

İkbâl, şiirlerinde ısrarla Allah’a itaate çağırmaktadır. Benliğin yetkinleşmesinde kemalet yolculuğunun temelinde itaat önemli bir yere sahiptir. Allah’a boyun eğmek yaptığın eylemlerin deruni tecrübesinden lezzet almaktır. İnsan daima nefsinin taarruzu altında olması sebebiyle her an kendini kaybetme, nefsinin isteklerine uyma, gaflet batağına saplanma gibi tehlikelerle karşı karşıyadır. İnsan bu tehlikelere karşı Allah’ın buyruklarına itaat ederek ve peygamberin yaşam tarzını benimseyerek bertaraf edebilir. İkbâl bu durumu şu şekilde ifade etmektedir:

“Ey gafil insan itaate çalış; ihtiyar, cebirden vücuda gelir.”

“İnsan vasfını haiz olmayan eğer emre itaat ederse insan olur. Ateş dahi olsa haddini tecavüz edip isyan etti mi çerçöp menzillisine düşer.”

“Yıldız, bir usul ve nizamın önünde başını eğerek menziline doğru yol alır.”

⁵²Aydın, a.g.m. s. 91.

⁵³Aydın, a.g.m. s. 91.

“ Gel, ey eski kanunun hüviyet verdiği insan, bu gümüş zincirle ayağını süsle.”⁵⁴

Yukarıdaki dizelerden de anlaşıldığı üzere İkbâl, benliğin gerçek manasına ulaşması için yaratıcısına karşı her daim itaat üzere olmasını şart koşmuştur. Çünkü Allah’a itaat esir olmak değil aksine özgürleşmek, ayağını gümüş zincirle süslemek, Süreyya yıldızlarını ele geçirmek, benliğini terbiye etmek demektir.

Allah, insanların nasıl yaşaması gerektiği hususunda peygamberler aracılığı ile kitaplar göndermiş ve peygamberlerini de vahiy gölgesi altında yetkin ve etkin kılmıştır. Hz. Ayşe’ye Peygamberin ahlakı sorulduğunda; “*bilmez misiniz? Onun ahlakı Kur’an ahlakıydı.*” ifadesi çarpıcı bir ifadedir. “*Ant olsun ki, Muhammed’in gözü orada ne kaydı ve ne de onu aştı.*”⁵⁵ ayeti de Allah’a itaat eden ve insan olan peygamberin ferdiyetini koruyan ve sarsılmayan bir benlik olduğunu ispatıdır.

Allah’a itaat hususu ile alakalı Kur’an’da geçen birkaç ayeti inceleyelim: “Gerçek müminler ancak o müminlerdir ki, Allah anıldığı zaman yürekleri ürperir, ayetleri okunduğu zaman imanlarını arttırır. Ve bunlar yalnızca Rablerine tevekkül ederler.”⁵⁶ “O halde gücünüzün yettiği kadar Allah’tan korkun, dinleyin, itaat edin, kendi iyiliğinize harcayın. Kim nefsinin cimriliğinden korunursa işte onlar kurtuluşa erenlerdir.”⁵⁷ Ey iman edenler! Allah’tan ona yaraşır şekilde korkun ancak Müslümanlar olarak can verin.”⁵⁸ Rablerinin azabından korkarlar.”⁵⁹ Bu ayetlerde de görüldüğü üzere gerçek müminin vasıflarından olan Allah’a itaat hususu her daim vurgulanmış ve bu hususun insanın temel vasıflarından olduğu gözler önüne serilmiştir.

İkbâl’e göre, Allah’a itaat, cisimlerin diriliğe, kalplerin dinginliğe, ruhların berekete ve dillerinde güzelliğe kapı aralamasına sebebiyet verir. Bu durumda bir gaye için yaratılmış olan insanın yolculuğuna anlam katar. Bu şekilde benlikte Kur’an’ın faaliyetçe ruhu açığa çıkmış olur. İtaat eden insan imanının ışığında yolları aydın olarak hayatını sona erdirir. Çünkü iman edilgen inançtan ziyade bir tecrübe ile

⁵⁴ Muhammed İkbâl, *Esrar-ı Hodi (Benliğin Sırları)*, Çev. Ali Nihat Tarlan, Yenilik Basımevi, İstanbul 1958, s.45.

⁵⁵ Necm, 53/17.

⁵⁶ Enfal, 8/2.

⁵⁷ Teğabun, 64/16.

⁵⁸ Ali İmran, 3/102.

⁵⁹ Me’aric, 70/27.

elde edilen canlı bir teminatın tezahürüdür. Bu sebeple itaat etmek, canlı bir imanla ve aktif bir benlikle asıl gayeyi eylemler ile açığa çıkarmaktır.

Sonuç olarak İkbâl şöyle der; “*İbadet ve itaatin güçlülüğünü tartışma. Mustafa'nın (Resulullah'ın) hudutlarının dışına çıkma.*”⁶⁰ Çünkü Hz. Muhammed de Allah'a itaatte hiçbir zaman kusur etmemiş ve bu itaati sayesinde benliğini inşa ve tekâmül etme yoluna girmiştir. Hz. Muhammedi insandan peygambere dönüştüren temel etken Allah'a olan bağlılığı yani itaatidir. Şayet O, itaat hususunda tam bir teslimiyet ile var olmasaydı kendini ve yetiştirdiği toplumun temellerini bu denli sağlam atamazdı.

1.3.2. Nefsin Zabtı

Nefis, insan da her tür bedensel ve ruhsal yönelimin iradi boyutuyla bağlantılı olarak arzu etme yetisini kendisinde barındırdığı için bu yeti duyum, tahayyül düşünme ve eylemde bulunma yetileriyle ilişki içindedir. İnsan eylemlerinin motivasyonel temelinde bu güç her daim varlığını korumaktadır. Arzu etme yetisi duyguların ve eylemlerin açığa çıktığı aşamada kendini gösterir ve bu şekilde fonksiyonunu icra eder.

İkbâl, nefsi, sûfî bir bakış açısı ile tenkit eder. İkbâl'e göre, nefsi kontrol altında tutmak; tevhide şuurlu olarak inanmak ve bu inancı namaz, oruç, zekât ve hac gibi ibadetlerle pekiştirmekle mümkündür. Hz. Peygamber şöyle niyaz etmiştir: “*Ya Rabbi, beni göz açıp kapayacak kadar kısa bir zaman içinde olsa nefsimi bırakma. Yoksa helak olurum.*”⁶¹

Tasavvufta nefse kötü bir anlam yüklenmiştir. Her zaman insana kötü eylemler yaptırır ve kötü şeylere yönlendirir. Fakat bu kötülüğün yanında nefsi alaşağı etmek benliği yetkin kılacak en önemli kuvvedir. Çünkü benlik her daim kötü şeyi, Allah'ın ve resulünün hoşnut olmadığı şeyleri arzu ettiği için insan, onun dediklerinin tersini yaparak gerçek saadete ulaşacaktır. Bu sebeple İkbâl'a göre benliğin güçlü hale getirilmesi tevhide bağlılıkla mümkündür: “*Elinde “La İlahe İllallah” asası var oldukça bütün korku tilsimlerini yıkacaksın.*” “*O, bir kişi olduğu*

⁶⁰ Muhammed İkbâl, *Benlik Ve Toplum (Esrar Ve Rumuz)*, Çev. Ali Yüksel, Eksen Yayınları, İstanbul 1990, s. 57.

⁶¹ Çelik, *Muhammed İkbâl'in Tasavvufî Düşüncesi*, s. 234.

*halde ordular gibi savaşır. Onun gözünde can, nefesten daha ucuzdur.*⁶² Bu ifadelerden anlaşıldığı gibi kişinin korkuları alt etmesi tevhide bağlanmasıdır. İkbâl'de nefisle alakalı şöyle der:

“Senin nefsi emmaren deve gibi, hep kendisini besler. Onun gibi egoist, onun gibi başına buyruk, onun gibi gem tutmayan... Eğer erkeksen nefis devesini dizginle. Ta ki, özün çakıl ise, mücevher olsun. Her kim ki, kendi nefesine hükmetmezse, emin ol başkasının emrine girer. Su ve toprağın karışımı olan vücut, her zaman nefisine düşkündür, maddesini beslemek onu rahat ettirmek emelindedir. Bundan dolayı nehyedilmiş her şeye âşıktır ve fahşanın yolunda ölmek ister.”⁶³

Bu pasajdan anlaşıldığı gibi nefsin güçlü ve başkasının emrine girmemesi nefsin nefsin dizginlenmesi ve onun kuvvetli hale getirilmesine bağlanmakta ve bu güç ise İkbâl'in düşüncesinde kişinin Mutlak ben'e bağlanmasıyla mümkün olmaktadır.

İkbâl, nefsin insanın benliğini yok eden bir kuvvet olarak algılamasına rağmen şiirlerinde bu kuvveden kurtulmanın yol ve yöntemini de vurgulamış ve kişinin her daim tevhit çizgisi üzerinde gitmesi gerektiğini, hayatında bu çizgiyi her zaman canlı tutması gerektiğini söylemiştir. Bunu söylerken de İslam'ın beş şartına vurgu yapmıştır. Kelime-i tevhidin insanın elinde kötü şeyleri öldüren bir hançer olduğuna, tevhitle beraber iman bütünlüğünü sağlamış insanın dünyevi bütün kayıtlardan kurtulmuş olduğuna -“*Lakin Lailahe illallah esası elinde bulundukça bütün korku tılsımlarını bozar, parçalarsın*”⁶⁴- namaz ibadetinin tevhidi ruhu kavi kıldığını -“*Lailah... bir sadefdir ki onun içinde ki inci, namazdır. Namaz, Müslüman kalbine küçük bir hac gibidir.*”⁶⁵,- orucun insan nefisini zapt etme hususunda en büyük direnç olduğuna -“*Oruç açlığa ve susuzluğa gece baskın yapar. Tenperverlik hayberini fetheder.*”⁶⁶- Haccın kardeşlik, birlik ve beraberlik duygusu ile paylaşma, hoşgörü, bağlanma ve dirilme gibi ahlakın güzel yönlerini açığa çıkaracağından sebep benliği nurlandırdığına -“*Hac, müminlerin fitratını, nurlandırır. Ona göç etmeği öğretir. Onlarda vatan mefhumunu yakar. Orada Müslümanlar birbirlerini bir vatan evladı*

⁶² İkbâl, *Benlik Ve Toplum (Esrar Ve Rumuz)*, s. 57.

⁶³ Çelik, *Muhammed İkbâl'in Tasavvufi Düşüncesi*, s. 234.

⁶⁴ İkbâl, *Esrar-ı Hodi (Benliğin Sırları)*, s. 46.

⁶⁵ İkbâl, *Esrar-ı Hodi (Benliğin Sırları)*, s. 46.

⁶⁶ İkbâl, *Esrar-ı Hodi (Benliğin Sırları)*, s. 46.

addederler.”⁶⁷ - Zekâtın, yardımlaşma, dayanışma, zenginlik sevgisini bertaraf etme, din kardeşini düşünme vb. duyguları açığa çıkardığı -“zekât, devlet, zenginlik sevgisini mahveder. İnsanlara müstevâtı sevdirebilir.”⁶⁸ - İçin nefsi cimrilikten azat olunacağına kanaat getirir. Sayılan her bir ibadetin, nefsi esaret altına almanın ve benliği yetkinleştirmenin yol ve yöntemidir.

Toparlayacak olursak İkbâl nefsin güçlü kılınmasını onun dizginlenmesine bağlı görmektedir. Bunun da tevahidî ben’de canlı kılınmasıyla olanaklı olduğunu söylemekte ve her bir ibadetin bazı açılardan nefsi daha da güçlü kıldığını düşünmektedir.

1.3.3. Niyabet-i İlahiyye (Allah’a Halife Olmak)

İnsan mahlûklar arasında yaratılmış en şerefli mahlûktur. Çünkü Allah insanı yeryüzünün halifesi olarak adlandırmıştır. Bakara suresinin 30. ayette geçen ifadeler bunun en büyük göstergesidir. “*Rabbin meleklere “Ben, yeryüzünde bir halife yaratacağım” dediği zaman onlar da: “Biz seni övüp, teşbih ve takdis edip dururken yeryüzünde fesat çıkaracak ve kanlar dökecek bir mahlûk mu yaratacaksın?” dediler. Allah “şüphesiz ben sizin bilmeyeceğiniz şeyleri bilirim” buyurdu.*”⁶⁹

İnsanın yaratılış evresi Kur’an’da aşama aşama gözler önüne serilir. “*Andolsun biz insanı çamurdan (süzülmüş) bir hülâsadan yarattık. Sonra onu sarp ve metin bir karargâhta (rahimde) bir nutfeye (zigot) yaptık. Sonra o nutfeyi alaka (yapışan şey) haline getirdik, derken o alakayı mudga (bir çiğnem et) yaptık, o bir çiğnem eti kemiklere çevirdik ve o kemiklere de et (kaslar) giydirdik. Sonra onu başka yaratılışla inşa ettik (can verdik, konuşma verdik.)*”⁷⁰

Allah bu aşamaları gözler önüne sererken insanın yaratılışında var olan “salsalın, kelfahhar, hamein, mesnun” gibi pis ve aşağılık bir çamurdan, zelil olan bir balçıktan şerefli, yeryüzünün halifesi, akıl sahibi beşeriyetten insanlığa yükselme potansiyeli olan bir insan meydana getirir. Bunu yaparken de sonlu olan bir varlığı sonsuzun halifesi kılar. İnsanı bu kadar yücelten şey Allah’ın o pis çamura kendi ruhundan, nurundan üflemesidir. Evrenin en aşağılık maddesi olan kokmuş çamur

⁶⁷ İkbâl, *Esrar-ı Hodi (Benliğin Sırları)*, s. 46.

⁶⁸ İkbâl, *Esrar-ı Hodi (Benliğin Sırları)*, s. 46.

⁶⁹ Bakara, 2/30.

⁷⁰ Mü’minun, 12/14.

sahibi insana ulaştırmak istediği mesajı insan aracılığıyla ulaşmasını murat etmiştir. Böyle bir lfta mazhar olan insan hem ruhunu Allahtan alıyor hem de böylesi büyük bir kâinatın evrendeki yegâne halifesi olma hakkını elde ediyor. İkbâl, mısralarında insanın yeryüzünde halife olmasını şu şekilde izah etmiştir:

“Cihan durdukça onu süsleyen sensin. “Layeb-la” mülkünün hkmranı sen olacaksın.” “Yeryüzünde hak naibi olmak ne hoş. Kâinat unsurlarına hükümran olmak ne hoş.” “Hak naibi olmak, kâinatın ruhu olmak demektir. O, ism-i Azam’ın gölgesinde varlık bulur.” “Sen, ‘Alleme’l-esmâe” muhatabsın. Sen, ‘Sbhâne’llezî esrâ’nın sırrısın.”⁷¹

Dizelerde de görüldüğü üzere insanın yeryüzünün halifesi olması benliğin eteğinden bir gülistan doğmasına sebebiyet verir. Böyle şerefli bir makama sahip olan benlik bu sorumluluğunun farkında olarak tevhit çizgisi üzerinden yoluna devam ederse gerçek kurtulmuşlardan olacaktır.

Yine ikbal, Allah Teâlâ’nın insana verdiği değerini şu şekilde izah etmektedir.

“Teshir ayeti kimin uğruna geldi? Bu masmavi gök kime hayrandır? Allame’l-esmâ ayetinin sırrına kim vakıf oldu? O saki ve camdan kim mest oldu? Bütün dünyadan kimi seçtin? Kimi deruni sırlara mahrem kıldın? Ey ki, senin okun göğsümüzü deldi ‘ud’uni’ sözünü kim söyledi ve kime söyledi?”⁷²

Sonuç olarak ikbal, insanın Allah’ın ona verdiği halifelik vasfını ortaya çıkarması gerektiğine inandiğı için insanı, Allah’ın halifesi konumuna yükselmek adına kendini gayret ve mücadele yoluna adayarak birisi olarak düşünmektedir. Bu sebeple insan, bu dünyada Allah’ın gücü dâhilinde aktif bir rol oynamalıdır. Çünkü o, Allah’ın yeryüzünde ki halifesidir. Pasif, kapasitesi düşük, kötü hislerle dolu, zekâsını kullanmayan bir insan profili yaratıldığı amacın ve verilen yüce değerin dışında kalan özelliklerle kendini donatmış olur.

1.4. İkbâlde Benliğin Unsurları

Benliğin inkişafına etki eden birtakım unsurlar vardır. Birey, benliğinin farkına vardıktan sonra kendini gerçekleştirmek, varoluşunu anlamlı kılmak adına bu unsurlardan yararlanır. Bu unsurların hepsi benliğin inkişafına olumlu manada etki eden unsurlar değildir. Bir kısmı benliği kuvvetlendirirken bir kısmı da benliği

⁷¹ İkbâl, *Benlik Ve Toplum (Esrar Ve Rumuz)*, s. 59.

⁷² elik, *Muhammed İkbâl’in Tasavvufi Düşüncesi*, s.156.

zayıflatır, zelil eder. Şimdi benliği kuvvetlendiren ve zayıflatan unsurların neler olduğuna bakalım.

1.4.1. Benliği Kuvvetlendiren Unsurlar

Bu unsurlar benliğin doğuşunda benliğe olumlu manada etki eden hatta benliğin insan-ı kâmil olma yolunda yaptığı yolculuğun mihenk taşları olan unsurlardır. Birey, bu duyguları hissetmeye başladığı andan itibaren benliğinin kuvvetini daha fazla hisseder ve toplum içinde dinamik bir konum elde eder. Allah'ın halifesi olan insan bu duygulara sahip olarak benliğini gerçekleştirme yoluna giderse yaratıcı tarafından ona bahşedilmiş gerçek manasını ortaya çıkarma hususunda önemli bir aşama kaydetmiş olur. Şimdi benliği kuvvetlendiren unsurların neler olduğunu görelim.

1.4.1.1. Aşk

Nefsi güçlendiren unsurlardan biri olarak aşkı gören İkbâl, aşk hususunda tasavvufta geçen Aşk'ın anlamını benimsemiş ve aşk duygusuna benliğin gerçekleşmesi açısından büyük önem vermiştir. İkbâl'e göre bir şuur hali olan aşk, Allah ile insanın irtibat kurmasında ve birlikteliğinde önemli bir duygudur. Benlik ve mutlak benlik ilişkisinde olduğu gibi İkbâl açısından aşk benliğin mutlak benlik içinde coşmasını ve devamlı hale gelmesini sağlamaktadır.

Mevlana ve Tebrizî arasındaki ilişki bağlamında İkbâl aşk konusunu ele almakta ve Mevlana'nın aşkı üzerinden aslında ben'in aşkını ele almaktadır. *"Mevlana gibi mumunu uyandır; Tebriz ateşi içinde Rumu yak. Gönlünde gizli bir sevgili vardır. İstiyorsan gel, onu sana göstereyim. Onun âşıkları güzellerden daha güzel, daha hoş, daha cazip ve daha sevgilidir."*⁷³ Bu ifadelerde Mevlana'ya ve Tebrizî'ye telmihen Rum'da kastedilenin benlik, Tebriz'den kastedilenin ise Mutlak Benlik olduğu açıkça anlaşılmaktadır. Böylece ben'in aşk derecesinde Mutlak ben'e bağlanması gerektiği düşünülmektedir.

Allah'ın halifesi olan insan, olgun bir insan olma yolunda kendini inşa ederken aşk yolu üzerinde yolculuğunu devam ettirir. Dolayısıyla insanın en asli görevi olan halifelik görevinin yerine getirilmesi İkbâl'in düşüncesinde aşka bağlanır ve haddi

⁷³ İkbâl, *Esrar-ı Hodi (Benliğin Sırları)*, s. 33.

zatında bizzat bu unvanın edinilmesi için bile aşk gerekli görülür. Nitekim İkbâl şöyle söylemektedir: “*Aşk sultanından asker tedarik edip, aşk Faranının üzerine yürü. Ta ki Kabenin hüdası (Allah) seni taltif etsin seni arz üzerinde kendi halifesi yapsın.*”⁷⁴ Görüldüğü gibi bu ifadede halife olmak aşkın bir sonucu olarak görülmüştür.

Ego'nun gelişmesinde en mühim duygu aşk duygusudur. Esasında benlik bir nur olarak İkbâl tarafından görüldüğü için aşk ve benlik birbirine olabildiğince yakınlaştırılır. Nitekim şu ifadelerde benlik bu yönde ortaya konulmuştur: “*Adı benlik olan bir nur noktası, bizim bir avuç topraktan başka bir şey olmayan varlığımızın altında hayat kıvılcımıdır.*”⁷⁵ İnsan aşk sayesinde mutlak doğru olan yoldan gidecek ve bu ilerleyişte en doğru hareketlerde bulunacaktır; “*Hayattaki amacın, bedir olgunluğuna ulaşmaktır, dünyanın en eski farzısın sen, namaz edası gibi ol.*”⁷⁶ Dizelerden de anlaşıldığı üzere İkbâl, aşkı bir nevi Müslümanlığın temel şartı olarak kabul etmiş ve benliği geliştiren unsurların en önemli ve temel duygusu olarak yorumlamıştır.

Aşka bu denli önem atfeden İkbâl bu kavramı daha da izah edebilmek için kalp ile olan ilişkisine yoğunlaşır. Kalbi iç dünyada oluşan bir sezîş, bir kavrayış olarak gören İkbâl, aşkın ve imanın uzvunun kalp olduğunu söyler. Buna göre, iman kalbi besler, aşk ise mahiyetinde bulundurduğu şeylerle bu besinin sürekliliğini sağlar. Onun cevheri sevgiyle alevlenir. İçinde barındırdığı imkân sevgiyle gelişir. İkbâl bu durumu şöyle ifade eder: “*Gönül onun aşkıyla güçlenir. O, omuzlarsa toprak Süreyya olur.*”⁷⁷ “*Aşk bir baktı mı kayalar parçalanır. Hak aşkı sonunda baştan aşağı hak olur.*”⁷⁸

İkbâl açısından, benliğin kuvvetlenmesi için her şeyden önce aşka ihtiyaç vardır. Buna göre, aşk hali daima benliği kendinden daha üstün benlik haline gelmeye zorlar. Bu sebeple aşk, benliğin muharrik gücü ve daimî gayesidir. İkbâl, bu durumu şu şekilde ifade eder: “*Onun tecelli yeri Müslümanın varlığıdır. O'nun*

⁷⁴ İkbâl, *Esrar-ı Hodi (Benliğin Sırları)*, s. 35.

⁷⁵ İkbâl, *Esrar-ı Hodi (Benliğin Sırları)*, s. 33.

⁷⁶ Muhammed İkbâl, *Hareket Zili*, Çev. Celal Soydan, Hece Yayıncılık, Ankara 2019, s.113.

⁷⁷ İkbâl, *Benlik Ve Toplum (Esrar Ve Rumuz)*, s. 35.

⁷⁸ İkbâl, *Esrar-ı Hodi (Benliğin Sırları)*, s. 33.

yolunun tozu, Tur dağının övünç kaynağıdır.” “Biz onun gönlünde gizlenmiş sır idik. Korkusuzca bağırdı ve biz açıklandık.”⁷⁹

Müzmin aşkın ilk hedefinin Allah'ın sevgisini kazanmak olduğunu dile getiren İkbâl; aşkı, Allah'a olan sevginin insan da ortaya çıkışının tecellisi olarak görür. Bu sebeple şu şekilde bu tecellinin insanda tecelli ettiğini vurgular: “*Gönlünün ta derinliğinde bir sevgili yatar. Eğer gözün görüyorsa gel sana göstereyim.*”⁸⁰

İkbâl'e göre, mümin Allah aşkı ile alevlendikten sonra bir diğer gayesi insan-ı kâmil olan Muhammed Mustafa'dır. Bu sebeple insan-ı kâmilin bir maşuk olarak aranması gerektiğini şu şekilde dile getirir: “*Sevmeyi öğren, kendine maşuk ara, Elindeki bir avuç toprağı altına çevir de İnsan-ı Kamil'in eşiğine yüz sür.*”⁸¹

İkbâl, aşk ile akı karşı karşıya getirmez. İkbâl'e göre aşk daha kuşatıcıdır ve akıl aşk duygusu olmadan görevini tam manası ile yerine getiremez. O, şöyle der; “*Nadir şeyleri ele geçirmeğe çalışan ve bu uğurda felekleri aşan akıl, nedir? Hiç bilmiyor musun bu mucize nedir?*”⁸² Evet, aşk insanda deruni anlamların kapılarını aralar ve marifet manasında daha ehliyetli kılar. Aklında fonksiyonu görmezden gelemeyiz. Fakat akıl, sınırlarını ancak aşk duygusu ile aşabilir. Bu sebeple akıl ve aşkın birlikteliğinden mükemmel bir sentez doğar.

İkbâl, ilim ve aşkın birlikteliğine de vurgu yapar ve şöyle söyler:

“İlim bir gün bana: aşk delidir dedi,
İlim vehim ve şüphedir dedi, aşk ise gelip,
Vehim ve şüphe olma kitabını kurdu,
Aşk tümüyle tecelli, ilim hicap büsbütün.
Kâinata can verir sıcaklığıyla şu aşk,
Sıfat makamı ilim, ilahi şuhuddur aşk,
Açık bir sorudur ilim, aşk gizli bir cevap.
Saltanat, fakr ve din mucizeleridir aşkın,
Taç ve taht sahibi de değersiz kulu aşkın
Aşk makam ve mukim, aşk zaman ve zemin
Aşk tümüyle yakın ve yakın feth-i bab
Muhabbet kanununda menzilde kalma haram,
Tufan hengâmesi helal, sahile varma zevki haram
Aşka, yıldırımla boğuşmak helal, sonuca varma haram,

⁷⁹İkbâl, *Benlik Ve Toplum (Esrar Ve Rumuz)*, s. 37.

⁸⁰İkbâl, *Benlik Ve Toplum (Esrar Ve Rumuz)*, s. 35.

⁸¹Aydın, a.g.m. s.95.

⁸²İkbâl, *Esrar-ı Hodi (Benliğin Sırları)*, s. 32.

İlim kitabın oğlu, aşk ise ümmül kitap.”⁸³

Bu dizelerde de anlaşılacağı üzere aşk ilmin temeli ve kuşatıcısıdır. Her şeyin baş tacı, taht sahibidir. Aşk, hayvani dereceden başlayarak insanda zuhur eder ve yükselir. Yükseldikçe idrake geçer. En yüksek dereceye geldiğinde de ortaya âşık, maşuk ve aşk mefhumu ortaya çıkar. İdrake çıkan aşk, ilim yolunu takip etmeyi gerekli görür ve ilim yolunu takip eder. Böylelikle çirkin olanların yerini güzellikler alır. Yani ilim, aşkı değil aşk, hayvani olandan başlayarak ideal olana en yüce dereceye ulaşınca ilmi açığa çıkarır. Bu sebeple aşkın gizli cevabı ilimdir. Aşk bütün kitabın adı, ilim ondan bir cüz ’dür.

Sonuç olarak Müslümanlığın temel şartı olan aşk, benliğin öz ateşi, müminlerin temel gıdası, hayatın canlı ve dinamik gücü, insan vücudunu saran bencillik ve kötülük duygusunu yırtan kuvvet, gerçek kişiliğin gücü, soy- sop bağından üstün, kemale ulaşmanın mayasıdır.

Şimdi, benliği kuvvetlendiren unsurlardan biri olan “Fakirlik (Fakr)” ifadesinin ne anlama geldiğini inceleyim. İkbâl’in bahsettiği “Fakr” bildiğimiz yoksulluk manasında ki fakirlik mi yoksa dünya nimetlerine olan körü körüne bağlılığın mı? İfadesi görelim.

1.4.1.2. Fakirlik (Fakr)

Fakirlik, sözlük anlamı olarak yoksulluk, güçlkle geçinen, yoksul manalarına gelse de İkbâl’in kullandığı anlamda fakr, dünyanın sunduğu nimetlere körü körüne bağlılık göstermemek, dünya hayatını yegâne gaye olarak görmemektir. Fakrın şekli, ben’i dünyaya bağlayan bütün sebeplerden uzaklaşmasıdır.

Neo-platonizmin ve sahte mistisizmin feragatçi tutumunu reddeden İkbâl, insanı maddi dünyada tasarrufta bulunan etkin bir hayatı desteklemektedir. Ona göre insan fakr sayesinde kendisini, sahip olduklarına ve dış dünyaya karşı köleleşmekten ve onun boyunduruğu altında yaşamaktan kurtarabilir. Buna göre fakr olgusu, zayıfın feragat etmesi biçiminde olmayıp, ayartılmayı ve lüksü reddetmesini bilen ve bunun

---

⁸³ İkbâl, *Musa Vuruşu & Hicaz Armağanı*, s. 29.

tuzağına düşmeyi reddeden güçlünün, yıkılmaz idealizminin ve çabasının kaynağıdır.⁸⁴

İkbal fakr ifadesine anlam yüklerken, fakr'ın zirvesinde Hz. Muammedi görmekte ve Hz. Muhammed'in fakr'ı şu şekilde ifade ettiğini söylemektedir: Fakr, çok çalışan bir kişinin alın teri ile para kazanması, böylece kendi emeğinin karşılığını talep etmesi, sadece kendini düşünmeyip başkaları için kendisini feda etmesi, dilenmeye tenezzül etmemesi, malının etkisi altında kalmaması ve servetine asla mahkum olmamasıdır.⁸⁵ İkbal'in fakr ile alakalı şu dizelere bakalım:

“Ey, su ve çamur köleleri, (insanlar) fakr, nedir? Bir doğru gidilecek yolu gören göz ve bir canlı gönül..”, “Fakr, arpa ile (en basit bir hayat şartına katlanarak) Hayber Kal'asını fethetmektir. Fakr sultanları, beyleri esir edip, atının terkisine bağlamaktır.”, “ Kendini bu ayna da gör ki sana ulvi bir kudret verilsin.”, Dinin hikmeti fakrın gönül okşayıcı zevklerinden, dinin kuvveti yine fakrın her şeyden müstağni olmasından neş'et eder.”, “Ey genç, gönlünde Allahtan gayrı her şeyi çıkar. Bu eski dünyayı bir yere fırlat.”, “Yeni bir cihan vücuda getirmek için kendini Hz. Peygamberin ayarına vurur.”⁸⁶

Dizelerde de gördüğümüz üzere fakr, tamamen dünyadan el etek çekmek manasında değil fakat mal, şan, şeref ve dünyevi değerlere tamah etmemek manasına geliyor. Kişi dünyadan el etek çekmeden, dünya içindekilerine körü körüne bağlanmadan özgür kalmayı başarabilmelidir. Kişi iç dünyasında maddi nesnelere daha fazla edinme arzusu ile algılsa bu onu Allah'a olan bağlılığında alaşağı eden bir duygu olur. Fakat kişi, daha fazla edinme arzusuna köle olmadığı ve mevki kaygısı yaşamadığı sürece İkbal'in bahsettiği mana da fakirdir, Allah indinde kulluk ve ameli olarak en değerlilerindedir.

İkbal açısından fakr insanı sefilleştiren bir yoksulluk değil, tam tersine kendini ebedi zengin olan Allah'a teslim ederek, bütün hükümdarlardan daha zengin ve güçlü olmak manasındaki fakirliktir.⁸⁷ Fakr böyle anlaşıldığında, kendisi açısından, bizim cihanımızda altın, her ihtiyacımızı karşılayan bir cevher olmakta ve fakr'ın bize verdiği şey ise zenginlikle elde edilmektedir.⁸⁸ Bu yüzden, İkbal açısından, fakr, gönül yüceliği, insanı dünya-perestlikten kurtaran, köle ruhumuzu azat eden, mümin

⁸⁴ Çelik, *Muhammed İkbal'in Tasavvufi Düşüncesi*, s. 247.

⁸⁵ Çelik, *Muhammed İkbal'in Tasavvufi Düşüncesi*, s. 250.

⁸⁶ İkbal, *Allame Doktor Muhammed İkbal'in Üç Eseri (Yolcu, Ey Şark Kavimleri, Kölelik)*, s.78-81.

⁸⁷ Kargın, *Muhammed İkbal'de Benlik Felsefesinin Unsurları*, s. 89.

⁸⁸ Kargın, *Muhammed İkbal'de Benlik Felsefesinin Unsurları*, s. 89.

kemalinin sonu olan, dünyeviden yok olup Allah'ta fani olan bir kuvvetin dinamik yüzüdür. Bu anlamda “fakr”, *Bal-ı Cibril*'in deyimiyile, “*reislerin reisi, sultanların sultanıdır.*”⁸⁹

Şimdi benliği kuvvetlendiren unsurlardan biri olan “Yiğitlik (cesaret)” kavramının ne anlama geldiğini, İkbâl açısından nasıl yorumlandığına bakalım.

1.4.1.3. Yiğitlik (Cesaret)

İslam, durağan âlem görüşünü reddeden dinamizmi ön plana çıkaran bir âlem ve insan görüşünü benimser. İnsanı aktifleştiren eylemlerden biri de cesaret, yiğitliktir. Benlik cesaret sayesinde haksızlığa karşı koyar, zulme başkaldırır.

Benlik, cesaret sayesinde harekete geçer ve yetkinliğe, öz dinamizmine kavuşur. Allah vahyettiği ayetlerde inanların cesaret sahibi olmasını şu şekilde ifade etmiştir; “*Onlar Allah'ın gönderdiklerini tebliğ ederler, Allah'tan korkarlar ve O'ndan başka kimseden korkmazlardı.*”⁹⁰ Başka bir ayette ise “*Halk kendilerine: (Düşmanlarınız olan) insanlar size karşı ordu topladılar, o halde onlardan korkun” deyince bu söz onların imanlarını arttırdı da “Allah bize yeter, o ne güzel vekildir!” dediler.*”⁹¹ Görüldüğü üzere ayetlerde de inanan ferdin özellikle düşmanlarına karşı cesur olması gerektiği vurgulanmış ve bir anlamda inanan insanın özellikleri arasında cesaretin olması gerektiği gözler önüne serilmiştir.

Hz. Muhammedin ashâbı İslam'ın vahyinden itibaren tevhit çizgisi üzerinde sağlam durarak müşriklere karşı inandıkları davayı gütmeye her daim cesur davranmışlardır. Tarih boyunca İslam düşmanlarının karşısında cesaret sahibi, hakkı haykıran fertler var olmuştur. İslam birliği tasavvuru ancak cesaretli kimselerin öncülüğünde kurulabilir. Şayet bir benlik esaret altında kalmak istemiyorsa cesur olmalı ve korkusuzluğunu, mertliğini yaşam biçimi haline getirmelidir.

Gazali diğer erdemler gibi cesaretin de iki uç davranışın ortası olduğunu belirtir. Bunlardan biri saldırganlıktır. Saldırganlık cesaretin itidal noktasından fazla olması anlamına gelmektedir. Diğer uç davranış ise korkaklıktır. Korkaklık insanın

---

⁸⁹ Aydın, a.g.m. s. 95.

⁹⁰ Ahzâp, 33/39.

⁹¹ Ali İmran, 3/173.

gerekeni yapmasına mani olmaktadır. İnsanda bu üç davranış türünden hangisi baskın ise, davranışları ona uygun olarak ortaya çıkmaktadır.⁹²

İkbal de benliğin her daim cesur olması gerektiğini vurgular. Çünkü benlik cesursa İslam'ın özü olan tevhidi anlamış, sert, şahin fitratlı, yerinde duramayan sürekli bir arayış ve faaliyet içinde olan kişiler meydana getirdiğini bunun yanında yılgınlığı, bezginliği, korkaklığı yok ettiğini vurgular: “*Hakikat için can verme arzusu varsa kalpte, önce toprak bedeninde can peyda etsin.*”⁹³ İşte bu dizeden de anlayacağımız üzere tevhidi cesaretle ruhunda, benliğinde şahlandıran kimseler, hakikatin savunucusu ve yolcusu olurlar.

Sonuç olarak, “*Biz herkesin kaderini kendi çabasına bağlı kıldık.*”⁹⁴ ayeti de inanan insanların harekete geçmesine, öz dinamizmlerini aktif tutmalarını ima eden bir ayettir. Bu, canlılıkta/benlikte bulunan cesaret kuvvetini açığa çıkarmakla mümkün olabilir.

1.4.1.4. Hoşgörü

Hoşgörülü olmak, tevhit anlayışının bir gerekliliğidir. Hz. Muhammed vahiy toplumu oluştururken en öne çıkan eğitime, yetiştirme modellerinin arasında hoşgörü vardır. Peygamber, tebliğinin başından sonuna kadar hoşgörü ilkesi ile hareket etmiştir. “*Dinde zorlama yoktur.*”⁹⁵ minvalindeki ayetin muhtevasında hoşgörü mevcuttur. Peygamber gerek Mekke’de gerekse Medine’de “*sizin dininiz size, bizim dinimiz bize.*”⁹⁶ ilkesinden hareketle hoşgörü temelli bir doğuşun peygamberi olmuştur. Nitekim Medine vesikası, Medine de bulunan diğer topluluklarla imzalandığı vakit içinde yer alan maddelerin ayrıt edici ve birleştirici özelliği hoşgörü çizgisiyle belirlenmiştir.

Kendi benliğinin şuuruna eren her insan, başka benlerin haklarına saygı duyar, gönül kapısını onlara da açar.⁹⁷ İkbal’e göre hoşgörüde tevhittendir. Başka benlere saygı duyup, gönül kapısını onlara açan insan, kuşatıcı ve merhametli bir bakış açısı

⁹² Kargın, *Muhammed İkbal’de Benlik Felsefesinin Unsurları*, s. 92.

⁹³ İkbal, *Hareket Zili*, s. 224.

⁹⁴ İsrâ, 17/13.

⁹⁵ Bakara, 2/256.

⁹⁶ Kafirun, 109/6.

⁹⁷ Aydın, a.g.m. s.96.

ile hayatına devam eder. İkbâl, hoşgörünün evi konumunda olan “gönül” hakkında şöyle demiştir: *“Ey nadan zahit, sen bunu anlayamazsın zaten, gönlün mest bir hareketine yüzlerce secde gıpta eder. Rahmet yağmuru muydu o, yoksa aşk yıldırımını mı? Varlık tarlası yandığında orada gönül tohumu büyüdü.”*⁹⁸

İkbâl’ göre, Benliğin toplum hayatı içerisinde varlığı sürdürmesi ve mutlak olanın aydınlattığı yoldan ilerlemesi için hoşgörü zaruri bir durumdur. Atalarımızın, “tatlı dil yılanı deliğinden çıkarır.” ifadesi de hoşgörünün anonimleşmiş halidir. Toplumda birçok role bürünen bizlerin bu roller içinde gerekli olan şeyleri tam manası ile yerine getirmesi ve diğer benlerle sağlıklı bir iletişim kurması için hoşgörü olmazsa olmaz bir ahlak örüntüsüdür.

1.4.1.5. Helal Kazanç

Meşru yollarla kazanılan “şeyler” manasına gelir. Buradaki meşru yoldan kasıt tevhit ilkesi çizgisi üzerinde imanın gerekliliğini ödev edinerek kazanılan her türlü maddi ve fikri çabanın karşılığıdır. İnsan emeğinin mahsulü olmayan her türlü kazanç helal olma hususunda şüphe uyandırır. Benliklerin kendi haklarını korumakla beraber -toplumda diğer benlerle etkileşim içinde olduğundan dolayı- diğer benlerin haklarını koruma zorunluluğu vardır. İslam toplumu bu birlik ve beraberlik düzeni içerisinde gelişerek asırlardır buralara kadar devam edegelmiş bir ahlak öğretisi ve yol yordam öğretisi geliştirmiştir. Maddi ve manevi olan her şeyde benlik emeğinin geçtiği her türlü kazanç helal olma hususunda üzerinde evrensel olarak da fikir birliği edilmiştir. Benlik, her türlü kazanmayı helal olarak yaptığı vakit fitratının saflığını ve sadeliğini de korur ve insan-ı kâmil olma yolunda etkili adımlar atmış olur.

1.4.2. Benliği Zayıflatan Unsurlar

Benliği kuvvetlendiren unsurlar olduğu gibi zayıflatan, varoluşunu sekteye uğratan, pasifleştirip, dinamizmini sömüren, gerçek potansiyelini açığa çıkarmasına engel olan, yaratılış amacının sınırlarına erme hususunda mani teşkil eden, benliğin düşmanı atfedebileceğimiz, benliğe zarar veren bir takım unsurlar mevcuttur. Şimdi bu unsurların neler olduğunu görelim.

---

⁹⁸ İkbâl, *Hareket Zili*, s. 54.

1.4.2.1. Yeis (Ümitsizlik)

Yeis, inanan bir kimsenin asla içinde bulunmaması gereken bir duygudur. Çünkü yeise kapılan bir kimse aktif olan benliğini pasif bir düzeye indirerek kendini gerçekleştiremez bu mana da kemalete doğru giden serüvenini sekteye uğratmış olur. Çünkü yeis, insanı bulunduğu yerden bir adım öteye gitmesine engel olan, insan arzularını öldüren, hayat için zehir formunda olan, insanı köleleştiren ve acizleştiren bir hale sokar. İktbal bu hususta şu dizeleri sıralamıştır:

“Ümit, birbirini takip eden arzuların mahsulü olunca, ümitsizliğin hayat için bir zehir olduğunu kabul etmek zaruridir.” “yeis, hayatı uyutur. Bu, bizi vücuda getiren unsurların gevşekliğine delalet eder,” “onun sürmesi can gözünü kör eder. Aydınlık günü uzun, karanlık bir gece haline getirir.” “Yeis, gam ile beraber aynı çadırın köşesinde uykuya varmıştır. Gam, can damarı için nişter gibidir.” “Ey gam zindanında esir olan, peygambere nazil olan şu ayeti hatırla ve ona göre hareket et: ‘Kederlenme Allah bizimle beraberdir.’”⁹⁹

Bu dizelerden de anlaşılacağı üzere yeis, benliğin gelişimi için karanlık bir duygudur. Yeis içinde olan bir benlik imani anlamda da kuvvetini sağlayamamış ve zelil olmuştur. Hayat için bir zehir olan, gözleri kör eden ve dünyevi değerler için insanı kaygılandıran bir duygudur. Bu duygu sahibi kimse benliğinin ona zaruri kıldığı hakikati elde edemez ve ona yüklenen ilahi sorumluluğu yerine getiremez.

Allah’ın vahyinde de insanın ümitsiz olmaması üzerine birçok delil bulabiliriz. Zaten İktbal’in çıkış noktası Kur’an-ı Kerim olduğu için o da yeisle alakalı söylediği sözlerinde bu ayetlerden ilham alarak söylemiştir. Yeisle alakalı ayetler şu şekildedir: “*De ki: ey haddi aşarak nefislerine zulmetmiş kullarım! Allah’ın rahmetinden ümit kesmeyin. Şüphesiz Allah bütün günahları bağışlar. Şüphesiz ki o, çok bağışlayıcıdır, çok merhamet edicidir.*”¹⁰⁰ “*Melekler, seni gerçekle müjdeliyoruz. Sakın Allah’ın rahmetinden ümidinizi kesmeyiniz.*”¹⁰¹ Bu ayetlerden de anlaşıldığı gibi, benlik, “ben bittim.” veya “vay be ben neymişim” dediği an da kaybetmiştir. İkisi de ifrat ve tefrit çizgisinde yer alır. Bir benlik Allah’ın rahmetinden ümidini keserse durduğu yerden bir adım ileriye gidemez. Yeis, bizi vücuda getiren kuvvetlerin gevşekliğine delalet eder. Benlik, Yeis’e kapıldığında, tüm istidatlarını

⁹⁹ İktbal, Muhammed; *Rumuz-u Bihodi (Benlikten Geçmenin Remizleri)*, Yenilik Basımevi, İstanbul 1958, s. 14.

¹⁰⁰ Zümer, 39/73.

¹⁰¹ Hicr, 15/53.

yitirir. “*Allahtan sabır ve “salat” ile yardım dileyiniz.*”¹⁰² ayeti her zaman benliğin umut içinde olması gerektiğinin en büyük göstergesidir. Şayet Müslüman şahsiyet, tevhidi hayat düsturu haline getirmişse hiçbir zaman ümitsizlik içinde olamaz. Ümitsizliği doğuran şey korkudur; ümitten vazgeçmekse ebedi bir ölüm halidir.

1.4.2.2. Korku

Korku duygusu da benliği zayıflatan unsurlar arasında yer alır. İslam inancına göre kişi Allah’tan başka kimseden korkmaz. Allah’tan korkmaktan kasıttan onun azametinin farkına varan benlik onun ihtişamından çekinir ve ona layık olma hususunda takva üzere bir yaşam biçimi oluşturmaya çalışır.

İkbal’in korku hususunda reddettiği şey bir insanın başka bir yaratılmıştan korkması ve boyun eğmesi durumudur. Çünkü İkbal’e göre benlik Allah’tan başka kimseye boyun eğmez. Şayet boyun eğerse esir düşer ve bu esirlik benliğin kendini gerçekleştirilmesinde, açığa çıkarmasında, Allah’a yaklaşmasında büyük engel teşkil eder. O, şöyle söyler;

“Haktan gayri bir şeyden korkmak, bir düşmandır ki insan da hayat ve faaliyet kudretine saldırır. Hayat kervanının yolunu kesip onu yağma eden bir eşkıyadır.” “O senin tıynetine bir kere tohumunu ekti mi, hayat artık boy atıp kendini gösteremez.” “Düşmanın seni korkak gördü mü, bir bahçeden gül toplar gibi seni ele geçirir.”¹⁰³

İkbal’in dizelerinde de gördüğümüz üzere İkbal, korku duygusunu bir benliği yok etme açısından ciddi bir duygu olduğu için şiddetle eleştirir ve inanan bir benliğe korkuyu asla yakıştırmaz ve yerer. Çünkü İkbal açısından birey Allah’ı tanıdıktan sonra ondan başkasına boyun eğmez ve korku hissetmez. Eğer Allah’tan gayrisine boyun eğerse köleleşir ve İkbal’e göre artık o kişi “*Daha ölmeden cesedini sırtında taşıyan bir ölüdür. Hayatın zevk ve şerefini kaybetmiştir.*”¹⁰⁴

Sonuç olarak İkbal, “*Korku, ölüm ülkesinden gelen bir casustur.*”¹⁰⁵ demektedir. Zira korku, benliğin imkân ve kabiliyetlerini gerçekleştirme hususundan onu mahrum bırakır. Dolayısıyla korku, uyuşukluğun, gerçeklerden kaçışın,

---

¹⁰² Bakara, 2/153.

¹⁰³ İkbal, *Rumuz-u Bihodi (Benlikten Geçmenin Remizleri)*, s.15.

¹⁰⁴ İkbal, *Kulluk Kitabı*, s.110.

¹⁰⁵ İkbal, *Rumuz-u Bihodi (Benlikten Geçmenin Remizleri)*, s.15.

faaliyetten uzak durmanın bunun yanın da başkalarını taciz etmenin, sözde cesaret gösterilerinin ve istibdadın da sebebidir.

1.4.2.3. Kölelik

Kölelik, benliğin cevherini değersiz kılan, ölmeden cesedini sırtından taşıyan bir ağırlığın altında ezen, benliğe gam veren, fert ve toplum hayat sahasında yer alan musikiden resme, mimariden felsefeye, dinden günlük yaşantıya, eğitimden medeniyet algısına kadar yaşamın tüm dinamiklerini çökerten cem kadehi içinde bir zehirdir.

İkbal'e göre kölelik bedendeki gönlü öldürür. Gönül öldüğünde ise ruh, beden üzerinde bir yük haline gelir. Kölelik, genç bir adamı ihtiyar haline getirir. Böylece onu zayıf düşürür. Kölelik, bir milletin fertlerini birbirine düşürür ve onları birbirlerinin düşmanı kılar. Köle olan bir toplum, imama uymayan cemaat gibi kimi kıyamda kimi secdededir. Böylece kölelik kişinin ve toplumun cevherini değersiz kılar. Onu cesedini sırtında taşıyan bir ölü haline getirir.¹⁰⁶

Tevhide gönül bağlamış bir benlik sınır tanımaz. İkbal'in dediği gibi, "*Tek var olan Hakka inanıp ona bağlanan insan, boynunu her mabudun esaretinden kurtarmıştır.*"¹⁰⁷ O açıdan kişiyi kölelikten kurtaran tevidir. Kölelik, bağımsız ve iradeli yaratan bir Rabbin yaratışına ket vurmaktır. Rabbin yarattıklarının fitratını bozmaktır. İkbal kişinin aldanmasını ve köle olmasını tuzağa düşmek olarak ifade etmektedir: "*Köle, sabah ve akşamın tuzağına düşmüş bir kuştur. Uçmak lezzeti ona haram olmuştur.*" *Köle için günler bir zincirden başka bir şey değildir.*"¹⁰⁸

İkbal, köleliğin insana olan olumsuz etkisini şu dizeleri ile ifade etmiştir: "*Bir toprak âlemi ki parlak, fakat içinde huzur ve rahat yok. Çehresi kölelikten dağ dağ olmuş. İçindeki insanlar, oltaya tutulmuş balık gibi. Allah'ı öldüren, Âdem'e tapan bir insanlık.*"¹⁰⁹ "*Özü güçlü inançlardan mahrum kalan ulusun çalışması meyvesiz ve boş, söylediği etkisizdir.*"¹¹⁰ Bu ifadelerden anlaşıldığı gibi, İkbal açısından köle olan kişiler ve toplumlar bir tuzağın içerisine düşürülmüşlerdir. İkbal bunun sebebini

¹⁰⁶ İkbal, *Kulluk Kitabı*, s.110.

¹⁰⁷ İkbal, *Esrar-ı Hodi (Benliğin Sırları)*, s. 23.

¹⁰⁸ Aydın, a.g.m. s. 97.

¹⁰⁹ İkbal, *Kulluk Kitabı*, s. 109.

¹¹⁰ İkbal, *Musa Vuruşu & Hicaz Armağanı*, s. 199.

Allah'a olan itaatin zayıflamasına ve yok olmasına bağlamaktadır. Bu sebeple özgürlüğü de kişilerin özü güçlü inançlara sahip olmalarına bağlamaktadır.

Sonuç olarak İkbale göre, özgürlüğünü yitirmiş bir benlik ve bu benliğin oluşturduğu toplumlar yok olmaya mahkûmdur. Biran önce bu tarz toplumlar yaşadıkları bu acı tutsaklık zulmünü tevhit çizgisi üzerinden giderek yok etmelidirler. Yoksa köle olmaktansa, ölüm daha şerefli bir ebediyettir.

1.4.2.4. Dilenme

Benlik, başkasından bir şey istemekle ve başkasına muhtaç olmakla zayıflar.

İkbal bu konuda şöyle söylemektedir:

“Bir gün meyhane de bilge bir rint dedi ki
Şehrimizin hâkimi utanmaz dilencinin biridir.
Kimin külâhsız kalması sayesinde taç giydi o?
Kimin çıplaklığı ona yaldızlı giysiler bahşetmiştir?
Senin benim tarlamın toprağı onun kimyası,
İçtiğı lale renkli su, çiftçinin kanından çekilmiştir.
Onun kilerini dolduran her şey dilencilik malıdır
Veren kim? Yoksul sesi çıkmaz kimsesizlerdir.
İsteyen kişi, dilencidir; sadaka istesin veya haraç
Kabul edin veya etmeyin, mir ve sultan hepsi dilencidir.”¹¹¹

İkbal bu dizelerinde her türlü dilencililiğın aşağılık olduğundan bahsetmiştir. İkbal'e göre ister devlet adamı olsun oy istesin ister bir başkasından para, mal, mülk istesin isterse de başkalarının emek ve gayretine yönelen arzu ve faaliyetine tamah etsin fark etmez; isteme eyleminde bulunan, başkasının elindekine tamah eden kimse dilenci konumundadır.

İkbal bir başka dizelerinde dilenmeyi şu şekilde örneklendirmiştir:

“Ömer gibi deveden kendin in ve kaçın başkasının minnetinden kaçın.” Rızkını başkasının nimetinde arama. Güneş çeşmesi olsa da ondan dalga dilenme.”
“Başkasından istemekle müflisten daha aşağılara düşersin. Dilenciden daha dilenci, yoksullardan daha yoksullaşırsın.”¹¹²

Bu ifadelerde görüldüğü gibi İkbal başkasından bir şey istemeyi güçlü bir benliğe aykırı olarak görmektedir. Bu sebeple de kişinin kendisine yeter olmasını istemekte ve başkasından dilenmeyi yermektedir. İkbal insanı imkanları açısından

¹¹¹ Muhammed İkbal, *Cebrail Kanadı*, Çev. Celal Soydan, Hece Yayıncılık, Ankara 2015, s. 134.

¹¹² İkbal, *Benlik Ve Toplum (Esrar Ve Rumuz)*, s. 39.

güçlü bir benlik sahibi olarak görmektedir. Aşağıdaki ifadelerde görüldüğü gibi dilenmeyi imkanları fazla olan insan varlığına aykırı bir durum olarak görmektedir:

“Ey Arslanlardan haraç alan, ihtiyaçtan dolayı tilki mizaçlı olmuşsun. Senin yaraların fakirliktendir. Derdinin aslı, yalnız bu hastalıktır.” Ömer gibi deveden kendin in. Sakın başkasına minnettar olma sakın.”¹¹³.

Görüldüğü üzere dilencilik, İktbal açısından insan onurunu yerle bir eden, insanın kendisi gibi bir kul karşısında boyun eğmesi sonucunu veren, vakar ve haysiyetini yitirdiği bir durumdur. İktbal’in ifade ettiği gibi, “*O, dilencilik hicabı ile ter dökmeyi; insan şeklini muhafaza etti. Bir avuç çamura dönmedi.*”¹¹⁴ Buna göre, tevhit çizgisi üzerinde giden bir benlik Allah’tan başkasına el açmaz ve Allah’tan başkasına boyun eğmez.

1.4.2.5. Neseple Övünme/Irkçılık

İslam, üstünlüğün, neseple övünmek olmadığını asıl üstünlüğün takva olduğunu söyler. Peygamber, veda hutbesinde Müslümanlara vasiyet ederken; “hepiniz Âdem’in çocuklarıdır, âdem ise topraktır. Arap’ın Arap olmayana, Arap olmayanın da Arap üzerine üstünlüğü olmadığı gibi; kırmızı tenlinin siyah üzerine, siyahında kırmızı tenli üzerinde bir üstünlüğü yoktur. Üstünlük ancak takvada, Allahtan sakınmaktır. Allah yanında en kıymetli olanınız ondan en çok sakınmanızdır.”(veda hutbesi ekle) ilkesi İslam’da neseple övünen benliği bertaraf eder. İktbal, bu konu da şöyle der:

“Aşk canda soy sop bedendedir,
Aşk bağı soy sop bağından kuvvetlidir.
Âşık isen neseple düşüncesinden geçmen lazımdır.
Şu İranlıdır, bu Arap’tır dememen lazımdır.
Biz İranlı, Çinli, Hicazlıyız,
Fakat aynı neşeli sabahın çiğ danesiyiz,
Mekke sakisi (Peygamber) neseple, aile imtiyazlarını kaldırdı,
O’nun ateşi bu çerçöpü yok etti.”¹¹⁵

Soy sople övünme ırkçılığa kaynaklık eder. İrkçilik duygusu benliği köreltir ve tevhit ilkesine karşı bir tezat oluşturur. Tevhit ilkesinde eşitlik vardır takvadan başka herhangi bir üstünlük yoktur. Fakat İktbal mensubiyet duygusu anlamındaki milliyetçilik duygusunu kabul eder. Çünkü bu duygu birlik ve beraberliğin

¹¹³ İktbal, *Esrar-ı Hodi (Benliğin Sırları)*, s. 35.

¹¹⁴ İktbal, *Esrar-ı Hodi (Benliğin Sırları)*, s. 36.

¹¹⁵ İktbal, *Esrar-ı Hodi (Benliğin Sırları)*, s. 34.

oluşmasında önemli bir etkidir. Milliyetçilik duygusuna sahip bir benlik, vatan sevgisi ferdi ve milli benliğin gelişmesinde önemli bir vazifeye sahiptir. İktbal'in karşı çıktığı şey renk, ırk, cinsiyet ve üstünlük düşüncesine dayanan bir soy sop/ırkçılık duygusudur.

Her öğretisinde ve ilkesinde daima birlik, beraberlik ve kardeşlik duygusunu ön gören bir dinin, "benlik"leri neseple övünmeyi kendilerine ilke edinemezler. Haddi zatında İslam dini de vahyedilmeye başlandığı andan itibaren bu duyguyu şiddetle eleştirmiş ve yasaklamıştır.

İktbal için bireyin kendini fark etmesi ve ondan sonraki süreçte varoluşunu sürdüreceği bir takım faaliyetlerin içine girmesi önemli bir durumdur. Birey, kendini yetkinleştirmede müddetçe ideal toplumu oluşturamaz. İdeal toplumun oluşması bireyin kendini inşa etmesi ve harekete geçmesine bağlıdır. Bu bölümde bireyin benliğinin ne anlama geldiğini, benliğin doğuşunu etkileyen faktörleri ve benliği kuvvetlendiren ve zayıflatan unsurları gördük. Üçüncü bölümde ise yapacağımız şey, bir birey, hangi doğru siyaset düşüncesi ile benliğinin doğuşunu devam ettirebilir? Ve inkişafını gerçekleştirdiği bu benlik ile ideal toplum ve devlet tasavvurunu nasıl oluşturur? İdeal toplum, devlet ve bireyi oluşturacak olan İktbal'in siyaset felsefesi zemini inceleyelim.

2. İKBAL SİYASİ DÜŞÜNCESİNİN BEN'İN OLUŞTURACAĞI TOPLUMA ETKİSİ

İkbal, İslam'da siyasi düşüncenin temellerini atarken bu temeli yaşadığı dönemin şartları içerisinde atmayı gerekli görmüştür. İkbal, Müslümanların İslam kültürü açısından büyük bir mirasa sahip olmaları ve bu mirası değerlendiremeyip içine düştükleri çıkmaz durumlara nelerin sebep olduğunu diğer yandan Batı medeniyetinin Müslümanların içinde bulunduğu durumu kullanarak onları daha fazla sindirdiğini gözler önüne sermek istemiş ve Batı medeniyetine karşı eleştirilerde bulunma gereği hissetmiştir.

2.1. İkbal'in Siyaset Düşüncesinin Temel İlkeleri

Siyaset kavramı, muhteva olarak içinde “ülke, toplum, devlet, birey ve birey yönetimini” kapsayan geniş bir tanıma bağlıdır. Hakeza İkbal de siyaset kavramını tanımlarken bu öğeleri kapsayan bir tanıma yer vermiştir. İkbal siyaseti; “*Birey ve toplumun temel hak ve özgürlüklerinin gözetilmesi, toplum içerisinde düzen sağlanması, toplumda kardeşliğin tesis edilmesi şeklinde bir devlet yönetimi*” olarak tanımlamaktadır.”¹¹⁶

İkbal siyasetin tanımını yaparken dinamik bir tanım yapmıştır. Siyasetin ne olması gerektiği ile ilgilenmiştir. Onun siyaset felsefesi bireyi ve toplumu hatta bireyin maddi ve manevi yönünü inşa eden, sürekli bir yenilenmeye ve gelişmeye çağrıda bulunan bir hareket ilkesi bütünü hâlinde eylemsel, yerinde durmayan bir çağrıdır. Bunu yaparken de sadece bulunduğu bölgedeki Müslümanları değil, tüm İslam toplumunu uyandırmayı hedefleyen evrensel çağrılarda bulunmuştur. İkbal'in amacı yeryüzünde yaşayan bütün Müslümanları din ve kardeşlik birliği etrafında toplamaktır.

İkbal'in siyaset felsefesi, İslam'ın tevhit prensibi bağlamında şekillenen, kendi kendine yeten, kendi kendini yöneten ve şahsiyetini kazanmış ideal birey, ideal bir birlik toplumu, İslam'ın temel ilkelerini uygulayan ideal bir İslam devleti ve ideal yönetim sistemini biçimlendirmektir.¹¹⁷

¹¹⁶ İkbal, *İslam Düşüncesi*, s.7-16.

¹¹⁷ Ahmady, *Muhammed İkbal'in Siyaset Felsefesi*, s. 42.

İkbal'in böyle düşünmesine sebebiyet veren en önemli faktörlerden biri Batı'nın Müslümanların milli ve manevi değerlerini yok eden, İslam coğrafyalarını sömürge haline getiren ve buna binaen doğal kaynaklarını yok eden Batı karşısında Müslümanları ayaklandırmaktır. İkbal, İslam'a dair temel kavramları yeniden tanımlamasındaki amaç sinmiş İslam toplumunu ayaklandırmak ve kendine getirme isteğidir. Onun yaşadığı dönemde Müslümanlar Batı karşısında birlik ve bütünlüğünü kaybetmiş, ekonomik ve teknolojik manada sıkıntılar yaşayan, fikri, siyasi ve manevi manada büyük sıkıntıların yaşadığı bir dönem içine girilmiştir. Aslında İkbal'in bu tarz fikirleri yeniden ortaya koyması psikolojik manada savunma isteğinden kaynaklanır. Bu sebeple İkbal, siyasetin ne olduğu ile ilgili bilimsel veriler ortaya koymaktan ziyade ne olması gerektiği ile alakalı şeyler söylemiştir.

Bu temeli atarken de amacı özellikle Doğu toplumunda yaşayan Müslümanların özlerine dönmelerini sağlamak, onları bilinçli bir şekilde kendi değerlerine bağlı kalarak harekete geçirmek, kendi değerleri olmayan bağlandıkları değerleri hayatlarında değiştirmek, uzun vadede düşünüldüğünde de siyasi, sosyal ve kültürel gelişmeler karşısında sağlam bir temel oluşturmaya ve oturtmaya çalışmaktır.

İkbal İslam toplumunun gelişmesinde bireye ciddi sorumluluklar yüklemiştir. İdeal bireyden ideal topluma doğru giden bir teorinin temeline insanı koymuştur. İkbal, bireyi siyasetin merkezine koyarak ona aktif, yaratıcı ve geliştirici bir değer biçmiş ve bütün bireylerin aynı temelden yola çıkarak kolektif gayeler edinmelerini gerekli görmüş ve maslahat icabı yapılacak olan bütün güzellikleri topluma mal etmelerini istemiştir. İkbal'in siyaset felsefesinin amacı; birbirini iten muhtelif ırklardan olan müttesiplerini bir araya getirerek ve sonra da bu atomik öbeği kendi benlik-şuuruna sahip bir halka dönüştürerek- insanlığın son bileşimi için bir model tesis etmektir.¹¹⁸ Bunun tek yolu İslam'ın özüne yani Kur'an'a dönmekten geçmektedir. Çünkü “*Kur'an bu temel ilkelerin içsel derinliği, insan düşüncesini bu yönde uyandırıcı bir nitelik taşımaktadır.*”¹¹⁹

¹¹⁸ İkbal, *İslam'da Dini Düşüncenin Yeniden İnşası*, s. 205.

¹¹⁹ İkbal, *İslam'da Dini Düşüncenin Yeniden Yapılandırılması*, s. 182.

İkbal siyaset düşüncesini dini ilkelerden yani din birliğinden uzak düşünmemiştir; “*Din elden giderse birlik mi kalır geriye? Birlikler son bulursa millette son bulacaktır.*”¹²⁰ *Din kuvveti birlik makamına dayanır, Birlik biçimlenince millet canlanır.*”¹²¹ Müslüman, ideal bir devlet toplum oluşturacaksa en büyük sadakati Allah’a olmalıdır yani tevhit çizgisini hayatının her alanında korumalıdır. Müslümanların din birliğini sağlayan en önemli ilke tevhittir;

“Akıl, nicelik ve nitelik âleminde dolaştı. Akıl, tevhit ile yolunu buldu ve maksada ulaştı. Din ondan, hikmet ondan, ayin ondan, zor ondan, kuvvet ondan, temkin ondandır. Millet-i Beyza’nın (İslam Milleti’nin) teni ve canı La İlahe İllah’tır.”¹²²

İkbal’e göre evren veya yaratılış manevi değerler üzerine kurulmuştur. Manevi değerler üzerine kurulan bu hakikatin birey üzerinde de etkisi olmalıdır. Birey yaptığı eylemlerde en ideale ulaşmayı hedefler. En ideal olan şey de vahye dayandırılan din ve kardeşlik birliği çerçevesinde ideal toplumu oluşturmaktır. Ona göre insanlığın evrensel birliğini sadece İslam sağlayabilir.

İkbal, Batı karşısında batıyı taklit ederek hareket etmeyi de eleştirir. İkbalin siyaset anlayışı taklitten uzak bir anlayıştır; “*Doğuya kendini kaybettirir Batı taklidi, Bu kavimlere lazım aslında Batı’nın tenkidi.*”¹²³ Müslümanlar her zaman yeniliğe açık olmalıdır. Fakat bunu yaparken de kendi kültürlerinin ve İslam dininin literatüründe geçen toplumsal kavram tanımlarını temel almalıdırlar. Çünkü bir Müslüman her daim Batı karşısında güçlü, üreten, yaratıcı bir konumda durmalıdır. Şayet Müslüman bunun tersini yaparsa köle olmaya ve yıkılışa mani olamaz:

“Kalbi kölelik öldürür
Ve kölelikle ruhu cesede yük olur
Kölelik gençleri zayıf yaşlılara çevirir
Aslanın dişlerini de söktürür
Kölelikle dağılır ümmetin birliği fert fert
Ve orada burada birbirlerine düşerler.”¹²⁴

¹²⁰ İkbal, *Hareket Zili*, s. 213.

¹²¹ İkbal, *Cavidname*, s. 236.

¹²² İkbal, *İslam Toplumun Yapısı*, s. 23-24.

¹²³ İkbal, *Cavidname*, s. 236.

¹²⁴ Sekban Halifat, “İkbal’in İhya Projesininin Analizi”, *Muhammed İkbal Kitabı: Uluslararası Muhammed İkbal Sempozyumu Bildirileri Kitabı*, İstanbul Büyükşehir Belediyesi Kültür İşleri Daire Başkanlığı Yayınları, İstanbul, 1997, s. 160.

İkbal'in siyaset düşüncesine göre, Bilinçli, aktif, yaratıcı, özgür ve sağlıklı bireyler ve toplumların oluşması için öncelikle Müslüman birey, iyi bir din eğitimi aldıktan sonra kendi özünden ve kültüründen uzaklaşmadan, kendi değerlerine bağlı kalarak ve üretken bir hale dönüşerek Batı karşısında sağlam bir duruş sergileyebilir. İkbal bu hususta şöyle der:

“Tanrı'nın mülküdür bu gökler ve yer
Bizim mirasımızdır bu ay ve ülker
Gözüne ne ilişirse bu yolda
Bir tanışın gözüyle bak ona
Bir el gibi dolaşma kendi diyarında”¹²⁵
“Ey şuh ve zarif genç; ilim ile fenne
Beyin lazım, ne gerek Batı elbisesine!
Bu yolda başka bir amaç yok, ileri görüşten başka
Amaç değil ki bu “o külah başka. Bu başka”!
Keskin zekân varsa bu yeter sana
İdrak kuvvetin varsa, bu yeter sana
Geceleri kandilin dumanını çekerse biri
İlim, fen ve hikmette sağlamlaştırır bilgisini!
Kimsenin sınır koymadığı mana ülkesini
Sürekli çabalamadan kimse elde etmedi.”¹²⁶

İkbal siyaset düşüncesini oluştururken ilham aldığı şey Hz. Muhammed dönemidir. Ona göre, İslam öncesi Arabistan toplumu çeşitli kabilelere bölünmüş ve bu kabileler sürekli birbiriyle çatışma halinde idi. Dolayısıyla bunları tek çatı altında toplayan güç peygamber ve öğretisi olmuştur. Ona göre zaten Peygamberin amacı, bir millet veya bir ulus inşa etmek değil, adil ve eşitlikçi bir toplum inşa etmektir.¹²⁷

Sonuç olarak, ikbal siyaset felsefesini din ve Kur'an'da geçen “*Müminler ancak kardeştir.*”¹²⁸ ayetine dayandırmaktadır. Ona göre, İslam toplumu manevi değerlere dayanmak zorundadır. “*Mutlak varlık Allah'tır*”¹²⁹ ve Allah, yaratışını manevi değerler üzerine kurmuştur. Bu sebeple bireyin gelişimine büyük önem vermiştir. Bireyi hiçbir zaman bağımsız değerlendirmemiş ideal olan her şeyi oluştururken onu temeline yerleştirmiştir. Bireyin Batı karşısında yaratıcı, aktif ve milli, manevi değerlerine bağlı olması gerektiğini, taklitten uzak durması gerektiğini

¹²⁵ İkbal, *Cavidname*, s. 45.

¹²⁶ İkbal, *Cavidname*, s. 237.

¹²⁷ Ahmady, *Muhammed İkbal'in Siyaset Felsefesi*, s. 45.

¹²⁸ Hucurat, 49/10.

¹²⁹ İkbal, *İslam'da Dini Düşüncenin Yeniden Yapılandırılması*, s.169.

aynı zamanda kendi kavramlarını oluşturarak özgün bir çizgi üzerinde var oluşunu ve inşasını sürdürmesi gerektiğini savunmuştur. İktbal'in tasavvur ettiği siyaset ve birlik düzeni hayalî değildir. O bu ilhamı Hz. Muhammed'in öğretilerinden almıştır. Ayrıca İktbal'in yaşadığı dönem ve şartlar İktbal'in bu şekilde ilkeler ortaya koymasına sebebiyet vermiştir. Çünkü Müslümanlar Batı karşısında öz benliklerini açığa çıkaramamakla beraber ekonomik, teknolojik sosyal, siyasal ve kültürel manada kendi öz benliklerini yitirmiş ve sinmiş halde emperyalizm karşısında parçalanmaya devam ederek hayatlarına neredeyse "hiç" olarak devam etmekteydiler. İktbal, dinamik bir görüntü çizerek İslam birlik ve dirliğini oluşturmaya çalışmış, Müslümanlara kendi tarihlerini ve gerçekte ne olduklarını anlatarak öz kimliklerine ve harekete geçmelerine ehemmiyet vermekle beraber bir uyanış çağrısı yankılandırmıştır.

2.2. İktbal'in Siyaset Düşüncesinde Temel Kavramlar

Siyaset kavramı içinde birçok kavramı barındıran bir kavramdır. Siyaset denilince akla; eşitlik, özgürlük, birey, toplum, devlet, demokrasi, hukuk, adalet, kardeşlik, dayanışma, birlik, kolektif bilinç vb. şeylerde akla gelir. Daha doğrusu siyaset kavramını bir bütün haline getiren şey saydığımız bu kavramların toplamıdır. İktbal'in ideal siyaset düşüncesinin temellerini attığı söz konusu kavramları sırasıyla açıklayalım.

2.2.1. Eşitlik

İktbal, İslam birliğinin, İslam kardeşliği üzerinden temellendirildiğini gerek Kur'an'dan gerekse peygamberin öğretilerinden görebileceğimizi söylemektedir. İslamiyet, doğusuyla beraber kabilecilik, soy-sopa olan bağılılığı reddetmiş. Evrensel İslam kardeşliği fikrini benimsemiştir. Bunun en büyük göstergesi de insanlar arasında eşitlik ilkesi ile anlayışını oluşturmuştur. İslam'ın ilk dönemlerinde müşriklerin kaldıramadığı ve Hz. Muhammed'i eleştirdiği durumlardan biri de efendi-köle eşitliğinin İslam'la beraber Mekke'ye girmesiydi. İktbal'e göre İslam toplumunun bir bütün halinde varlığını sürdürebilmesi için İslam'daki insanlar arasındaki eşitlik fikrinin tam manası ile kabul edilmesi gerekir. Çünkü İslam bu fikri önemsemiş ve insanlar arasında eşitlik üzerine ilkelerini oluşturmuştur.

İkbal Hz. Muhammed'in risâletinden maksat insanoğlunun hürriyetinin, eşitliğinin ve kardeşliğinin kurulması olduğunu ifade ettikten sonra İslam'daki eşitlik anlayışı hakkında "Sultan Murat ve Mimar" arasında geçen hikâyeyi örnek olarak gösterir. Hikâyeye göre Sultan Murat haksız yere bir mimarın elini keser ve mimarda davacı olarak kadıya başvurur. Bunun üzerine Sultan Murat mimara hak verir ve elinin kesilmesine razı olur. Mimar ise bu durum karşısında Sultan Murat'ı bağışlar.¹³⁰ Bu hikâyeden de görüldüğü üzere Kur'an önünde köle ve efendi eşit derecededir. İslam bu eşitliği gerek vaaz ettiği hukuk kuralları ile gerekse peygamberlerin ve Allah yolu üzerinde adaletle hükmeden kimselerin vesilesi ile bunu örnek olarak göstermiş, yaşamış ve yaşatmıştır.

2.2.2. Özgürlük

Özgürlük, her bireyin sahip olması gereken temel unsurlardan biridir. İnsan olmanın gereği "özgür" olmakla düşünülür. Belki burada insan özgür müdür? Tartışmasından çok özgürlüğün sınırları nedir, bir sınırı var mıdır? soruları tartışılabilir. İkbal açısından bakarsak onun insanın özgür olmadığı savını savunması mümkün değildir. Aksine o insanın özgürlüğünü sonuna kadar savunmuş ve savunurken de bunu temellendirebilmiştir.

Öncelikle özgürlüğü en genel ifadesiyle tanımlarsak; Özgürlüğü kişinin hür iradesi ile yapmak istediği şeylerin herhangi bir cebir ve kısıtlamaya, zorlama veya tehdide maruz kalmadan eylemde bulunabilme şeklinde tanımlayabiliriz. Fakat birey,

---

¹³⁰ İkbal hikâyeyi şu şekilde anlatır: "Hocend bölgesinde ünlü bir mimar vardı. Mimarlık san'atının zirvesine ulaşmıştı. Sultan Muradın emriyle bir mescid inşa etmeye başlamıştı. Fakat Sultan, onun yaptığı binayı beğenmemiş ve gazaba gelmişti. Sultan, ceza olarak mimarın elini kestirdi. Çaresiz mimar, kolundan oluk oluk kan aktığı halde inleyerek Kadı'nın huzuruna çıktı. Sultanın yaptığı zulmü Kadı'ya anlattı. Dedi: Ey sözü, Hakk'ın sözü ve işi, Muhammed'in şeriatını korumak olan Kadı! Ben, Şahların zorbalıklarına boyun eğici değilim. Benim bu davamı Kur'an'ın hükmüne göre hallet! Sultan'ın bu zalim hareketine çok üzülen adaletli Kadı, Sultan'ı huzuruna çağırttı. Kur'an'ın heybetinden benzi sararan hükümdar, suçlu bir şekilde Kadı'nın huzuruna çıktı. Bir yandan feryadlarla hakkını isteyen bir davacı, diğer yandandan azametli bir Şehinşah! Şah dedi ki: "Yaptığım işten dolayı çok mahcubum. Suçumu itiraf ediyorum." Kadı dedi ki: "Kısasta hayat vardır." Hayat bu kanunla ayakta durur ve devam eder. Müslüman bir köle, şeref ve haysiyet bakımından hür insanlardan daha aşağı değildir." Murad, bu muhkem ayeti işitince, kolunu sıvayıp elini yerinden çıkardı. Davacı, bu hareket karşısında heyecanlandı "Şüphesiz Allah, adaleti, ihsanı, yakınlara vermeyi emreder. Çirkinlik, utanmazlıklardan (fahşadan) kötülüklerden ve zorbalıklardan sakındırır. Size öğüt vermektedir. Umulur ki, öğüt alır düşünürsünüz" (Nahl, 16/90) ayetini okudu. De ki: "Ben O'nu, Allah'a ve Resülü Mustafa'ya bağışladım;" bkz. Muhammed İkbal, *İslam Toplumun Yapısı*, Çev. Ali Yüksel, Beka Yayıncılık, İstanbul 2011, s. 45-46.

toplumda yaşadığı için yani kolektif bir birliktelik içinde yaşamını devam ettirdiği için sınırsız özgürlük sahibi olamaz.

İkbal, insanın özgürlüğü ile ilgili Kur'an'da anlatılan en güzel örneğin Hz. Âdem hikâyesi olduğunu ileri sürer. Ona göre, Hz. Âdem'in itaatsizliği, insan varlığında öz benlik şuurunun bir işareti ve özgürlüğün bir sembolüdür. İnsanın ilk itaatsizliği onun ilk hür seçimidir.¹³¹

İkbal'e göre, Mutlak Benlik, özgür, bağımsız ve özel girişim yetisine sahip bitimli bir benliğin ortaya çıkmasına izin vermekle kendi özgürlüğünü sınırlandırmaktadır. Bu bilinçli benliğin özgürlüğü Kur'an'ı kerim'de teyit edilmektedir:¹³² “*Ve de ki: Hak Rabbinizdendir. Öyleyse dileyen iman etsin, dileyen inkâr etsin.*”¹³³ “*Eğer iyilik ederseniz kendinize etmiş, kötülük ederseniz yine kendinize etmiş olursunuz.*”¹³⁴

İkbal, insanın özgürlüğü sorununa kader etrafında değinir. Ona göre insanın önceden belirlenmiş bir kadere teslim olması fikri, İslam'a tümünden yabancıdır. İkbal'e göre insan, Allah'ın yaratıcı faaliyetine katılan, özgür irade sahibi bir varlıktır.¹³⁵ Şayet Tanrı bütün fiillerin tayin edicisi olsaydı onun adaletine helal gelirdi. İnsanoğlu Tanrı'nın vaat ettiği gibi bir sorgudan geçmesi için fiillerinde özgür olması gerekir. Tanrı ilim sıfatı dâhilinde insanın topyekûn ne yapacağı bilgisine sahiptir. Bu bilgiye sahip olması insanın fiillerini tayin ettiği anlamına gelmez.

İkbal bir de Batı sömürgesi karşısında İslam ümmetinin özgürlüğünden bahseder. Onun için özgür olmanın bir diğer anlamı da başkalarının boyunduruğu altında yaşamamaktır. Gerek fikirsel gerekse fiziksel özgürlük İkbal açısından önemli bir yer işgal eder. Hindistan'ı yüzyıl süre ile işgal eden İngilizlerin “*Bizim kölemiz olan milyonlarca insanların arasında tercümanlık yapacak bir topluluk yetiştirmemiz gerekir. Bu topluluk eti ve kanıyla Hintli, görüşü, zevki, düşüncesi ve*

---

¹³¹ Ahmady, *Muhammed İkbal'in Siyaset Felsefesi*, s. 49.

¹³² İkbal, *İslam'da Dini Düşüncenin Yeniden Yapılandırılması*, s. 123.

¹³³ Kehf, 18/29.

¹³⁴ İsrâ, 17/7.

¹³⁵ Eliaçık, *Muhammed İkbal*, s. 57.

isteğiyle İngiliz olmalıdır.”¹³⁶ şeklindeki fikirsel alt yapısı ve Müslümanlara karşı ezici tavırları İkbâl’in özgürlük kavramı ile alakalı bir şeyler söylemesine sebebiyet vermiştir.

İkbâl’e göre hür insan;

“La ilahın nuru ile gönlünü aydınlatır. Sultanlara beylere köle olmaz.”¹³⁷ “Tek olan mevcuda, Hakk’a bağlanan, Tanrılar bendinden, oymuş kurtulan.”¹³⁸ “Müslümanı engellemeye kimse cüret edemez, O, fikir özgürlüğünü Allah vergisi kabul eder.”¹³⁹ “Korkak yaradılışından dolayı uçamayan biçare küçük kuşun sonu yere düşmektir.”¹⁴⁰ “Hür adam derin ve uçsuz bucaksız bir deryadır. Denizden su al oluktan değil.”¹⁴¹

İkbâl’in bu dizelerinden de anlayacağımız üzere benlik, hayatını tevhit çizgisi üzerinde inşa ederse başka kimselere ve şeylere köle olması için herhangi bir sebep olamaz. Benlik, Allah’ın ona bahsettiği özgürlüğünü gerek fikirsel gerek fiziksel olarak da başkalarının esareti altına girmesini hoş karşılamaz. Çünkü insana özgürce seçme iradesi ve aklı verilmiştir. Bunların gerekliliğini yerine getirmek için hiçbir şekilde köle olmaya razı olamaz. Çünkü kölelik, benliği ezen ve eyleme geçmesine mani olan bir durumdur.

Sonuç olarak insan varoluşunu, öz benliğini gerçekleştirmek için özgür olmak zorundadır. Şayet her şey önceden tayin edilmişse bu Tanrı’nın adaletini zedeleyen bir iddia haline dönüşür. İnsan potansiyel olarak içinde doğuştan itibaren birtakım imkân ve güce sahiptir. Bunu geliştirmek veya geliştirmemek, iyi yönde veya kötü yönde seçim yapmak insana verilen hür iradenin sonucudur. İnsan özgür olduğu için seçer, yaşar ve katlanır. İnsan özgür olduğu için doğar, gelişir, inşa eder veya bozar ve hesaba çekilir. İnsanın özgür olması Allah’ın sıfatlarına helal getirmezken aksini iddia edersek Allah’ın birtakım sıfatlarına zarar vermiş oluruz.

2.2.3. Adalet

İkbâl’e göre adalet, tam manası ile bir toplumda hukuk eli tarafından tesis edildiği zaman o toplumda birlik ve beraberlik de tesis edilmiş olur. Çünkü Adil bir

¹³⁶ Sadi Kul, *Doğunun Uyanışı ‘İkbâl’*, Vahdet Yayıncılık, İstanbul 1985, s.19.

¹³⁷ İkbâl, *Allame Doktor Muhammed İkbâl’in Üç Eseri (Yolcu, Ey Şark Kavimleri, Kölelik)*, s. 48.

¹³⁸ İkbâl, *Benliğin İşaretleri (Esrar-ı Rumuz)*, s. 85.

¹³⁹ İkbâl, *Musa Vuruşu & Hicaz Armağanı*, s. 82.

¹⁴⁰ İkbâl, *Cebail Kanadı*, s.199.

¹⁴¹ İkbâl, *Allame Doktor Muhammed İkbâl’in Üç Eseri (Yolcu, Ey Şark Kavimleri, Kölelik)*, s. 87.

yönetici, hukuk sistemi, düşünce yapısı toplumda yaşayan bireyler açısından da mutmain edici olacak ve bölünmeye götüren kaostan uzak duracaklardır.

İkbal monarşiyi ve diktatörlüğü reddeder demokratik düzeni kabul eder.¹⁴² Bu düzen içerisinde yeni bir hukuk düzeni getirmeyi hedefler. Bu düzen içerisinde herkese hakkı ne ise onu veren, eşit bölüşümden ziyade adaletli bölüşümü bireyler arasında sağlamaya çalışan bir anlayıştır. İkbal' göre Adalet, “*Değeri ölçülmeyecek bir hazinedir.*”¹⁴³ Adaleti toplumda Kur'an ve sünnet ışığında tam tesis edebilmek İslami açıdan büyük bir sorumluluktur.

2.2.4. Kardeşlik

İkbal'in siyaset felsefesinin temel kavramlarından biri de kardeşliktir. O, evrensel kardeşlik ilkesini ortaya atarak onu temel bir ilke haline getirmiştir. İnsan birliğinin temelini, kan bağı, nesep, milliyetçilik, ırk gibi duygu birliğinin dışına çıkarır ve inanç birliğinin temelini dayandırır. Çünkü düzen manevi bir düzendir. Bu sebeple kan bağı şeklinde bir bağlılık sadece dünyalık bağa hitap eder. İnsan birliğini maddi bağlılıklar üzerinde kurarsa bir süre sonra bu durum ona yetersiz gelecek ve yeni bir arayış içine girecektir. İnsan girdiği bu psikolojik arayıştan ancak hayatın aslen manevi olduğunu algılamasıyla kurtulur.

İslami vahdetin temel taşı, her Müslümanı diğer bir Müslümanın kardeşi kabul eden Kur'an'ı Mecid'in “*Şüphesiz müminler kardeşirler.*” ifadesiyle yerine konulmuştur. Diğer bir ayet ise bu vahdeti ortaya çıkarma ve yürürlükte tutmanın yolunu göstermekte; vahdeti korumak için Allah'ın ipine sarılıp birbirinden ayrılışmamasını emretmektedir.¹⁴⁴ “*Allah'ın ipine sınımsız sarılın ve ayrılığa düşmeyin.*”¹⁴⁵

İslam vahdetinin temel taşlarından olan “Kardeşlik” duygusunu İkbal, “Ebu Ubeyd ve Caban'ın hikâyesi ile gözler önüne serer:

“Yezdicurd'un komutanlarından bir komutan, savaş sırasında bir Müslüman tarafından esir edilmişti. Bu komutan, çok güngörmüş, deneyimli, hile ve tuzak

¹⁴² Eliaçık, *Muhammed İkbal*, s. 87.

¹⁴³ İkbal, *Yansımalar*, s. 31.

¹⁴⁴ Hadi Seyid Hüseyin, “İkbal'in Düşünce Dünyası”, *Muhammed İkbal Kitabı: Uluslararası Muhammed İkbal Sempozyumu Bildirileri Kitabı*, İstanbul Büyükşehir Belediyesi Kültür İşleri Daire Başkanlığı Yayınları, İstanbul, 1997, s.129.

¹⁴⁵ Ali İmran, 3/103.

bilir bir mecusiydi. Kendisini, rütbesini esir düştüğü kişiden gizledi adını bile söylemedi. Müslüman'a: "Beni bağışlamamı ve Müslümana yakışır şekilde aman vermeni istiyorum" dedi. Müslüman, kılıcını kınına koyarken şöyle dedi: "Artık senin kanını dökmek bana haram kılındı." "Direfş-i Gaviyani" adlı İran bayrağı parçalandıktan ve Sasani hanedanının ocağı söndükten sonra, Bu esirin, İran ordusunun komutanı olan Caban olduğu bilindi. Hileye başvurduğu için onun öldürülmesini başkomutandan istediler. Savaş sırasında kudret ve azameti bir orduya bedel olan İslam ordusunun komutanı Ebu Ubeyd, dedi ki: "Ey kardeşlerim, biz Müslümanız! Sazımızdan çıkan sesimiz ve gönlümüz birdir. İster Haydar'ın (İmam Ali'nin) narası olsun, ister Ebu Zerr'in sedası. Çıktığı yer, Bilal'in ve Kanber'in ağızıdır. Her birimiz başlı başına bu Milletin eminiyiz. Sulh ve kinimiz, Milletin sulh ve kinidir. Mademki Millet, ferdin canının temelidir. Ferdin eman vermesi, bir Milleti bağlayan bir ahittir. Her ne kadar Caban, bizim düşmanımızsa da, bir Müslüman O'na eman vermiştir. Ey hayırlı ve iyi insanlar topluluğu, Müslümanların kılıçlarına O'nun kanını dökmek haramdır."¹⁴⁶

Yani bu hikâye bize göstermektedir ki; " *ümmetin gönlünde kardeş, Müslüman, hürriyet sermaye tüm toprak sudan.*"¹⁴⁷ Yani bir Müslüman bir insanı Müslüman kardeşi olarak kabul ettiği andan itibaren onun kanı ona haramdır. Artık aralarında İslam kardeşliği tesis edilmiştir. Kur'an'ı Kerimin de peygamberinde ümmete vaaz ettiği kardeşlik anlayışı bu şekildedir.

2.3. İkbâl'in Siyaset Felsefesinde Eleştirdiği Yaklaşımlar

İkbâl, İslam ümmetinin birlikteliğini bozacak, onları vahiyden ve Resulullah'ın sünnetinden ayıracak her düşüncüyü, ideolojiyi, sistemi, sömürgeciliği eleştirmiş ve bu ayırıştırılmayı yapan her bir kavramı İslam'ın bakış açısına göre yeniden yorumlamıştır. İkbâl'in eleştirdiği bu kavramların ne olduğunu sırasıyla inceleyelim.

2.3.1. Milliyetçilik

Milliyetçilik tarihsel olarak ulus devletinin ortaya çıkmasıyla modern bir kavram olarak ortaya çıkmıştır. Milliyetçilik, "*Bağımsız bir devlet içinde yaşamak üzere bir araya gelmiş, ortak bir ülke, dil, kültür, ortak bir tarih ve irade sahibi olan insan topluluğunun ulusal egemenliğini ifade eder.*"¹⁴⁸

¹⁴⁶ İkbâl, *İslam Toplumunun Yapısı*, s.43- 44.

¹⁴⁷ İkbâl, *Benliğin İşaretleri (Esrar-ı Rumuz)*, s.43.

¹⁴⁸ İnayetullah Baloch, "Muhammed İkbâl, Milliyetçilik ve İslami Evrenselcilik", *Muhammed İkbâl Kitabı: Uluslararası Muhammed İkbâl Sempozyumu Bildirileri Kitabı*, İstanbul Büyükşehir Belediyesi Kültür İşleri Daire Başkanlığı Yayınları, İstanbul, 1997, s. 197.

Ancak İkbal, milliyetçiliği, bütün geri kalmışlığın, çöküşün, siyasi rekabetin, sömürgeciliğin nedeni olarak görür ve milliyetçiliğin, uygarlığı, din ve maneviyatı yok ettiğini düşünür. O, milliyetçiliğe karşı milletler üstü değerler geliştirmeye yönelmiştir. Ona göre İslam, kabile, milliyet ve millete karşı değildir. Fakat bunların birer ideolojiye yani asabiyeeye dönüşmesine karşı çıkmıştır.¹⁴⁹

Milliyetçiliği bir bakıma “*su ve çamur kaydından kurtulamamak*”¹⁵⁰ olarak gören İkbal, renk ve kokulara ayrılmanın Müslümanlara haram olduğunu belirtir. O, bu hususla alakalı olarak şöyle söyler:

“Ey henüz çocukluktan kurtulamamış insan, sen kendi kendini yetiştir. Müslüman evladı mısın? Nesebini terk et. Eğer Hz. Muhammed’in mensup olduğu Arap kavmi, Peygamber’in mebus olduğu ırk ise; kan, damar ve deri ile gururlanıyorsa Arap’ı terk et.” “Ne Afganlıyız, ne Türk’üz ne de Tatarız. Biz Çemen evladımız, aynı ormanda yetişmişiz. Renk ve koku ayırmak bize haramdır. Zira bizi aynı ilkbahar yetiştirmiştir.”¹⁵¹

Yukarıdaki dizelerde görüldüğü üzere İkbal, bir ideoloji olarak insanlar arasında varlığını sürdüren, insanları ayırıştıran milliyetçilik anlayışını benimsemez. Ve bu durumun ümmet birlikteliğini bozduğunu yukarıda ki dizelerde ifade eder. İkbal’e göre, Müslüman olan herkes birdir. Renk ve ırk ayrımı yapmak ve bu şekilde bir toplum inşa etmek kabul edilemez. İkbal şöyle der:

“Soyla övünmek ancak cehalettir. Onun hükmü, tenin üzerindedir, tende fanidir.” “Kavim bağı, yıldızların bağlılığına benzer. Bakış gibi olan bu bağ, tarafımızdan görülmez.” “Biz hazırdayız, gönlümüz gaibe bağlı. Bundan dolayı bunun ve onun bağından kurtulmuşuz.”¹⁵² “Müslüman isen gönlünü bir iklime bağlama. Bu keyfiyet ve kemmiyet âleminde kaybolup gitme.” “Öyle bir gönle sahip ol ki o gönlün sonsuz genişliğinde bu su ve çamur sarayı silinip gitsin.” “Efendimiz, kavmiyet meselesindeki düğümü çözerek yurdundan hicret etti.”¹⁵³

İkbal, yine bu dizelerde İslam toplum birliğini, ümmet birliğini bozan milliyetçilik fikrini eleştirmiştir. Çünkü İslam, tevhidi birlikteliği vahyederek bu tarz soy-sop, ırkçılık duygularını Müslümanlar arasında haram kılmıştır. Hz. Muhammed’in de en baştan beri inşa ettiği vahiy toplumunun temelinde İslam

¹⁴⁹ Ahmady, *Muhammed İkbal’in Siyaset Felsefesi*, s.53.

¹⁵⁰ Kılıç, *Muhammed İkbal Fikirleri*, s. 208.

¹⁵¹ Muhammed İkbal, *Şark’tan Haber*, Çev. Ali Nihat Tarlan, Timaş Yayınları, İstanbul 2018, s. 54.

¹⁵² İkbal, *İslam Toplumunun Yapısı*, s.25.

¹⁵³ İkbal, *Rumuz-u Bihodi (Benlikten Geçmenin Remizleri)*, s. 26.

kardeşliği duygusunu baltalayan bu tarz duyguların yerinin olmadığını her fırsatta göstermiştir.

İkbal, millet ve milliyet olgularının varlığını inkâr etmemektedir. “*Ey insanlar! Şüphesiz sizi bir erkek ile bir dişiden yarattık, tanışasınız diye sizi kavim ve kabilelere ayırdık...*”¹⁵⁴ ayetine istinaden İkbal, hiçbir zaman kabile, şu’ub ve kavime karşı değildir. Ama bunların birer ideolojiye dönüşmesine karşıdır. Modern kavramlarla ifade edilecek olursa şovenizm, faşizm ve ülke milliyetçiliği olarak tanımlanabilecek olan asabiyyeyi kesinlikle reddetmiştir. İslam, milliyet ve etnisiteyi ise muhafaza etmiştir.¹⁵⁵

İkbal milliyetçilik bağlamında vatana bağlılığı da eleştirir. Eğer bir toplum millet olmanın temelini vatana bağlı kılsa o toplum İslam kardeşliği ilkesini yerle bir etmiş olur; “*Kim vatandır derse, millet birliği, öyle bir yıkılmış olur kardeşliği*” “*Topluluk aydınlatan dersen vatan, boy boy ayrılmış olur, insan olan*”¹⁵⁶ İkbal bu kavramı Batı’nın İslam toplumunu ve birlikteliğini yıkmak için ürettiğini düşünür. Batı, bu kavramı toplumların içerisine nüfuz ettirerek, Doğu toplumlarının dinlerine ve öz değerlerine yabancılaştırdığını, zihinsel bir çöküş gerçekleştirdiğini ve Müslümanları köleleştirerek, kuklalaştırdığını söyler;

“Hem siyaset döndü mezhep haline, bir ağaç, bitmiş, bugün Garpten yine.”
“Makyavel hep sundu tüm batıl denen, sürmesinden sürerse, göz kör eyleyen.”
“Öğretirken batılı, yükseltti pek; Hilekârlık, fen olup kalmıştı tek!”¹⁵⁷

İkbal, Müslümanların geleceğiyle ilgili vizyonunu İslam’ın evrenselliği üzerine kurmaktadır. Buna göre, İslam’ın evrensel kardeşliği reddetmek Kur’an’ı reddetmek anlamına gelmektedir. İkbal’e göre, Batı’nın kültürel ve siyasi emperyalizmine karşı ayakta durulacaksa bunun ancak ve ancak İslam’ın evrenselliği ile mümkün olabileceğini düşünmektedir.¹⁵⁸ İslam evrenselliğinin en önemli ayaklarından biri de

---

¹⁵⁴ Hucurat, 13/49.

¹⁵⁵ İnanetullah Baloch, “Muhammed İkbal, Milliyetçilik ve İslami Evrenselcilik”, *Muhammed İkbal Kitabı: Uluslararası Muhammed İkbal Sempozyumu Bildirileri Kitabı*, İstanbul Büyükşehir Belediyesi Kültür İşleri Daire Başkanlığı Yayınları, İstanbul, 1997, s. 204.

¹⁵⁶ İkbal, *Benliğin İşaretleri (Esrar-ı Rumuz)*, s. 56.

¹⁵⁷ İkbal, *Benliğin İşaretleri (Esrar-ı Rumuz)*, s. 56- 57.

¹⁵⁸ İnanetullah Baloch, “Muhammed İkbal, Milliyetçilik ve İslami Evrenselcilik”, *Muhammed İkbal Kitabı: Uluslararası Muhammed İkbal Sempozyumu Bildirileri Kitabı*, İstanbul Büyükşehir Belediyesi Kültür İşleri Daire Başkanlığı Yayınları, İstanbul, 1997, s. 208.

İslam kardeşliğidir. Bu sebeple İslam kardeşliğini parçalayacak milliyetçilik, kavmiyetçilik veya ırkçılık gibi her fikre de karşıdır.

Sonuç olarak İkbâl, millet, ülke sevgisinin doğal olduğunu fakat bunların toplum içerisinde ideolojik olarak ayrışmaya götürdüğü zaman tehlike arz ettiğini ifade eder. Bu sebeple İslam'ın evrensel kardeşlik ilkesini tahrip etmeyecek şekilde bir millet ve vatan sevgisi insanı duygusal olarak besleyebilir.

İkbâl, döneminde yaşanan mezhep kavgalarına şahit olarak, mezhepçilik fikrinin de evrensel birlik toplumunun önünde toplumun birlik ve beraberliğini bozma açısından önemli bir yer teşkil ettiğini görür ve mezhepçilik veya mezhep taassubunu da şiddetle eleştirmektedir.

2.3.2. Mezhepçilik

Mezhepçilik, ideal birlik toplumunun insicamını bozan, toplumu parçalara ayıran, İkbâl'in oluşturmak istediği din birlikteliğini baltalayan önemli bir duygudur. İslam, yapısı ve öğretileri itibari ile mezhepçilik fikrine karşı çıkmış bir dindir. Peygamberlerin vahyi tebliğ, tebyin ve teşri ederken vurgu yaptıkları şey, İslam'ın tek ve parçalanamaz bir bütün olduğu vurgusudur.

İkbâl mezhepçilik adına şöyle der:

“Ben mezhepçiliği, ayrılıkçılığı kınıyorum. Allah adına, insanlık adına, Hz. Musa adına, Hz. İsa adına ve O'nun adına – ben bu yüce ismi düşündüğüm zaman, tefekküre daldığım zaman, ruhumun derinliklerinde, tellerinde bir kıpırdanma, alev alev büyüyen bir duygu ateşi yanıyor- evet, insanlığa özgürlük, eşitlik nihai mesajını getiren O yüce Peygamber'in adına bu ayrılıkçılıkları kınıyorum.”¹⁵⁹

İkbâl'in şu dizesi de mezhepçiliğin ümmet arasında yarattığı ayrılığın bir ifadesi olarak alınabilir: “*Ayrılıktan kanım bedenimin içinde inleyip duruyor. Vay bana, yazıklar oldu bana diye ağlayıp inliyorum.*”¹⁶⁰

İkbâl' göre İslam tek ve parçalanmaz bir bütündür. İslam'da etrafı kalın duvarlarla örülmüş bir mezhepçilik taassubu, ayrılığa yol açacak, parçalanmaya neden olacak, Müslümanları birbirine düşürecek bir Vahhabilik, bir Şiilik, bir Mirza'cılık, bir Sünnilik anlayışına yer yoktur. Bu sebeple sınıf ayrımcılığı

¹⁵⁹ İkbâl, *İslam Düşüncesi*, s. 80.

¹⁶⁰ İkbâl, *Allame Doktor Muhammed İkbâl'in Üç Eseri (Yolcu, Ey Şark Kavimleri, Kölelik)*, s.115.

putlarının, mezhep ayrımcılığı putlarının sonsuza dek kırılması ve yıkılması gerektiğini söylemektedir.¹⁶¹

Sonuç olarak, Müslüman cemaati bir bütün halinde yaşayan canlı bir organizma gibidir. Cemaat benliğine iştirak edip, bu canlılığı devam ettirebilmek için ferdi zihin, mutlak manada mezhepçilik duygusundan evirilmelidir. Dinin gayesi, hayatı tedrici olarak yükseltip ve yüceltmek olduğu için o bu tarz ayırıcı duygulardan ve zihinsel kokuşmuşluktan uzak olarak insicamlı sosyal bir bütünlük inşa etmek ister. Bu yaşayan organizmanın ve bütünlüğün içinde ayrıştırıcı ve hastalıklı fikirlere yer yoktur.

2.3.3. Batılılaşma

İkbal, batılılaşma veya Batı taklitçiliğini şiddetle eleştirir. Çünkü Batı medeniyeti, İslam birlik ve beraberliğini bozguna uğratacak bütün kötü özelliklere sahiptir. İkbal'in nazarında onun temeli madde üzerine atılmış ve maneviyattan hiç tatmayan materyalist bir medeniyettir.¹⁶² İkbal'e göre insanlık Batı'nın nazarında bir su ve bir çamur olup maddeden ibaret olup hayatın bir gayesi de yoktur."¹⁶³ Bu sebeple yapısı gereği Doğu medeniyetinin bina ettiği değerlerle zıt zeminler üzerinde bulunmaktadırlar.

İkbal, Batı'yı bir meyhaneye benzetmektedir. Buna göre Batı'nın felsefesi meyhane felsefesinden ibaret olup İslam'dan uzak, maneviyattan yoksun ve tamamen maddi bir düşünce ve inanç sistemidir.¹⁶⁴

“Ne güzeldi o günler! Frenk meyhanesinde şarap içtiğim günler! Oraların kadehi, İskender aynasından belki daha parlaktır. O şarabı satanın baygın, sarhoş gözleri; şarabın tanrısıdır. Sakinin bir bakışı, şarap içenler için bir peygamber olmuştur. Orada tecelli vardır lakin Musa bulunmaz. Orada alev vardır, İbrahim'i göremezsin. Orada pervasız akıl, aşkın malı ne varsa yağma edip götürür. Oranın havasında bitkin, aciz bir ahın harareti ne gezer! Bu meyhanenin rindi, sarhoş olup da şöyle bir kere sendelemez.”¹⁶⁵

Bu dizelerden de anlaşılacağı üzere Batı medeniyeti zihniyeti meyhaneye benzetiliyor. Meyhanede insanlar alkol alır, kaygısızca eğlenir, zinaya gidecek

¹⁶¹ İkbal, *İslam Düşüncesi*, s. 80-81.

¹⁶² Sadi, *Doğunun Uyanışı*, s.165.

¹⁶³ İkbal, *Allame Doktor Muhammed İkbal'in Üç Eseri (Yolcu, Ey Şark Kavimleri, Kölelik)*, s.104.

¹⁶⁴ Sadi, *Doğunun Uyanışı*, s. 167.

¹⁶⁵ İkbal, *Şark'tan Haber*, s. 147.

yollara daha fazla yakınlaşmış olur. Meyhaneye giden bir insan Allah'ın hoşnut olmadığı yere yani günaha gider. Batı zihniyeti de meyhaneye benzetilerek; bu zihniyetin içinde Allah tanımazlığın, hazcılığın, maddeciliğin olduğu vurgulanmış ve bu zihni benimseyen kimselerin İslam yolu üzerinde olamayacağı vurgulanmıştır. Çünkü İslam, maneviyatı önceleyen ve maddeciliği önemsemeyen bir anlayıştır.

İkbal'e göre, Batı'nın meyhanesinden bir kadeh içip mest olan kimse, bütün iradesini Batı'nın eline vermiştir. Artık böyle bir kişinin ölçüsü emperyalist ve zalim Batı'dır. Dolayısıyla Batılılaşan milletler, Batı'nın tamamen kölesi olmuş, Batı'yı kendilerine efendi tanımışlardır. Bütün geçmişi, benliği, öz değerlerini atmış ve Batıdan yepyeni değerler almışlardır.¹⁶⁶ İkbal bu durumu şöyle ifade eder: “*O, kuzu postuna bürünmüş bir kurttur. Pusu da kuzu bekler.*”¹⁶⁷ “*Frenk diyarında da ben şarap içtim lakin tefekkürüm karardı.*”¹⁶⁸

İkbal'e göre Batı, “Hakkı tutan zümre ile sürekli savaş halinde olan dinsiz medeniyete dikkat et! Bu medeniyet tutkunluk, fitneler doğurur ve Lat ie Uzza'yı yeniden Harem'e sokar. Kalp, onun büyüsunün tesiriyle kör olur ve ruh, susuzluktan onun serabında hela olur. O, Gönül şevkini öldürüyor hatta kalbi kalıptan koparıp alıyor. Öyle usta bir hırsız ki güpegündüz soygun yapıyor! Bu medeniyet insanı, ruhsuz ve kıymetsiz bir halde ortada bırakır.”¹⁶⁹

İkbal'e göre, doğu doğudur, batıda batı. Bu ikisi bir araya gelemmez. Çünkü inançları ve değer ölçüleri ayrıdır. Gayr-ı İslami ve İslam düşmanı bütün sistemler batıdır, küfürdür. Küfür, tek millettir. Bu tek millette, Allah'ın, Resulullah'ın, İslam'ın ve müminlerin düşmanıdır.¹⁷⁰

İkbal'e göre Batı insanlığı öldürmüştür. Bölücü, dinsiz, alçak, büyücü, güvenilmez, ayrımcı, emperyalist olan bilim put hanesinin sahibi olup insanlığın birliğini sağlayamamıştır. Özellikle kuru akılcılığı, egoist bireyciliği, ırkçılığa meyilli oluşundan dolayı, ayrıca dinsizliği ve aşka uzaklığı sebebiyle böyle bir birliği oluşturmasına her zaman engel olmuştur. Oysa sosyal bir hareket olarak İslam'ın

¹⁶⁶ Sadi, *Doğunun Uyanışı*, s.169.

¹⁶⁷ İkbal, *Allame Doktor Muhammed İkbal'in Üç Eseri (Yolcu, Ey Şark Kavimleri, Kölelik)*, s.104.

¹⁶⁸ İkbal, *Şark'tan Haber*, s.177.

¹⁶⁹ Eliaçık, *Muhammed İkbal*, s. 77.

¹⁷⁰ Sadi, *Doğunun Uyanışı*, s.169-170.

amacı bu birlik fikrini, Müslüman hayatına yerleştirmek ve onu diri tutarak daha aktif hale getirmektir.¹⁷¹

Batı'nın bu özelliklere sahip olması Müslümanları kendi benliklerinden uzaklaşmasına neden olmuştur. İkbal Müslümanların varlığında benliğin olmadığını bu sebeple üstü altın işlemeli, bir kına benzediğini söylemektedir. Ona göre varlık benlik cevherinin bir görünüşüdür. Bu açıdan İkbal Müslümanların kendilerini düşünmelerini istemekte, zira cevherlerinin gözükmediğini dile getirmektedir.¹⁷² İkbal'a göre Batı medeniyetinde dini ruh yoktur. Bu sebeple onlarda kardeşliğin esası nesep birliğidir.¹⁷³ Ona göre Batı eğitimi insanların kalp ve görüşün bozulmasına neden olmaktadır. Zira bu medeniyetin ruhu iffetini kaybetmiştir.¹⁷⁴ İkbal bunları dikkate alarak benliğin körü körüne taklit ile kendi kendisini bozmaması gerektiğini ve bu dünyada tek bulunan inciyi koruması gerektiğini vurgulamaktadır.¹⁷⁵ “*Frengi, onun neler yaptığını bilirsin! Ne zamana kadar Fengin zünnarına bağlı kalacaksın.*”¹⁷⁶ İkbal'e göre sağlam bir temel üzerine kurulmayan yani iman ve aşk üzerine kurulmayan batı toplumu sistemsel olarak çökmeye mahkûm kalacaktır. “*Avrupa kendi kılıcı ile kendini boğazladı. Çünkü dine yüz çevirdi.*”¹⁷⁷

İkbal'e göre, Batı uygarlığına toptan teslim olma hali, hem Doğu için bir zillet, yenilgi ve kölelik, hem de Doğu'nun sahip olduğu ve insanlığın ihtiyaç duyduğu değerlerin yitirilmesidir. Buna karşılık olarak Batı'dan ve onun medeniyetinden tümüyle kopmak, donukluk ve güçsüzlük içinde kalakalmak, hatta onun egemenliği karşısında esareti kabul etmek demektir. Çünkü sanayisi olmayan bir toplum daima Batı'nın endüstriyel emperyalizmine bağlı kalacak ve onun artığını tüketecektir.¹⁷⁸

İkbal, Müslümanların batı karşısında almaları gereken tavrın çerçevesini şöyle çizmiştir:

“Doğu'ya kendini kaybettirir Batı taklidi
Bu kavimlere lazım aslında Batı'nın tenkidi

¹⁷¹ Ahmady, *Muhammed İkbal'in Siyaset Felsefesi*, s.60.

¹⁷² İkbal, *Darb-ı Kelim*, s. 16.

¹⁷³ İkbal, *Darb-ı Kelim*, s. 27.

¹⁷⁴ İkbal, *Kulluk Kitabı*, s.158.

¹⁷⁵ İkbal, *Darb-ı Kelim*, s. 50.

¹⁷⁶ İkbal, *Allame Doktor Muhammed İkbal'in Üç Eseri (Yolcu, Ey Şark Kavimleri, Kölelik)*, s.107.

¹⁷⁷ İkbal, *Allame Doktor Muhammed İkbal'in Üç Eseri (Yolcu, Ey Şark Kavimleri, Kölelik)*, s.104.

¹⁷⁸ Ali Şeriatî, *Biz Ve İkbal*, Fecr Yayınları, Ankara 2010, s. 98.

Doğunun gücü ne arp ne rebapla
Ne de hicapsız kızların raksıyla
Ne lale yüzlü büyücülerin sihri
Ne çıplak bacak, saçların kesimi
Onun sağlamlığı dinsizlikten değil
Parlaklığı Latin harflerinden değil
Batı, gücü ilim ve fenninden alır
Bu ateşle kandili aydınlanır!,
Hikmet, elbisenin kesiminden gelmez
İlim ve sanat sarıkla engellenemez!
Ey şuh ve cüretli genç ilim ile fenne;
Beyin lazım, ne gerek Batı elbisesine!”¹⁷⁹

Mehmet Akif de batılılaşmadaki ölçünün, Avrupa'nın ilim ve fenninden istifade edilmesi gerektiğini, aksi halde batının giyim kuşamının ve yaşayışının taklit tahlil edilmesinin terakkiye mani olacağını belirterek İkbâl ile aynı görüşü paylaşmaktadır.

“Başka yerlerde taharriye heveslenmeyiniz
Onu kendinden bulur yükselecek bir millet
Çünkü her noktada taklit ile sökmez her hareket
Alınız ilmini garbın, alınız san' atını,
Veriniz hem de mesainize son sür'atini.”¹⁸⁰

Sonuç olarak Batı materyalist bir düzen içerisinde kendini inşa etmiş ve kendisi dışında gerek canlı gerek cansız bütün varlıklar üzerine bakış açısı maddecidir. Bu sebeple Batı'nın bir yeri sömürürken yani köleleştirirken vicdanı sızlamaz ve orada bulunan bütün maddi değerleri hak ettiğini düşünür. İkbâl'e göre Batı medeniyeti küfür medeniyetidir. Çünkü batı dinsizdir. Küfür medeniyeti olan her millet, manevi bir yaşayış sürdüren, Allaha bağlılığı olan milletleri daima asimile etmek, kendi öz değerlerinden uzaklaştırma çabasına girmeyi kendine görev edinmiştir. İslam medeniyeti aşk medeniyedir. O, evrensel ilkeler olarak kabul ettiği Kur'an ve sünnetten kopmayarak, yürüdüğü yolu bu iki ışık altında aydınlatarak mutlak medeniyeti kuracaklarını düşünürler. İkbâl'e göre batı bu değerler ışığında yol almadığı için yıkılmaya ve yok olmaya mahkûm kalacaktır. Bu sebeple batı medeniyeti insan fikrini karartan, taklitten öteye götürmeyene, materyalist bakış açısına sahip olduğu için insanın manevi değerlerine önem vermeyen ve öz benliklerin değerlerini yitirmesine sebebiyet veren bir medeniyettir. Müslüman birey

¹⁷⁹ İkbâl, *Cavidname*, s. 236-237.

¹⁸⁰ Kılıç, *Muhammed İkbâl Fikirleri*, s. 2018.

asla batı medeniyetini taklit etmemeli, vahye ve sünnete sarılmalıdır. Batı medeniyetinden örnek alacakları tek şey onların ilmi ve fenni çalışmaları olabilir. Tabi ki bu örneklik kendi değerlerinden bir şeyler katarak ve geliştirerek daha ileriye gitme şeklinde düşünülmelidir. Yoksa Batı medeniyetini körü körüne taklit etmek manasında değil.

2.3.4. İctihat ve Kader Anlayışı Eleştirisi

Eğer İktbal'in yazılarını incelersek bunların iki temel mesele etrafında döndüklerini görürüz: Birincisi teşhis özellikli olup, Müslümanların bugünkü halini ve onları bu kötü duruma sürükleyen tarihi ve çağdaş sebepleri ele alır. İkincisi ise tedavi özellikli olup, öncelikle akide seviyesinde, daha sonra da toplumsal, siyasi ve medeni tavır seviyesinde gerçekleşmesi gereken yenileşme ve değişimin esaslarının açıklanmasına yöneliktir.¹⁸¹

İktbal açısından İslam'da dini düşüncenin yeniden yapılandırılmasında en önemli etken Müslümanların içinde bulunduğu uygarlık seviyesinin düşüklüğü, geri kalmışlıkları, zillet içinde bulunmaları ve bu durumdan rahatsız olmayıp, mevcut konularına rıza göstererek değiştirmek için harekete geçmemeleri ve eylemsiz kalmaları olmuştur. Bu durumdan rahatsız olan İktbal, söylediği ve ilke edindiği şeyler sonucunda İslam ümmetinin içinden çıkacağı birtakım doktrinlerini evrensel hale getirmiş ve İktbal siyaset felsefe düşüncesini topluma kazandırmıştır. İktbal, kendi zamanı içerisinde İslam ümmetinin uyanışı için çok çalışmış ve bundan da başarılı olmuştur. Hatta Batı medeniyetine karşı yaptığı eleştiriler hâlâ güncelliğini korumakta, hayat bulacak bir düzlem üzerinde bu ilkeler ışığında hareket edilebilmektedir.

İktbal ilk olarak Müslümanların neden bu hale düştüğünü? Arka planının ne olduğu üzerine düşüncelerini oluşturmuştur. Onun ilk eleştirdiği şey "İctihat" anlayışı olmuştur. İslam'da hareket prensibinin temeli olarak algıladığı icthadın bu denli donuklaşmasının ve Müslümanlar açısından önemini yitirmesinin bazı sebepleri olmalıydı.

---

¹⁸¹ Sekban Halifat, "İktbal'in İhya Projesinin Analizi", *Muhammed İktbal Kitabı: Uluslararası Muhammed İktbal Sempozyumu Bildirileri Kitabı*, İstanbul Büyükşehir Belediyesi Kültür İşleri Daire Başkanlığı Yayınları, İstanbul, 1997, s.154.

İkbal'e göre bir kültür hareketi olarak İslam, evrenin statik olduğuna ilişkin eski görüşü reddeder ve onun dinamik olduğu görüşünü kabul eder.¹⁸² Bu fikri kabul etmesinde ki en önemli sebep İslam'ın kabul ettiği aktif âlem-mutlak varlık anlayışıdır. Bunun yanında peygamberlik kurumu da muhteva olarak bu dinamizmi içinde barındırır. Peygamberin yaratıcıdan vahiy aldıktan sonra yani sonsuzluğun en yücesine ulaştıktan sonra geri dönmesi “yaratıcı nitelikte”¹⁸³ sayılmaktadır. Peygamber, tarihe yön veren güçleri kontrol altına alarak yeni bir gayeler dünyası kurmak amacıyla geri döner ve kendini zamanın akışına bırakır.¹⁸⁴ Peygamberlik hususu bu noktada önemli çünkü peygamberlik kurumundan evrenin dinamik yapısına doğru bir gidişatı oradan da İslam kültürünün yunan kültüründen ayrılışını ve daha sonrasında da bunun içtihatı olan etkisini göreceğiz.

İkbal'e göre, Peygamberin irade kuvveti hem kendini hem de somutlaşarak gören gerçekler dünyasını muhakeme eder. Karşısında duran etkilenmez malzemeye nüfuz etmeden önce kendini, kendisi için keşfeder ve sonra, tarihin gözleri önünde kendini ifşa eder.¹⁸⁵

İkbal'a göre, Peygamberlik, “vahdet âlemi” sınırlarını aşma eğiliminde olan ve sosyal hayat güçlerine yeni bir istikamet ve yeni bir şekil verme fırsatları arayan bir çeşit mistik bir bilinç olarak tanımlanabilir.¹⁸⁶

Kur'an'ı Kerim, *anfus* (benlik) ve *afak* (dünya)'ı bilgi kaynakları olarak kabul eder. Hayat deneyiminin bütün aşamalarında bilgi arttırıcı bu yönlerin kapasitesini takdir etmek insanın görevidir. Peygamberliğin son bulması fikri, hayatın nihai kaderi olarak duyguların yerini tamamen aklın alması asla alınmamalıdır.¹⁸⁷ Bu durum mistik tecrübedir. İçsel deneyimdir. Müslümanlar açısından mistik tecrübede her türlü eleştirinin odağı olabilir. İçsel deneyim insanın bilgi kaynaklarından biri olarak kabul edilebilir.

---

¹⁸² İkbal, *İslam'da Dini Düşüncenin Yeniden Yapılandırılması*, s.161.

¹⁸³ İkbal, *İslam'da Dini Düşüncenin Yeniden Yapılandırılması*, s.139.

¹⁸⁴ İkbal, *İslam'da Dini Düşüncenin Yeniden Yapılandırılması*, s.139.

¹⁸⁵ İkbal, *İslam'da Dini Düşüncenin Yeniden Yapılandırılması*, s.140.

¹⁸⁶ İkbal, *İslam'da Dini Düşüncenin Yeniden Yapılandırılması*, s.140.

¹⁸⁷ İkbal, *İslam'da Dini Düşüncenin Yeniden Yapılandırılması*, s.142.

İkbal, Kur'an'ın bize sunduğu iki bilgi kaynağının var olduğunu da söyler. Bunlar Doğa bilimi ve Tarihtir.¹⁸⁸ İşte bu iki bilgi kaynağına olan teşvik Müslüman düşünürler açısından ışık olmuştur. Çünkü gerek Kur'an'ı Kerim gerekse peygamberlik öğretileri mutlak hakikatin işaretlerini es geçmeden insanın deneyimlemesi hususunda büyük teşvikte bulunmuşlardır. Bunu her fırsatta gözler önüne sermişlerdir.

İkbal'e göre, Müslüman düşünürler, evrenin kaynağı bakımından dinamik, geçici ve çoğalma yeteneğine sahip olduğunu anlayınca felsefi kariyerlerinin ilk aşamalarında büyük bir hayranlık duydukları Yunan felsefesine şiddetle muhalefet etmeye başladılar.¹⁸⁹ İkbal'e göre, Kur'an'ı Kerim'in somut ruhunun tersine Yunan felsefesinin kurumsal doğası sadece varsayımlara dayanmaktadır. İşte bu başarısız girişimin sonucunda İslam kültürünün gerçek ruhu ortaya çıkmıştır.¹⁹⁰ Fakat bu aşamaya gelene kadar Müslüman filozoflar Batı felsefesinden olabildiğince faydalanmış, düşüncelerini temellendirmişlerdi. Bu süre zarfında Müslüman filozoflar Yunan düşünürlerin benimsediği “*âlem sabit ve hareketsiz olarak algılanmaya ve tecrübi akıldan ziyade teorik, farazi akıl*” öne çıkmaya başladı.¹⁹¹

İkbal, Yunan düşüncesinin karakteriyle ilgili olarak Briffault'tan naklen şu değerlendirmeyi yapar:

“Yunanlılar aslen teorilerle ilgilendiler, gerçeklerle değil. Dolayısıyla onların pasif ve ruhsuz kavramları, Müslümanların düşüncelerini de köstekleyerek Kur'an'ın gerçek ruhunun ne olduğunu anlamalarını yaklaşık iki yüz yıl engelledi. Bu düşünceler Arapları pratiğe yönelmekten de alıkoymdu.”¹⁹²

İkbal'in içtihat prensibi, “âlemdeki hareket prensibinin topluma ve tarihe taşınması”¹⁹³ açısından önemli bir yer teşkil etmektedir. Onun içtihat anlayışı toplum ve tarih anlayışını inşa etmektir.

İçtihat anlayışının en önemli örneğini Hz. Muhammedin Mu'az b. Cebeli Medine'ye gönderirken ona İslami ilkeleri hangi kaynaklardan beslenerek açığa

¹⁸⁸ İkbal, *İslam'da Dini Düşüncenin Yeniden Yapılandırılması*, s.142.

¹⁸⁹ İkbal, *İslam'da Dini Düşüncenin Yeniden Yapılandırılması*, s.143.

¹⁹⁰ İkbal, *İslam'da Dini Düşüncenin Yeniden Yapılandırılması*, s.143.

¹⁹¹ R. İhsan Eliaçık, *Muhammed İkbal*, Tekin Yayınları, İstanbul 2015, s. 64.

¹⁹² Eliaçık, *Muhammed İkbal*, s. 65.

¹⁹³ Eliaçık, *Muhammed İkbal*, s. 67.

çıkarcacağı sormasından ileri gelir. “Hz. Peygamber, kendisine gelen davaları nasıl karara bağlayacağını sorar. Hz. Mu’az “Allah’ın kitabına göre karar vereceğim” diye cevaplar. “Ya Allah’ın kitabında sana rehberlik edecek bir şey bulamazsan ne yapacaksın?” “Bu durumda, Allah’ın Resulü’nün sünnetine göre hareket edeceğim.” “Ya onda da bir şey bulamazsan?” “O zaman, kendi yargımı oluşturmaya çalışacağım.”¹⁹⁴ diye cevaplayarak İslam’ın eylem hareketinin temel prensip olduğunu vurgulamış ve Peygamber de bu dediğine karşı çıkmamış aksine onu onaylamıştır.

Doğal olarak İslami coğrafyanın genişlemesi ile Hz. Muhammedin vefatıyla beraber İslam hukukunun sistematik hale dönüşmesi engellenemez bir durum haline gelmiştir. Peki, İslam tarihi içerisinde ne olmuştur da İslam hukukunu fiilen hareketsiz kılan tavırlar ortaya çıkmıştır?

Bu durumun ortaya çıkmasında İslam hareket ruhunun kaybolmasında İktbal açısından üç önemli sebep mevcuttur. Bunlardan birincisi, Abbasilerin ilk dönemlerinde İslam ilahiyatında ortaya çıkan rasyonalist hareket ve onun meydana getirdiği kavga ve tartışmalardır.¹⁹⁵ Buna göre, Mu‘tezile’nin, Kur’an’ın ezeli ve ebedi olduğu gibi “eski” görüşlere Hristiyanlığa benzeterek karşı çıkması, yine Mutezile filozofu Nazzâm gibilerin hadisleri uydurulduğu gerekçesiyle reddetmesi, hür bir akılcılığı savunması o günkü din ve devlet için “tehdit” olarak görüldü. Böylece akılcılığın gerçek amaçlarının kısmen yanlış anlaşılmasından ve kısmen de birtakım rasyonalist akılcıların aşırı ve kontrolsüz eleştirileri yüzünden, muhafazakâr âlim ve fakihler savunmaya geçti. Sosyal bütünlüğü korumak için İslam hukukunun yapısı katı kurallara bağlandı. Böylece içtihat ruhu donduruldu.¹⁹⁶

İktbal’e göre ikinci sebebi ise; İslam dışı etkiler altında İslam tasavvufuna girerek sürekli gelişen ve tamamen kurumsal olan münzevi tasavvuf anlayışı¹⁹⁷ etkili olmuştur. Tasavvuf ve o dönemde tasavvufu benimseyen akliselim ve ehliyetli âlimler Tamamıyla öteki dünya ruhunu benimsemeleriyle sosyal bir sistem olan İslam’ın bu yönünü görmezden gelerek tasavvufun içinde eridiler. Böyle bir duruma

¹⁹⁴ İktbal, *İslam’da Dini Düşüncenin Yeniden Yapılandırılması*, s.163.

¹⁹⁵ İktbal, *İslam’da Dini Düşüncenin Yeniden Yapılandırılması*, s.164.

¹⁹⁶ Eliaçık, *Muhammed İktbal*, s. 69.

¹⁹⁷ İktbal, *İslam’da Dini Düşüncenin Yeniden Yapılandırılması*, s.165.

karşılık İslam devletinin yönetimi yönetme ehliyeti vasat olan insanlar eline geçmiş oldu. Bu durum da içtihat fikrinin donmasına sebebiyet verdi.

İkbal'e göre üçüncü sebep ise; bütün bunların üstüne İslam dünyasının kültür merkezi olan Bağdat'ın, on üçüncü yılın ortalarında yerle bir edilmesidir.¹⁹⁸ Ona göre, bu Müslümanlar için büyük bir darbeydi. İslam'ın ilmi, fikri vb. manada yok edilmesinin kara haberi idi. İşte böylesi bir çöküntü döneminde bulunan Müslümanlar daha fazla parçalanmamak adına şeriat yasalarını her türlü değiştirmeye ve eklemeye karşı koyarak halkın sosyal manadaki hayatını tek düzeliğe indirme hususunda ısrarcı olmuşlardır.

Görüldüğü üzere İslam'ın temel hareket prensibi olan içtihadın tarihsel olarak böyle bir süreçten geçmesi Müslümanlar açısından yenilenmeye, güncellenmeye ve eyleme geçmelerine engel olan bir hale dönüşmüş ve Müslümanlar gerek İkbal'in yaşadığı dönemde gerekse günümüzde içtihadı tam manası ile kullanamadıkları için tek düze halinde yaşamlarına devam etmiş ve etmektedirler. Bu durum ümmetin batı karşısında pasifize etmesinden dolayı İkbal açısından en hayati olan ve biran önce içtihadı doğu bir şekilde hayata geçirmeyi gerekli bulan bir anlayıştır.

İkbal'in Müslümanları pasifize eden bir diğer önemli hususun "kadercilik" anlayışı olduğunu vurgulamaktadır. Çünkü İslam tarihi içerisinde Müslümanların kadercilik anlayışı şekil değiştirmiş onları eylemsiz kılan bir tavra bürünmüştür. Bunun da tarih içerisinde sebepleri vardır.

İkbal'e göre bu durum; İslam'ın ilk dönem Müslümanlarının kalplerinde uyandırdığı hayat gücünün kademeli olarak azalmasından ve siyaset icabı kader kavramının istismarından kaynaklanmaktadır.¹⁹⁹ İslam filozofları ilk, illet ve illiyetlerin illeti ile ilgili yaptığı incelemenin merkezinde "Allah" mefhumunu inceliyorlardı. Siyasi olarak Emevi halifeleri bu anlayışın Kerbela'da yaptıklarını meşru göstereceğini, yani yaptıkları şeyden kendilerinin sorumlu olmadığını, buna güç yetirebilecek gerçek failin Allah olduğunu iddia ettiler. Dolayısıyla Müslümanların buna isyan etmemeleri gerektiğini, çünkü bu durumda son tahlilde

¹⁹⁸ İkbal, *İslam'da Dini Düşüncenin Yeniden Yapılandırılması*, s.166.

¹⁹⁹ Halifat, Sekban: "İkbal'in İhya Projesinin Analizi", *Muhammed İkbal Kitabı: Uluslararası Muhammed İkbal Sempozyumu Bildirileri Kitabı*, İstanbul Büyükşehir Belediyesi Kültür İşleri Daire Başkanlığı Yayınları, İstanbul, 1997, s.155.

Allah'ın iradesine isyan etmiş olacaklarını savundular. Böylece kader görüşü bugüne kadar Müslüman yöneticiler tarafından sorumluluktan kaçmanın, yönetimdeki kokuşmanın ve iktisadi konulardaki adaletsizliğin mazur gösterilmesi için istismar edildi.²⁰⁰ İktbal bu durumu dizelerinde şöyle ifade etmektedir:

“İradelerinde Allah'ın takdiri gizlenen insanlar, kendilerini cebir ve takdirin emrine terk etmişlerdir.” “Bugün Kur'an'dan dünyayı terk hakkında emirler istihraç ediyorlar. O Kur'an'dan ki orada imanlı bir insana ay ve Pervin yıldızına hâkimiyet ihsan edilmiştir.”²⁰¹ “Belki bir mantık saklıdır bu eylemde, ama kader mantığa tabi görünmemektedir.”²⁰²

Bu dizelerde de görüldüğü üzere İktbal'in benimsediği kader anlayışı “Ne yapalım, elimizden gelen bir şey yok, bu Allah'ın kaza ve kaderidir. Onu iradesidir.” değildir. O, bu şekildeki kader anlayışını şiddetle eleştirir ve Allah'ın insana bahsettiği iradeyi ve seçme yeteneğini bunun yanında mukayese eden aklı görmezden gelinmesine şiddetle karşı çıkar. O yapılan bütün iyiliklerin ve kötülüklerin Allaha atfedilmesinden rahatsız olur. Bu tarz kader anlayışının Müslüman bireyi durağanlaştırdığını, pasifleştirdiğini iddia eder.

İktbal, temelde İslam'ın hareket özü olan bu temel ilkeyi tarihsel süreç içerisinde eleştirerek Müslümanların nasıl olumsuz etkilendiğini ortaya koymuştur. Bunun yanında İktbal Batı medeniyetine yönelik eleştiriler de yapmıştır. Bu eleştirileri aşağıda işleyeceğimiz konu başlıkları içerisinde zikredeceğiz. Burada içtihat ve kader hususuna vurgu yapmamızın ve tarihsel arka planlarını incelememizin en önemli sebebi; Müslümanların harekete geçmesi hususunda etken olan bu temel ilkenin boşluğundan yararlanan batının bu denli Müslümanlar arasına nüfuz etmesi sebebiyledir. Şayet tarihsel süreç içerisinde bu iki anlayış sağlam temeller üzerinden miras bırakılsaydı şuan Batı medeniyetinin doğu toplumları üzerindeki olumsuz etkisinden bahsetmezdik. Bu sebeple Batı medeniyetini eleştirmek, yanlış ve çarpık düşünce sistemlerini ortaya koymak, hem Müslümanların kendilerine gelmesini sağlayacak hem de doğru bir İslam siyaset yapısını meydana çıkaracaktır.

²⁰⁰ Halifat, Sekban: “İktbal'in İhya Projesinin Analizi”, *Muhammed İktbal Kitabı: Uluslararası Muhammed İktbal Sempozyumu Bildirileri Kitabı*, İstanbul Büyükşehir Belediyesi Kültür İşleri Daire Başkanlığı Yayınları, İstanbul, 1997, s. 155.

²⁰¹ Muhammed İktbal, *Darb-ı Kelim*, Çev. Ali Nihat Tarlan, İstanbul Matbaası, İstanbul 1968, s. 9.

²⁰² İktbal, *Musa Vuruşu & Hicaz Armağanı*, s. 34.

2.4. İktbal'in Demokrasi Anlayışı

Demokrasi kavramı tarihsel ve toplumsal şartlara göre değişkenlik gösterebilen, demokrasinin uygulandığı birçok yerde oranın konjonktür ve yapısına göre farklılıklar oluşturabilen bir kavramdır. Bu sebeple tek anlamda ne olduğu ile alakalı tanım yapmak sığ kalacaktır. Fakat genel hatları ile demokrasi şu şekilde tanımlanabilir: Zorba yönetimlere karşı halkın özgürlüğünü ve iradesini önemseyen, halk içinde bulunan bireylere eşit olarak hak ve özgürlük tanıyan, egemenliği halkın sorumluluğu haline getiren, seçme ve seçilme gibi temel hak ve özgürlükleri elverişli hale getiren, çoğunluğun kararını kabul edip fakat azınlığında haklarını güvence altına alan bir yönetim biçimidir.

İktbal batı demokrasisine karşı çıkar. İktbal'e göre Batı kapitalizmi, bireyi ve bireysel gelişmeyi ayaklar altına alarak, böylece hakiki demokrasinin gelişmesi ve gerçekleşmesini imkânsız hale getirmektedir.²⁰³

Batı, demokrasi fikrini seküler bir zemin üzerine kurmuştur. Seküler demokrasi de bireylerin tanrı ile olan ilişkisi sınırlı olmakla beraber formal bir yapıdadır. İktbal düşüncesinde insan yeryüzünde Allah'ın halifesi olduğu için hiçbir zaman tanrı ile bağı sınırlı ve şekilsel olamaz. Çünkü yeryüzünün halifesi olma sorumluluğunu yüklenen insan, kendini inşa etme sorumluluğunu da yüklenmiştir. İktbalin anlayışında kendini inşa etmek, kendinin farkına varmak, toplumsal bir birlik ve sağlıklı bir siyaset oluşturmak için birey kendini mümkün olduğu kadar mükemmel ve tanrıya daha yakın kılarak yeryüzünde tanrının hükümlerini kurmaya çalışır.

İktbal'e göre Avrupa toplumlarının ekonomik gelişmeleri sonucu ortaya çıkan Batı demokrasisi, yapısı itibariyle seküler ve materyalisttir. Batı, manevi boyutu tamamıyla devre dışı bırakmış ve toplumun sadece maddi yaşamına katkıda bulunabilmiştir.²⁰⁴ Dolayısıyla Batı'daki demokrasi, ahlaki ve etik değerlerden uzaklaşmaya eğilimlidir. İktbal'e göre İslam demokrasisi ise Allah'ın ve yaşamın birliğine dayandırarak seküler ve maddeci temelini kökten reddeder.²⁰⁵

²⁰³ Ahmady, Muhammed İktbal'in Siyaset Felsefesi, s. 61.

²⁰⁴ İktbal, *İslam Düşüncesi*, s. 93.

²⁰⁵ İktbal, *İslam Düşüncesi*, s.93-94.

Çünkü İslam demokrasisi, ekonomik fırsatların genişletilmesinden ve yaygınlaştırılmasından doğmamıştır. İslam demokrasisi, her insanın gizli gücün merkezi ve bu inancın sunduğu imkânların da, belli bir şahsiyet/karakter tipinin inşa edilip geliştirilmesiyle harekete geçirilebileceği varsayımına dayanan manevi bir ilke olmuştur. Oysaki Pleb temelli (ayak takımı) bir malzemededen, İslam, en asil hayat ve kudret sahibi insan tipini çıkarmayı başarmıştır.²⁰⁶

Batı demokrasisi, insanın yetişmişliğine değil sayıya önem vermektedir. Buna göre Cumhuriyet, bir nevi idare tarzıdır ki orada yalnız insanların sayısı dikkate alınır değerleri değil.²⁰⁷ İslam ferdi değerli kılar. Mevdudi de bu fikre katılarak, Batı'nın yönetim şekillerinde insan sayısının esas alındığını, İkbâl'in dediği gibi, insanların sayıldığı bir yönetim olduğunu, İslam'ın getirdiği nizamın ise, hâkim olan halkın kendisi olduğunu söylemektedir. Buna göre hâkimiyet hakkı; halkın da, kabul ettiği ve teslim olduğu Allah'a aittir.²⁰⁸

İkbâl, Hz. Muhammet'le beraber yeniden inşa edilen İslam demokrasi sistemini savunmaktadır. Hz. Muhammed yaptıkları ve öğretileri ile beraber kabilecilik anlayışını yıkmış, İslam demokrasisinin temellerini atmıştır. Bunun en büyük göstergesi ölüm döşeğindeyken kendisine “Senden sonra yerine kimi tayin edeceksin?” sorusuna verdiği cevaptır. O şöyle demiştir; “*Emirlik bana ait bir şey değildir; o yüzden, benim yerime kimin geçeceğine ben karar veremem.*”²⁰⁹

Dolayısıyla İslam'ın ilk zamanlarından itibaren siyasi hâkimiyet'in fiili olarak halkın iradesine dayandığını ve hür bir şekilde oy birliği seçimine dayanan seçmen iradesinin, zaten bir ifadesi olduğu ferdi iradeler üzerindeki hukuki kontrol meselesi hariç, hukukun/şeriatın herhangi bir imtiyaza sahip bu müşahhas iktidar koltuğuna yapışmaya kalkışmaksızın, kolektif iradenin, deyim yerindeyse, ferdileştirdiği, yani belli bir şahısta tecelli etmesinin ve ete kemiğe büründürülmesinin kabul edildiği anlaşılıyor. Bu evrensel /müşterek ittifak fikri, aslında, Müslüman anayasa teorisinin

---

²⁰⁶ İkbâl, *İslam Düşüncesi*, ss.93-94.

²⁰⁷ İkbâl, *Darb-ı Kelim*, s. 54.

²⁰⁸ Kılıç, *Muhammed İkbâl Fikirleri*, s. 221.

²⁰⁹ İkbâl, *İslam Düşüncesi*, s. 9.

temel ilkesidir. Hz. Muhammed, “Müslüman cemaatin hayır olarak telaki ettiği şeyi, Allah’ta hayır olarak telaki eder” buyurmuştur.²¹⁰

Sonuç olarak İktbal’in demokrasi anlayışı, eşitlik, özgürlük ve seçim ilkelerine dayanmaktadır. Bu sistem içerisinde zengin-fakir, ırk, renk ve cinsiyet ayrımı yapmaksızın her açıdan belli bir donanımına sahip olan herkes, özgür bir şekilde seçme ve seçilme hakkına sahiptir. Buna gerçek anlamda halkın yönetimini temsil etmektedir. Çünkü İktbal’in düşüncesinde ki bu demokrasi sisteminde vatandaşlar özgür iradesiyle temsilcilerini seçebilecekleri gibi yöneticilerini de sorgulama hakkına sahiptirler.

2.5. İktbal’de Modernizm Anlayışı

Sözlük anlamı yenileşme ve çağdaşlaşma olan modernizm terimi günümüze ait olan, onu çağrıştıran vb. anlamlarda kullanılmaktadır. Modernizm, akli esas alan, akli deneyler dışında bir otorite tanımayan düşünce sistemi ve eleştirel bir tutumu da ifade etmektedir. Buna göre modern çağda idrak kabiliyeti gelişerek, eleştiri ve bilime dayalı pek çok düşünce sistemi ortaya çıkmıştır.²¹¹

Özellikle ikinci dünya harbinden sonra bağımsızlıklarını kazanmaya başlayan Müslüman ülkelerde, Batı medeniyetinin kültürel, siyasal, hukuki baskılarına karşı, genel olarak Medine toplumunu eksen alarak saf İslam mesajını günün şartlarına göre yeniden yorumlamak gayesinde olan fikir hareketleri gittikçe artan bir ivme kazanmıştır.²¹²

Bu bağlamda İslam dünyası için modernizemin öncülüğünü Cemalettin Afgani yapmıştır. O, modernizmi, Müslümanların uyanışı, Müslümanlar arasında dinini yenileştirme için bir hareket olmalıdır. Şeklinde tanımlamıştır.²¹³ Afgani’den sonra bu düşünce muhtevasına İktbal de eklemeler yapmış ve söylemleriyle İslam’ın çağdaşlaşma fikrinin temelini atmıştır.

²¹⁰ İktbal, *İslam Düşüncesi*, s.12.

²¹¹ Ahmady, Muhammed İktbal’in Siyaset Felsefesi, s. 65.

²¹² Mevlüt, Uyanık; “Muhammed İktbal’e Göre “Çağdaşlık” Kavramı”, *Journal Of Islamic Research*, Ankara, 1993-94, Cilt: 1, Sayı:7, s. 89.

²¹³ Ahmady, *Muhammed İktbal’in Siyaset Felsefesi*, s. 65.

Bir kısım düşünürlerimiz, çağdaşlaşmayı siyasi, ekonomik ve kültürel alanda Batı milletleri tarafından ortaya atılan değişme, ilerleme gibi güncel ve cazip kavramlar adı altında bir hayat tarzının naklinden ibaret olarak görmekte-dirler.²¹⁴

İkbal modernleşme fikrini Batı'yı taklitten uzak öze dönüş olarak gerçekleştireceğini düşünür. O, mutlak hakikatin Tanrı olduğunu, insanın madde ve mana bütünlüğünü ihmal etmeden, kendi değerlerini doğru yorumlayarak, dini hurafelerden arındırarak Müslümanların modernleşeceğini savunur.

İkbale göre modernizm insanın özgürlüğü demektir. İnsan özgür olduğu kadar modern ve çağdaştır. Buradaki özgürlükten kasıt her istediğini irade etme değildir. İkbale göre özgürlük, tanrı ile kâinat arasındaki münasebet şuurunun insan ruhunda uyanma durumudur. Bunun için İkbal, iki temel üzerinden İslam ilmini değişen her çağda güncelleyebilirsek bu modernleşmeyi yakalayabileceğini ifade etmiştir. Maddi ve manevi yönden yeniden dirilmek için temel disiplinlerden olan kelâm ve İslam hukukunun yeniden canlandırılmasının gerekli olduğunu vurgulamıştır.²¹⁵

Kelâmî yönden dirilişten kastı Eş'arilikte bulunan "atomculuk" öğretisini canlı tutmaktır. Çünkü bu teori dinamik bir Tanrı anlayışı geliştirir. Eşari atomculuğu, hakikatin her parçası veya unsurunun ruhi yani "ben" yahut "zat" olduğunu söyleyen monadolojinin (ruhi çokluğun) terimleriyle yeniden yorumlar. Nefs ve bedenini suni ikiliği (dualizm) aşmış ve sonlu "ben" tabiatında gizli olan ve Kur'an'ın "ilk ve son, zahir ve batın" diye işaret ettiği "Nihai Ben" in bir tecellisi olarak görülmüştür.²¹⁶ İkbal, modernleşmeyi dinamik bir Tanrı'nın varlığı üzerine ortaya koymuştur.

İkbal İslami bir ıslahat için İslam hukukunun da yeniden kurulması ve oluşturulmasını zorunlu kılmıştır. Çünkü günümüz değişen şartlarında pek çok temel ihtiyaçlar ortaya çıkmıştır. Dolayısıyla günümüz şartlarına ve ihtiyaçlarına uygun bir biçimde yeniden yorumlanarak düzenlenmelidir. Böylece ikbal, İslam şeriatı ile İslam fihhi arasında kesin bir çizgi çizmektedir. Ona göre İslam şeriatı evrenseldir ve değiştirilemez. İslam fihhi ise yeniden gözden geçirilebilir ve yeniden yorumlanarak

---

²¹⁴ Uyanık, a.g.m. s.89.

²¹⁵ Uyanık, a.g.m. s.90.

²¹⁶ Uyanık, a.g.m. s.90.

değiştirilebilir.²¹⁷ İktbal'in İslam hukuku alanında yaptığı bu yoruma baktığımızda "içtihat" kavramının önemi açığa çıkacaktır. Bu durumda "içtihat" her daim gündemde tutulmalı ve geçerliliğini korumalıdır.

İktbal Kur'an ve sünneti esas alarak bir modernizm fikri geliştirmiştir. O, gelenekselliğin ve modernizmin bir arada yaşanabilirliğini savunmuştur. Evet, İktbal peygamberin yolunu takip etme hususunda gelenekselliği fakat ıslahat ve devrimi de savunan bir modernisttir. İktbal açısından modernizm, geçmişin geleneğinden bir kopuş ya da tersine batılı değerleri tamamıyla benimseme anlamına gelmemektedir.²¹⁸

İktbal, İslam toplumunda bir ıslahat hareketini gerçekleştirmek için liberal bir teolojinin öncüllerini oluştururken batı düşüncesinden de yararlanmışır. İktbal, Kant'tan aklın sınırlarını, Fichte'den "kendini bilme"yi, Shoupenhaurdan irade anlayışını, Bergsondan "yaratıcı tekâmül ve gayeci nedensellik" fikrini almıştır. Nitekim Nietzsche'den "üst-insan" anlayışını alarak da onu "kâmil insan" tasavvuruna dönüştürmüştür."²¹⁹

Sonuç olarak İktbal'e göre, Müslümanlar Kur'an ve sünnet ışığı altında, içtihat kapısını kapatmadan, İslam siyasi düşüncesine ve dini hayata canlılık getirmelidirler. Bunu yaparken de bireylerin ruhi özgürlüğe kavuşmaları ve ahlaki bir temel üzerine sosyal bir yapı oluşturmaları gerekmektedir. Ayrıca madde ve mana bütünlüğünü ihmal etmeden dinamik bir bakış açısı sergilemelidirler.

Bu bölümde İktbal 'in siyaset felsefesinin ne anlama geldiğini, ilkelerinin neler olduğunu ve siyasetini ne üzerine temellendirdiğini ve birey ve toplum üzerinde ki etkilerinin nasıl ve ne şekilde olabileceğini gördük. O, ideal devlet muhtevasının neler barındırdığına dair söylemlerine geçmeden önce ilk olarak siyaset mantığını oluşturmuş daha sonra ideal devlet yapısını, bu siyasetin üzerine inşa etmiştir. Şimdi de İktbal 'in oluşturduğu siyaset felsefesi üzerine inşa ettiği ideal devlet düzenini inceleyelim.

²¹⁷ Ahmady, *Muhammed İktbal'in Siyaset Felsefesi*, s. 67.

²¹⁸ Ahmady, *Muhammed İktbal'in Siyaset Felsefesi*, s.68.

²¹⁹ Uyanık, a.g.m. s.91.

2.6. İktbal'in Özgürlük Anlayışı

İslam, bir özgürlük dini olarak insanın özgürlüğünü esas almaktadır. Bu yüzden İktbal'in özgürlük düşüncesini, çoğulcu liberal demokrasiye ait bir özgürlük değil, bireyin manevi özgürlüğü oluşturmaktadır. Politik açıdan İktbal'e göre siyaseten bir insan, İslam şeriatine aykırı davranmadığı sürece istediği her şeyi yapmakta özgürdür. Bu hak insana Tanrı tarafından tanınmıştır. Aksi takdirde bireyin özgürlüğünden söz edilemez. O, ferdi ve zihinsel özgürlüğünü geliştirerek buradan toplumsal özgürlüğe geçmektedir. Çünkü ona göre toplumu oluşturan bireyler özgür değilse, toplumun özgürlüğü söz konusu olamaz. Bu yüzden birey maddi manevi özgür olmalıdır.²²⁰ İktbal, bu hususla alakalı şöyle demiştir:

“Müslümanı engellemeye kimse cüret edemez
O, fikir özgürlüğünü Allah vergisi kabul eder
İsterse Kâbe'yi ateşperestlerin mabedi yapar
İsterse orayı Avrupa putlarıyla abat eder
Kur'an'ı teviller oyuncağına çevirip
İsterse kendisi yeni bir şeriat icat eder
Hint ülkesinde tuhaf bir temaşadır süre gider
Orada İslam tutuklu fakat Müslüman özgürdür.”²²¹

Görüldüğü üzere İktbal'in şimdiye kadar eleştirdiği ve temellendirdiği mevzuların hepsinin temelinde insanın özgürlüğü ilk şarttır. İnsan varoluşunu tamamlamak ve mutlak egoyu hâkim kılmak için yaşar. Şayet insan özgür olmasaydı ne öz benliğini gerçekleştirebilirdi ne de hüküm sahibinin mutlaklığını ispat edebilirdi. İktbal, Yaşamı, dinin yaşanması, şeriatın uygulanması üzerinden temellendirdiği için özgür olmayan bir insanın da dini tam anlamıyla yaşayamaması toplumsal bir temelin oluşturamaması doğal bir sonuç olacaktır. Bu sebeple İktbal, insanın özgürlüğünü kısıtlayan, onu afyonlaştıran, eylemsizliğe ve pasifliğe sürükleyen, saptıran ve sorgusuz bağlılığına sebebiyet olan her şeyi eleştirmiştir. İnsan özgür ise vardır, dinamiktir ve her an eylem üzeredir.

²²⁰ Ahmady, *Muhammed İktbal'in Siyaset Felsefesi*, s. 69.

²²¹ İktbal, *Musa Vuruşu & Hicaz Armağanı*, s. 82.

3. İKBAL'İN İDEAL DEVLET ANLAYIŞI

3.1. İdeal Devletin Genel Yapısı

İkiden fazla insanın bir araya geldiği bir yerde bir düzenin açığa çıkması zorunlu bir durumdur. İnsanlığın başlangıcından beri insanların olduğu yerde bu böyle olmak zorunda kalmıştır. Zaman içerisinde toplumlar büyüdükçe düzeni oluşturan kurallar yayılmaya başlamış ve bu kuralları uygulayacak, uyulup uyulmaması hususunda kontrolünü sağlayacak yapıların açığa çıkması kaçınılmaz bir hal almıştır. Bunun sonucunda da hukuk, kanun ve devlet gibi yapılar ortaya çıkmıştır.

Georg Jellinek'in tanımıyla devlet, "*Belirli bir insan topluluğunun, belirli bir toprak parçası üzerinde egemen olmasıyla oluşan, hukuki bir kişiliğe sahip devamlı bir teşkilattir.*" Tarihsel süreç içerisinde şayet bireyler göçebe olarak yaşamıyorlarsa oluşturdukları topluluklar halinde belirli bir hukuk, nizam, toprak parçası ve otorite içinde hayatlarını idame ettirmişlerdir. Çünkü bir şeye devlet denilebilmesi için o yerde nizamın, hukukun belli bir otoritenin olması şarttır. Devlet kavramı hususunda farklı tanımlar yapılmıştır. Örneğin Duquit, "Herhangi bir toplumda yönetenle yönetilenlerin siyasi varlığını sağlayan bir kurumdur"; Malberge, "*Sınırları çizilmiş belli bir ülkeye yerleşmiş bireylerden oluşan ve fertler karşısında toplumu, güç kullanma yetkisine sahip, yüksek bir otorite sahibi yapan düzenli bir topluluktur*"; Kant, "*Yasal kurallara göre yaşayan insanların meydana getirdiği bir birliktir.*" Başgil, "*Ferdin özgürlük ve saadetini temin eden ve koruyan bir siyasi oluşumdur.*" Şeklinde tanımlamışlardır.²²² şeklinde devleti tanımlamıştır.

İkbal, nihai gerçekliğin manevi olduğunu ve onun hayatının zamansal faaliyetlerinde ifadesini bulduğunu söyler. Buna göre, ruh, tabii, maddi ve din-dışı olanda kendi fırsatlarını bulur. Dolayısıyla, din-dışı olan her şey, varlığının kökünde kutsal olmaktadır.²²³ İkbal devleti, "*Ruhani olanı beşeri bir örgütlenme biçiminde gerçekleştirme çabasıdır.*"²²⁴ şeklinde tanımlar. İkbal'e göre, din ile siyaset arasında

²²² Ahmady, *Muhammed İkbal'in Siyaset Felsefesi*, s.70.

²²³ İkbal, *İslam'da Dini Düşüncenin Yeniden İnşası*, s.192.

²²⁴ İkbal, *İslam'da Dini Düşüncenin Yeniden İnşası*, s.192.

herhangi bir ayırım yoktur. Müslüman bir Devlet, dini ve seküler/ dünyevi otoritenin kombinezonundan oluşmaz; aksine, Müslüman bir devlette hiçbir suretle böyle bir ayırımın söz konusu olmayan bir birlikteliktir.”²²⁵ İktbal bu hususla alakalı olarak şöyle söyler: “*Benim gözümde laik siyaset, Şeytanın cariyesi, asaletsiz ve ölü ruhludur.*”²²⁶

İktbal, din ve siyaseti birbirinin tamamlayıcısı olarak görür ve bir devletin türünün ister emperyalist olsun, ister demokratik, eğer dini boyut söz konusu değilse bütünüyle Cengiz’inki gibidir. Güç ve Kudret ile halka hükmetmek kolay bir şey değildir. Devletin asli görevi, kişinin tek başına içinde hissedeceği bu ahlak değerlerini milletin kitlesel olarak kendi varlığında hissedebilmesini sağlamaktır.²²⁷

İktbal, kuracağı ideal devletin temelini dine bağlamıştır. Din ve devlet işlerini birbirinden ayırmamıştır. Onun ideal devlet fikrinde bütün inananları bir araya toplayan Kur’an devleti fikri mevcuttur. Ona göre, Müslümanın varlığı, kanun ve nizamdan gelir, Hz. Muhammed dinin iç yüzü budur. Eğer Müslüman olarak yaşamak isteniyorsa, bu ancak Kur’an’ın ahkâmına tabi olmakla mümkündür.”²²⁸ Ortak inanca sahip devlet, gayesinin özgürlük, eşitlik ve evrensel kardeşlik ilkeleri ile biçimlendirmiş, ırk ve milliyetçiliği kökten reddeden, coğrafi sınırların ötesinde, yeryüzü mescittir ilkesinden yola çıkarak, İslam ülkesi tüm yeryüzüdür evrenselliğini benimsemiş bir devlet tasavvurudur. Buna göre, bu ülke “bütün müminler kardeşir” inancının hakim olduğu bir devlet olup bu devletin varlığının sermayesi, hürriyettir ve imtiyazlara karşı tahammülü yoktur. Eşitlik, onun yapısıyla aynilemiştir. Bütün evladı, Selviler gibi hürdür. Onun sağlam anlaşması “Kalu Bela”dan gelmektedir.²²⁹ Fakat bazı sebeplerden dolayı İktbalin bu devlet tasavvuru tam manası ile gerçekleşmemiş o da ilk etapta ideal devleti gerçekleştirme adına bir basamak olan “İslam birliğini” tesis etmek istemiştir.

---

²²⁵ İktbal, *İslam Düşüncesi*, s.15.

²²⁶ İktbal, *Musa Vuruşu & Hicaz Armağanı*, s.210.

²²⁷ Hüsrevşahi, Hadi, Seyyid: “İktbal’in Düşünce Dünyası”, *Muhammed İktbal Kitabı: Uluslararası Muhammed İktbal Sempozyumu Bildirileri Kitabı*, İstanbul Büyükşehir Belediyesi Kültür İşleri Daire Başkanlığı Yayınları, İstanbul, 1997, s.125.

²²⁸ İktbal, *Rumuz-u Bihodi (Benlikten Geçmenin Remizleri)*, s.31-33.

²²⁹ İktbal, *İslam Toplumunun Yapısı*, s. 40.

Çünkü İktbal'in yaşadığı dönemde, İslam toplumunda siyasi birliğin dağılması, birbirinden bağımsız siyasi oluşumların ortaya çıkması, Şiiiler ile ehlişünnetin İran'da imamet konusundaki görüş ayrılıkları; hilafetin veya milli devletin kurulmasını imkânsız hale getirmiştir. Arabistan'da ise şahsi çıkarların ön plana çıkması da Müslüman toplumun bölünmesini hızlandırarak milli devleti imkânsız hale getirmiştir. Bunun bilincinde olan İktbal, bölgesel devlet fikrini destekleyip, bunun Müslümanların birliğini sağlamaya yönelik önemli bir adım olarak görmektedir.²³⁰ İktbal bu bağlamda şimdilik bütün Müslüman ulusların kendi içlerine çekilmesi gerektiğini ve geçici olarak bütün dikkatlerini sadece kendi üzerlerinde toplamaları gerektiğini söylemekte ve bütün Müslüman ulusların aralarında cumhuriyetler topluluğu kurabilecek kudret ve yetkiye erişmeyi bir hedef olarak belirlemeyi söylemektedir.²³¹

İktbal, ayrı devletler halinde yaşayan Müslümanları bir bahçenin koku saçan güllerine benzeterek şöyle söyler. *“Gül kokusu, gülü terk ettiği için dönüp dolaşıyor ve bahçenin geniş sahasına yayılıyor, Lakin bahar rüzgârı gibi bir yerde durmaz, her tarafa başyurursan gülistanı kucaklarsın.”*²³² Böylece İktbal, ideal devletin vatandaşlarını ırk ve soy fikirlerini bir yana bırakarak ortak paydada buluşup aynı inanç ve hedefleri paylaşarak güçlenmesi gerektiğini söyler.

İktbal kesinlikle, İslam'ın evrensel bir devlet için sabırsızlıkla beklediğini, bu devletin etnik farklılıkların üzerinde, kişisel, otokratik, güce dayanan ve kapitalist politiklardan tamamen bağımsız olacağını vurgulamaktadır. Ona göre, insanoğlu kendi evrensel tecrübeleri doğrultusunda böyle bir devleti kurma gücüne sahiptir.²³³

İslam birliğinin temel taşı, her Müslümanı diğer bir Müslümanın kardeşi yapan Kur'an-ı Kerim'in *“Kuşkusuz müminler kardeştir.”*²³⁴ ayetiyle temellendirilmiştir. Diğer bir ayet ise bu birlikteliği ortaya çıkarma ve yürürlükte tutmanın yolunu

---

²³⁰ Halifat, Sekban: “İktbal'in İhya Projesinin Analizi”, *Muhammed İktbal Kitabı: Uluslararası Muhammed İktbal Sempozyumu Bildirileri Kitabı*, İstanbul Büyükşehir Belediyesi Kültür İşleri Daire Başkanlığı Yayınları, İstanbul, 1997, s.185.

²³¹ Halifat, Sekban: “İktbal'in İhya Projesinin Analizi”, *Muhammed İktbal Kitabı: Uluslararası Muhammed İktbal Sempozyumu Bildirileri Kitabı*, İstanbul Büyükşehir Belediyesi Kültür İşleri Daire Başkanlığı Yayınları, İstanbul, 1997, s.185.

²³² İktbal, *Rumuz-u Bihodi* (Benlikten Geçmenin Remizleri), s.27.

²³³ Kargın, *Muhammed İktbal'de Benlik Felsefesinin Unsurları*, s.132.

²³⁴ Hucurat, 49/10.

göstermekte; birlikteliği korumak adına Allah'ın ipine sarılıp birbirinden ayrışılmamasını emretmektedir; “Allah'ın ipine sınıksız sarılın ve ayrılığa düşmeyin.”²³⁵ İktbal, şöyle ifade eder;

“Eğer insan onunla güçlenirse, Cam-ı cem bile ondan olgunluk dilenir. “La ilahe illallah”, Beyza milletinin ruhudur. Bu nağme, bizim sazımızda dolaşır.”
” Milletın temeli apayrı olup gönüllerde gizlidir. Hazır olduğumuz halde gayba bağılıyız. Bunun ve onun bağına bağlanmalıyız.” Her ne kadar ayrı ayrı atılmış oklar isek de, yayımız birdir. Biz, tek gören, tek görünen ve tek düşüneniz. İsteğimiz ve gayemiz birdir. Hayalimiz ve düşünce tarzımız birdir. Biz, onun nimetiyle kardeş olduk. Dilimizi, ruhumuzu ve gönümüzü o birleştirdi.”²³⁶

Bu dizeler bize göstermektedir ki İktbal'in tasavvur ettiği ideal devletin temelinde hukuksal olarak Kur'an ilkeleri, sosyal olarak birey kardeşliği, fikri olarak tevhit birlikteliği olmazsa olmaz şartlardandır.

İktbal'in amacı, dine üstelik onun özel bir şekline yani İslam'a dayanarak, onu bireysel bir inanç, ruhsal bir itici güç ve bireyle Allah arasındaki içsel bir bağdan ibaret olan ahlaki bir sistem olmaktan çıkarıp insanın, toplumun, maddi ve manevi hayatın bütün varlıksal boyutlarını kapsayan bir ideolojiye dönüştürmektir. Ali Şeriatî'nin de belirttiği gibi İktbal, İslam'ı bir dünya görüşü, benliği ise tevhidî dünya görüşünün kişi üzerinde ki hâkimiyeti olarak görmektedir.²³⁷

İktbal'e göre ideal devlet; farklı dilden, ırktan vb. insanların kendi akli, hür iradeleri ve tercihleriyle Allah'ın mutlak hâkimiyetine tabi olmaları ve tek bir inanç sistemi etrafında birleşmelerinden teşekkül eden demokratik bir devlettir. İnsanlar Allah'ın hükmüne tabi olmak şartıyla mutlak olarak eşitliği elde ederler. Bu yönüyle “İslam tüm dünya da eşitlik için çabalayan yegâne güçtür.” Çünkü ona göre İslam Peygamberinin kölelere karşı yaklaşımı son derece liberaldir ve o, bu açıdan demokratik eşitlik ilkesinin tavizsiz ve mükemmel örneğidir. Çünkü Hz. Muhammed Arabın, Arap olmayana hiçbir üstünlüğü olmadığını ve üstünlüğün sadece takva da olduğunu dolayısıyla Allah'ın hükümlerine bağlı hükmettiği sürece sadık bir köleye

²³⁵ Ali İmran, 3/103.

²³⁶ İktbal, Benlik Ve Toplum (Esrar Ve Rumuz), s. 109-111.

²³⁷ Şeriatî, *Biz ve İktbal*, s.135.

bile dahi itaat edilmesi gerektiğini belirtmiştir, kibirli bir aristokratın, aristokratik gururuna darbe vurmuştur.²³⁸

Görüldüğü üzere İktbal'in yapmak istediği şey benlikte tevhide birliği tesis ettikten sonra İslami birliğin hayalini kurmaktır. Aktif bir bilinç ve yetkinleştirilmiş benlik ile insan, tanrı ve diğer insanlarla olan irtibatını tevhit adı altında birleştirmeli ve daha sonra ideal birlik olan İslam birliğini ya da ideal devleti kurmalıdır. Şimdi de İktbal'in ideal devletinin temel unsurlarının ne olduğuna bakalım.

3.2. İktbal'de İdeal Devletin Temel Unsurları

İktbal ideal devletini temellendirirken birtakım unsurları ana ilke haline getirmiştir. Şimdi İktbal'in siyaset felsefesinde onun ideal devletini biçimlendiren unsurları sıralayalım:

3.2.1. Din

İktbalî ideal devlet tasavvurunu oluştururken bunun temelini dine dayandırmaktadır. Çünkü dini, toplumu oluşturan bireyler üzerinde hareket ettirici önemli bir faktör olarak düşünmektedir. Eğer Müslümanlar bir devlet kuracaksa Allah'ın hükümlerini toplumda hâkim kılmaya işlevini yerine getirmelidir. Çünkü toplumda Allah'ın hükümleri bireyleri yönlendirebilir, eğitebilirse devlet tam manası ile görevini yerine getirmiş olur. Bu sebeple İktbal'in düşüncesinde devlet yönetimi dine dayalı bir sistem olmalıdır.

İktbal'e göre “*din dışı bir devlet, zincirsiz bir devdir.*” Din, devletten soyutlanırsa toplumda, zorba, istibdat, diktatörlük vb. keyfî davranışların ortaya çıktığı gibi, yolsuzluk, şehvet, hırsızlık vb. durumlarda ortaya çıkabilir. Ancak İktbal'in dinden kastı, belirli manevi değerlerdir. Devlette bu değerleri topluma yaymakla görevlidir. İktbal, İslami değerlerin siyasette mutlaka olması gerektiğini, din- devlet ayrımı yapmanın mümkün olmadığını vurgular. O dinin temel ilkelerini esas alarak, vahiy ve akli birleştirmeye, böylece dinin ilkelerini sosyal ve siyasal hayatın gereksinimlerine göre yeniden yorumlayarak, dini canlı ve yaşanır bir hale getirmeye çalışır.²³⁹

²³⁸ İktbal, *İslam Düşüncesi*, s. 59.

²³⁹ Ahmady, *Muhammed İktbal'in Siyaset Felsefesi*, s.81-82.

İkbal'in nazarında dinin bireyler üzerinde kendini bulma ve ideal olan toplumu oluşturma açısından da önemi büyüktür. Şayet bir devlet anlayışı dine dayanır ve sosyal ve siyasal alanda bazı değerleri bireylere öğretirse o bireyler dinin etkisi ile ideal toplumu oradan da ideal devleti oluşturabilirler. Çünkü din ve dini değerler, birey şuurunu geliştirmek açısından önemli bir yere sahiptir. İkbal bu bağlamda şöyle demektedir:

“Var şeriat başka artık mana yok;
İncinin karnında nurdan, başka yok!
İnci var elbette, Hak vareylemiş,
Dışta cevher, içte cevherdir demiş!
Hep hakikattir şeriat başka yok;
Hep muhabbettir bu sünnet, başka yok!
Hem, Şeriat merdivendir fert için;
Böyle olmaktan makam bulmuş; yakın!
Din-i Hak millet için vermiş nizam,
Böyle kuvvet, milletin olmuş devam.
Aldı islam'dan ilimler kuvveti,
Hem asa, hem bir “Yedi Beyza” idi!
İslamın sırlar şeriattır sana,
Baştadır hem, sondadır, bir baksana!
Dinde hem hikmet nedir, bilmiş olan,
Ben, şeriat sırrı derssem, anla sen!”²⁴⁰

İkbal, dinin insan şuurunu aydınlatması itibariyle, dinin daha geniş ve kapsamlı bir hayatı aramaktan ibaret olduğunu söyler ve dini hayatın üç dönemine işaret eder. Bunlar: iman, fikir ve marifet. İlk döneminde din, ruhani bir hayatın bir disiplin şekli olarak bireylerin ve toplumun bir hükmü, o hükmün asıl anlam ve amacını rasyonel olarak anlamada kayıtsız şartsız kabul etmesi halinde ortaya çıkar. Bu tutum bir ulusun toplumsal ve siyasal tarihinde büyük önem taşıyabilir, ancak ferдин ruhi inkişafında pek önemli değildir. İkinci dönem, dini hayatın kendini bir çeşit metafizikte araması, mantık itibariyle ahenkli bir evren görüşü kazanması. Üçüncü dönem ise mutlak hakikat ile doğrudan temas, arzu ve hevesini beslemeye başlamasıdır. İşte bu merhalede din, hayat ve kudretin şahsi bir şekilde sürdürülmesi meselesini alır ve böylelikle fert, hür ve bağımsız bir şahsiyet kazanır.²⁴¹

²⁴⁰ İkbal, *Benliğin İşaretleri (Esrar-ı Rumuz)*, s. 70.

²⁴¹ Celal Türer, “William James'ten Muhammed İkbal'e”, *Felsefe Dünyası*, Ankara, 1999, Cilt: 1, Sayı: 29), s. 52.

3.2.2. Hukuk

İkbal ideal devletinin temellerini tevhit ve nübüvvet temelleri üzerine oturtur. Onun siyasetinde din, devletten ayrılmayan yegâne mutlakdır. Çünkü o, ideal bireylerden oluşturacağı ideal bir toplum ve devlet meydana getirmek ister. Bu devletin nizamı sağlaması hak ve özgürlükleri eşit bir şekilde dağıtması için kanunlar manzumesine ihtiyacı olacaktır. İkbal, asırlar boyu değişmeyecek olan fert ve cemiyetlere yol göstermesi açısından Kur'an'ı Kerimi ana hukuk kaynağı olarak kabul etmiştir. O, İslami devlet başkanlığının yasama, yürütme kaynağının doğrudan Kur'an ve Sünnet olduğunu ifade etmiştir. Şimdi İkbal'in ideal devlet hukuk kaynaklarını sıralayalım:

3.2.2.1. Kur'an'ı Kerim

İkbal, Kur'an'ı oluşturmak istediği ideal devletin değişmez ve tartışılmaz anayasa maddeleri olarak görür. Çünkü onun hükmü kıyamete kadar devam edecek, canlılığını koruyacaktır. *“Bir kitap hep canlı: Kur'an baksana, yok ki evvel, son da hiç yoktur O'na”*²⁴²

İkbal'e göre, “Kur'an'ı Kerim, bir kanunname değildir. Onun asıl amacı, insanın Allah ve evrenle ilişkisinden daha yüksek bir bilinç uyandırmaktır.”²⁴³ İkbal bu hususla alakalı şu dizeleri sıralar: *“ Her değersiz onla bulmuştur değer, Hakka dönmekten yücelmiş bendeler.” Hem okur ders ayetinden, işte bu, Gitti Bay; Hak huzura gelmiş, kuldur o!*²⁴⁴

İkbal'e göre, Kur'an'ı Kerim'in, Müslümanların oluşturacağı ideal devletin anayasası hükmünden olmasının en önemli sebebi, Kur'an-ı Kerim'in din ile devleti, ahlak ile siyaseti tek bir vahiyde birleştirmiş olmasıdır.²⁴⁵ İkbal'e göre Kur'an'ı Kerim; insanlara hayat veren bir kitaptır. Onun ezeli hikmeti içerisinde hayatın tekvin sırları vardır.²⁴⁶ İçinde hayatın tekvin sırlarını taşıyan Kur'an'ı Kerim, her neslin kendi problemlerini çözmesinde uyandırıcı bir nitelik taşıdığı aşikârdır.

²⁴² İkbal, *Benliğin İşaretleri (Esrar-ı Rumuz)*, s. 63.

²⁴³ İkbal, *İslam'da Dini Düşüncenin Yeniden Yapılandırılması*, s. 180.

²⁴⁴ İkbal, *Benliğin İşaretleri (Esrar-ı Rumuz)*, s. 64-65.

²⁴⁵ İkbal, *İslam'da Dini Düşüncenin Yeniden Yapılandırılması*, s. 181.

²⁴⁶ Çelik, *Muhammed İkbal'in Tasavvuf Düşüncesi*, s. 296.

Bir milletin düsturu olmazsa düzeninin de olmayacağını ifade eden İkbâl, şöyle seslenmektedir:

“Senin sırrın yaşayan Kur’an’dadır. O Kur’an ki, hikmeti ezeli ve ebedidir. Hayatın şekillenmesi onun sırlarının bir nüshasıdır. Devamsızlık onunla devam buldu. Hakkı sana ancak Kur’an anlatır. Her ne isteğin varsa orada ara.”²⁴⁷

Sonuç olarak İkbâl, sonsuz hikmet sahibi değişmeyecek olan Kur’an hükümlerini hayat manası ve dayanağı olarak telâki ediyor. Kur’an’ın birey hayatı için tek yaşayan canlı olması ve bireyi inşa etmesi hususunda mutlak hakikati içinde barındırmasından sebep temel bir yeri vardır. Buna göre, fikir ve amelin cazibesi nurdan mahrum ise temelsizdir. Böyle olunca da hayatın karanlık gecesi aydınlanmaz.²⁴⁸ Kur’an’ının vahyi ile ve insanlara emanet olunmasıyla başlayan insan tarihi ona sadakat gösterdikleri ve yaşadıkları sürece gerçek mana(larını)yı kavrayacaklardır. İkbâl için yaşayan Kur’an olan peygamberimizin sünneti de ideal İslam devletinin ikinci ana kaynağını teşkil etmektedir.

3.2.2.2. Hadis

İkbâl tarafından Hadisler ideal devletin ikinci ana kaynağı kabul edilir. İkbâl’e göre; peygamberlerin bir eğitim metodu vardır. Peygamberlere nazil olan şeriat, peygamberin gönderildiği halkının gelenek, görenek ve kişilikleri dikkate alınarak gönderilir. Her şeyi kucaklayan ilkeleri hedefleyen peygamber ise ne değişik uluslar için farklı ilkeler getirebilirler ne de ilkeleri belirleme işini uluslarına bırakabilir. Bir peygamberin metodu belli bir ulusu eğiterek evrensel bir şeriat oluşturmak amacıyla o ulusu, bir çekirdek olarak kullanmaktadır. Bu şekilde bütün insan soyunun, toplumsal hayatın temelini oluşturan ilkeleri belirlemiş olur ve yaşadığı toplumun belirli örf ve adetlerinin ışığında bunları somut olaylara uygular.²⁴⁹ Akla şöyle bir soru gelebilir; Peygamberlerin çekirdek olarak oluşturduğu bir ulus üzerinden koyduğu her kural ve ahkâm gelecek nesiller açısından muhakkak zorunlu hale gelebilir mi?

İkbâl bu hususla alakalı olarak özellikle suç ve cezaya ilişkin uygulamalar sonucunda elde edilen şeriat değerlerinin (ahkâm), bir anlamda o ulusa özgü

²⁴⁷ Çelik, *Muhammed İkbâl’in Tasavvuf Düşüncesi*, s. 296.

²⁴⁸ İkbâl, *Darb-ı Kelim*, s. 18.

²⁴⁹ İkbâl, *İslam’da Dini Düşüncenin Yeniden Yapılandırılması*, s.186.

olduğunu ve tek başına ahkâmın uygulanmasının bir amaç olmadığını bunların gelecek nesillere bir baskı düzeni içinde kabul ettirilemeyeceğini söyler.²⁵⁰

Ayrıca İkbâl'e göre; hadis, Hz. Peygamberin, ilahi vahyi nasıl tefsir ettiğini belirttiği için, bütün Hadis literatürünü incelemek, Kur'an tarafından bildirilen hukuki esasların özünü layıkıyla anlatmaya ve bunların hayati değerini belirtmeye son derece yardım eder. Bu sebeple hadislerin varlığı inkar edilemez ve Müslümanın hayatında canlı olarak yerini koruması ehemmiyeti önemli bir yer işgal eder.²⁵¹ Hadislerin önemine vurgu yaptıktan sonra son olarak İkbâl'in Risalet'e olan bakış açısı nedir? Dizelerinde onu görelim:

“Bu cihanda ki varlığımız, Risalet sayesinde. Dinimiz, ayinimiz Risalet'tendir.” “Risalet sayesinde yüz binlercemiz tek bir vücut oldu. Bir cüz'imiz, diğer cüz'imizden asla ayrılmaz.” Onun kitabı, mü'minin kalbinin kuvvetidir. O'nun hikmeti, Millet'in “Şahdamarıdır.”²⁵²

Sonuç olarak İkbâl'in risalete olan bu övgüsünün asıl sebebi; Peygamberlerin vahiy ışığında getirdiklerinin bireyi ve toplumu inşa etme sürecinde ideal bir birey ve topluluk inşa etmesinden kaynaklanmaktadır. Çünkü Risalet'in özü, Peygamberlerin oluşturduğu toplumda inşa ettiği ilkelerin kıymetinin nesiller boyu geçerliliğini sürdürmesidir. Risalet görevi, vahyi daha iyi anlamayı sağladığı için kıymetli ve Müslümanların hukuksal açıdan ikinci kaynakları olarak kabul edilmektedir.

3.2.2.3. İcma

İcma, İslam hukuku açısından en önemli metot, yöntem ve yol gösterici bir kavram olarak karşımıza çıkar. İkbâl'in çokça önem verdiği bu kavram en önemli hukuki kavramlardan biridir.

İkbâl, bu kavramın önemine haiz olsa da özellikle dört halife sonrası bu kavram teoride kalmış; İslam ülkeleri tarafında uygulanma noktasında belli bir başarı elde edememiştir. İkbâl'e göre İcmanın uygulanmamasındaki tarihi arka plan olarak en büyük sebep; dördüncü halifeden hemen sonra İslam dünyasında gelişen mutlak monarşi türünün siyasi çıkarlarına aykırıydı. İctihat iktidarını kullanacak sabit bir meclis oluşmasını teşvik etmekten ziyade, onu bireysel müçtehitlere bırakmak

²⁵⁰ İkbâl, *İslam'da Dini Düşüncenin Yeniden Yapılandırılması*, s.186.

²⁵¹ Muhammed İkbâl, *İslam'ın Ruhu*, Çev. E. A, Doğan Güneş Yayınevi, İstanbul 1963, s. 48.

²⁵² İkbâl, *İslam Toplumunun Yapısı*, s.37-38.

Emevi ve Abbasi halifelerinin çıkarlarına daha uygundu, zira böyle bir meclis, halifeler karşısında çok fazla güçlenebilirdi.²⁵³

İcma her daim teoride yerini korusa da pratik hayatta “içtihat” yetkisini mezheplerin temsilcilerinden İslami kanun koyucu meclise geçmesi ile uyumakta olan hayat ruhunu canlandırıp aktifleştirebilir ve ona uzun vadede evrimci bir taslak kazandırabiliriz.

3.2.2.4. Kıyas

İslam hukukunun en önemli ve dördüncü ayağı kıyastır. Kıyas, “*hukuki hükümlere erişmede benzetmeye dayalı muhakemenin kullanılmasıdır.*”²⁵⁴ İktbal açısından tarihsel süreç içerisinde Müslümanlar tarafından fetholunan memleketlerdeki sosyal ve tarımsal koşulların ayrılığı dolayısıyla İmamı Azam mezhebi, Hadis mecmualarında işe yarar çok az örnekler bulabilmişti, ihtiyacı karşılamak için kıyasa başvurmaktan başka çare kalmamıştı.²⁵⁵

İktbal’e göre, kıyas hususunda Hicazlı fakihler ile Iraklı fakihler arasında ayrılıklar olsa da daha sonraları İslam hukukunda bir hayat ve hareket kaynağı haline gelmiştir. İktbal’e göre Hicazlı ekol ile Iraklı ekol arasında böyle bir zıtlışmanın olmasının en büyük nedeni Hanefi ekolünün hayatın yaratıcı özgürlüğünü ve keyfiliğini göz ardı ederek salt akıl temelleri üzerine mantıkça mükemmel bir hukuk sistemi kurmayı ummuş olmalarıdır. Ancak bu şekilde inşa edilecek İslam Hukuk Sistemi’nin cansız bir mekanizmaya dönüşeceğini düşünen Hicaz fıkıhçıları, ırklarına özgü pratik dehalarına uygun olarak, Irak fıkıhçılarının skolastik inceliklerine ve gerçek dışı olayları hayal etme eğilimlerine karşı şiddetli itirazda bulundular.²⁵⁶ Aslında bu, hukuk araştırmalarında, tümden gelim ile tümevarım yöntemlerini savunanlar arasında bir tartışmaydı. Irak fıkıhçıları temel olarak görüş veya tasavvurun ebedi yönüne önem verirken Hicaz fıkıhçıları, zamansal yönüne önem vermekteydi.²⁵⁷

²⁵³ İktbal, *İslam’da Dini Düşüncenin Yeniden İnşası*, s. 211.

²⁵⁴ İktbal, *İslam’da Dini Düşüncenin Yeniden İnşası*, s. 213.

²⁵⁵ İktbal, *İslam’ın Ruhu*, s.51.

²⁵⁶ İktbal, *İslam’da Dini Düşüncenin Yeniden Yapılandırılması*, s.191.

²⁵⁷ İktbal, *İslam’da Dini Düşüncenin Yeniden Yapılandırılması*, s.191.

Sonuç olarak, İkbal açısından, layıkıyla anlaşıldığı ve uygulandığı takdirde, Şafii'nin haklı olarak söylediği üzere kıyas, sadece içtihadın başka bir adıdır, vahyedilmiş naslar dâhilinde mutlak surette serbesttir.²⁵⁸

3.3. Hilafet

Halifelik peygamberimizden sonra oluşmuştur. İlk başlarda bu durum bir sistem haline dönüşmemiş daha sonraları halifelik, kurum veya bir sistem olarak karşımıza çıkmıştır.

İkbal, hilafet kurumunun başında bulunan kişilerin, yani halifelerin tıpkı bireyler gibi olduklarını, herhangi bir şekilde imtiyazlı bir konum işgal etmediklerini, halifeye karşı herhangi bir mahkemede özel bir dava açılabilceğini vurgular. Buna göre, halife, hukuku uygulamak açısından her Müslüman bireyin eleştirisine açıktır. Şayet halk isterse halifeyi azletme imtiyazına sahiptir.²⁵⁹

el-Maverdi'nin devlet yönetimine ilişkin kuralları belirleyen ilk Müslüman fıkıhçı olduğunu belirten İkbal,²⁶⁰ Maverdi'nin "Halifelik" ile alakalı söylediği şeylerin bizim için önemli bir yer teşkil ettiğini söyler. Maverdiye göre halifenin belli başlı bazı görevleri vardır. Dini tarif etmek, İslam şeriatını uygulamak, İslam şeriatına göre vergi ve gümrük gelirlerini tahsil etmek, yıllık maaşları ödemek ve devletin hazinesini uygun bir şekilde yönetmek bunlardan bazılarıdır. Buna göre halifelik yerine getirmek zorunda olmasının bir sonucu olarak gerçekleştirilen bir sözleşmedir.²⁶¹ Şayet bir halife bu sorumluluklarını yerine getirmese bu makamdan halk tarafından azledilme hakkına sahiptir.

İkbal'e göre İslami devlet anlayışının halifelik tasavvurunda, devlet, ideal prensipleri zaman ve mekân güçlerine dönüştürme çabasıdır. Yoksa Despotik yönetimini varsayımsal yanılmazlık (masumiyet) perdesiyle örten bir devlet liderinin Allah'ın yeryüzündeki vekili veya temsilcisi anlamında asla değildir.²⁶² İslam halifeyi de toplumda Allah'ın iradesini hâkim kılmak adına insanları yönlendiren, fakat şerri hükümlere uymada ve mükellef olmada toplumdaki diğer

²⁵⁸ İkbal, *İslam'da Dini Düşüncenin Yeniden İnşası*, s. 215.

²⁵⁹ İkbal, *İslam Düşüncesi*, s.17-19)

²⁶⁰ İkbal, *Makaleler*, s. 61.

²⁶¹ İkbal, *İslam Düşüncesi*, s.23-24.

²⁶² İkbal, *İslam'da Dini Düşüncenin Yeniden Yapılandırılması*, s.169.

insanlar gibi eşit haklara sahip olan kimse olarak algılar. Bu sebeple İkbal, halifelik kurumuna sıcak bakmakta, ümmetin birliği ve ideal toplum yapısı içerisinde yerinin olması gerektiğini söylemektedir.

Halifelikle alakalı akla gelen sorulardan biri de Halifelik yetkisinin tek kişi de olmalı mıdır? sorusudur. İkbal'e göre halifelik veya imamlığın bir topluluğa veya seçilmiş bir meclise verilmesi İslam ruhuna tamamen uygundur.²⁶³ İşte bu sebeple İslam devlet yapısında Şura (Meclis) denilen kurum ehemmiyet kazanmıştır.

3.4. Şura (Meclis)

Şura (meclis) sistemi, yetkilerin tek elde toplanmasını engelleyen, krallık, sultanlık gibi yetkilerin tek merciden çıkmasına engel olan ve Müslümanlar açısından da Hz. Muhammet'ten kalan bir sünnet, yol ve yöntem olan bir kurumdur.

Müslümanlar Şura (Meclis) anlayışını “Umuma ait iş hakkında onlara danış.”²⁶⁴ Ayeti ile temellendirmişlerdir. Bu ilke ile hareket eden Hz. Muhammed devlet işleriyle ilgili konularda her zaman kendisine yakın ve etkin arkadaşlarından fikir alırdı.²⁶⁵ Bu sistem günümüz devlet anlayışında “parlamber sistem” dediğimiz şeydir. Parlamber sistemde devleti ilgilendiren bütün meselelerin tartışıldığı, istişare edildiği ve karara bağlandığı yerdir. Ancak bazı önemli bir husus açısından iki sistem birbirinden farklılaşır. Parlamber sistemlerde meclis üyeleri niteliklerine bakılmaksızın halk tarafından seçilirken, şura sisteminde belirli niteliklere sahip kişilerin görüşleri esastır.²⁶⁶

Sonuç olarak demokratik bir sistem olan Şura (Meclis) anlayışı, ikbal açısından ideal devletin temel ilkeleri arasında olması babından önemli bir yer arz etmektedir. Hz. Muhammedin Risalet'le şereflenmesinden sonra sürekli yanında istişare edebileceği insanlar yetiştirmiş ve etrafında yetişmiş ashabı ile istişare de bulunmuştur. İdeal bir toplum inşa eden bir peygamberin devlet anlayışının temel yapısında Şura (meclis) vardı. Bu sebeple ikbal de Şura (meclis) anlayışının Müslümanlar arasında idame ettirilmesi üzerinde ehemmiyet göstermiştir.

²⁶³ İkbal, *İslam'da Dini Düşüncenin Yeniden Yapılandırılması*, s. 171-172.

²⁶⁴ Al-i İmran, 3/159.

²⁶⁵ İkbal, *Makaleler*, s. 61.

²⁶⁶ Ahmady, *Muhammed İkbal'in Siyaset Felsefesi*, s. 90.

3.5. İkbal’de İdeal Devletin Temel Esasları

İkbal ideal devlet tasavvurunu yaparken toplumun birlik ve beraberliğini, hak ve özgürlüklerini, toplumun yetişmişlik ve gelişmişlik seviyesini, toplum içinde tesis edilecek adalet, eşitlik ve birliği üzerine tasavvur eder. Toplumdaki bu birliği sağlamak için birtakım ilkelerin dayanak olduğunu söyler. Şimdi bu ilkeler nelerdir sıralayalım.

3.5.1. Millet İlkesi

İslam öncesi cahiliye toplumunu birbirine bağlayan en temel faktör nesep bağıydı. Nesep bağı dediğimiz şey aynı soy ve kan bağı ile birbirine bağlanmış insanların oluşturduğu ilişkiye denilirdi. Fakat İslam’ın gelmesi ile birlikte nesep bağlılığın üstünlüğü geri plana atılmış aksine ırk, millet ve milliyet duygusundan ziyade dini bir birliğin üstünlüğü vurgulanmıştı. Hz. Muhammed ideal bir toplum oluşturmak adına insanlar arasında ayrımcılığa götüren bu tarz kavramları her daim geri planda bırakılması hususunda vurgular yapmış ve insanları Medine Vesikası örneğinde de göreceğimiz üzere din kardeşliği bağı ile bir araya getirmeye özen göstermiştir. Kur’an ve sünnetin öğretilerinde de bu durum daima vurgulanmıştır. Üstünlüğü takvaya bağlı kılan bir peygamberin ümmeti olarak soy ve ırk farklılığından dolayı üstünlük iddiasında bulunulmayacağı İslam ümmeti için aşikâr bir durumdur. *“Ey insanlar biz sizi bir erkek ile bir dişiden yarattık. Birbirinizle tanışasınız diye cemiyetlere ve kabilelere ayırdık. Muhakkak Allah indinde en iyiniz, takvası en fazla olanınızdır. Allah bilir ve her şeyden haberdardır.”*²⁶⁷ Ayeti de bunun en güzel ispatıdır.

İkbal din birliğini üstün tutmuştur. Bunu üstün tutması “ırk, millet ve milliyetçilik” kavramlarını kökten reddettiği anlamına gelmez. Onun milliyetçilikle ilgili düşüncesi şu şekildedir: İkbal açısından eğer milliyetçilik aşırıya kaçılırsa yani ideolojiye dönüşürse insani amaçları yok etme tehlikesi ortaya çıkar. Dolayısıyla İkbal mensubiyet anlamındaki milliyetçilik gerçekliğini, toplumun gelişmesi, birlik beraberliği ve bütünlüğün sağlanmasında önemli bir etken olarak görmekle beraber milliyetçiliğin bir ideolojiye dönüşmesi durumunda tehlike olarak kendisini

---

²⁶⁷ Hucurat, 49/13.

göstereceğini söylemektedir. Çünkü ona göre ideolojik milliyetçilik, toplumun parçalanmasına sebep olmaktadır.²⁶⁸

Özellikle sanayi devriminden sonra ulusçuluk fikri bütün insanlık arasında önemli bir hale gelince ırk, millet veya milliyet kavramları tekrardan ehemmiyetli bir tavra bürünmüştür. Özellikle 19. yüzyıldan itibaren İslam dünyasında ırka dayalı devlet ve millet olma arzusu baş göstermiştir.²⁶⁹ Irk bir gerçekliktir. İslam ırk fikrini inkâr etmez. Batı kaynaklı, ırkçılık niteliği taşıyan ideolojik milliyetçilik toplumun ayrışmasına sebebiyet vereceği için kabul edilemez

Sosyolojik manada ırklar belirgin aynı zamanda kalıtımsal olan, doğal seçim, mutasyon, karışma ve yalıtma gibi etmenleri sonucu olarak ortaya çıkan bedensel farklılıklarla belirlenen insan birimleridir.²⁷⁰ Bu gerçeklik veya farklılık yadsınamaz bir mutlaklıktır. Allah'ın ayetinde de vurguladığı üzere insanları kabilelere cemiyetlere ve hatta farklı renk ve dillere ayırması onun varlık ve kudretini gösteren alametler olduğunu göstermesi devlet teşekkülünü oluştururken bu kavramlar üzerinden kurulması gerektiğini göstermez. Bunun en büyük ispatı yaşayan Kur'an olan Hz. Muhammedin öğretileridir.

Millet ise, aynı toprak üzerinde yaşayan ve siyasi organizasyon oluşturmuş; soy, dil, din, kültür ve tarih birliğine sahip olmanın neticesi olarak da milli bir karakteri bulunan, gelecekte de bir arada yaşama arzusunu taşıyan insanların meydana getirdiği topluluktur.²⁷¹ Siyasi bir organizasyon oluşturan bu topluluk zihin kodlarını İslam'a göre kodladıkları müddetçe ideal bir devlet teşekkülü olma yolunda emin adımlarla ilerleyeceklerdir. İktbal'in ön gördüğü millet, dil, ırk, renk, sınıf ve cinsiyet ayrımı gözetmeden oluşturulan insan topluluğudur. O, bu toplumu vahdet temeline dayandırır. Ona göre, dinin kuvveti vahdetten ileri gelmektedir. Vahdet görünür hale geldiğinde ise bir millettten söz edebiliriz. İktbal, bu birliği sağlayan fertlerin farklı düşüncelerden ortak bir görüş ortaya koydukları zaman, millet olmaya hak kazanacaklarını söyler. Böylece oluşturulan bir millet aynen bireyler gibi bir şahsiyet sahibidir. Bireyler için geliştirilmesi gereken unsurların aynısı milletin

---

²⁶⁸ Ahmady, *Muhammed İktbal'in Siyaset Felsefesi*, s. 90.

²⁶⁹ Kılıç, *Muhammed İktbal Fikirleri*, s. 216.

²⁷⁰ Kılıç, *Muhammed İktbal Fikirleri*, s. 206.

²⁷¹ Kılıç, *Muhammed İktbal Fikirleri*, s. 207.

geliştirilmesi için de geçerlidir. Dolayısıyla ancak bu şekilde temeli atılan ve oluşturulan bir millet İkbâl'in ideal devletinin temel ilkesi olabilir.²⁷²

İkbâl'e göre ırk, renk, soy, sop önemli değil; mühim olan peygamber sevgisinin etrafında tüm milletlerin kümelenmeleridir.²⁷³ İkbâl açısından yalnız Peygamber'in sevgisi Müslümanları birbirine bağlamaya yeterdir. İkbâl'in ifadesiyle, "Gözümüze O'nun şarabının keyfi kâfidir. O şarabın sarhoşluğu kanımıza kadar işlemiştir." Bu düşüncede Peygamber, eskiyi yıkıp mahvetmiş ve yeniyi yaratmıştır. Öyle ki "*Ne Afganlıyız, ne Türk'üz ne de Tatarız, Biz çemen evladımız; aynı orman da yetiştirilmiş, renk, koku ayırmak bize haramdır. Zira bizi aynı ilkbahar yetiştirmiştir.*"²⁷⁴

İslam hukuku/şeriatı, görünüşte tabii olan ırk farklılıklarını da, tarihle kayıtlı milliyet/kavim farklılıklarını kabul etmez. İslam'ın siyasi ideali bütün ırkların ve kavimlerin serbestçe kaynaşmasından doğan bir halkın inşasından oluşur. Milliyet veya kavmiyet, İslam'la birlikte, siyasi gelişimin en yüksek sınırı olmaktan çıkarılmıştır; çünkü İslam hukukunun/şeriatının genel ilkeleri, belli bir halkın özelliklerine değil, insan tabiatına dayanır. Böyle bir milletin iç insicamı/bütünlüğü, etnik ya da coğrafi birliğinden, dil ya da sosyal gelenek birliğinden teşekkül etmez; aksine dini ve siyasi ideal birliğinden ya da "hemfikirlik" psikolojik gerçeğinden teşekkül eder. Bunun sonucu olarak da, bu ümmete mensubiyet, soy-sop, evlilik, yerleşim yeri ya da "tabiileştirme/millileştirme" yoluyla belirlenmez; "hemfikirlik" in toplumda müşterek olarak ilan ve ifade edilmesiyle belirlenir ve söz konusu kişinin diğerleriyle "hemfikirlik" i sona erdiği zaman sona erer.²⁷⁵

Hz. Muhammed'in münferit kabilelerin aristokratik ideallerini yerle bir ettiğine dikkat çeken İkbâl, çadırlarda yaşayan kabile mensuplarını sürekli olarak genişleyen ve büyüyen tek ümmet çatısı altında topladığını ve esas itibarıyla Hz. Peygamberin otoritesi ve onun öğretisinin kozmopolitan (şehirli, medeni-temelli) karakterde olduğunu vurgular.²⁷⁶

---

²⁷² Ahmady, *Muhammed İkbâl'in Siyaset Felsefesi*, s. 92.

²⁷³ Kılıç, *Muhammed İkbâl Fikirleri*, s. 208.

²⁷⁴ Kılıç, *Muhammed İkbâl Fikirleri*, s. 208.

²⁷⁵ İkbâl, *İslam Düşüncesi*, s.14.

²⁷⁶ İkbâl, *İslam Düşüncesi*, s. 8.

Müslüman milletleri bir arada tutan en kuvvetli bağ İslam bağıdır. Hz. Muhammedin ırklar ötesi kurmuş olduğu bu bağ İslam'ı milletleştirme ve farklı uzuvların tek bir beden de hayat bulmasına sebebiyet vermiştir. İktbal'in ilk olarak vurguladığı ve üzerinde durduğu benliğin kuvvetlendirme fikri bireysel bir maslahattan ziyade benliklerin oluşturduğu ırkların, milletlerin sağlam temellere dayanan bir devlet ya da birliktelik fikri oluşturduklarında en ideale ulaşma düşüncesi ile alakalıdır. Çünkü yaşayan bir millet ve ya devlet iç ve dış dinamikleri ile hazırlığını tamamlamış kimselerin omuzlarında yükselecektir.

3.5.2. Tevhit İlkesi

İktbal, İslam dünyasında her alanda buhranların zirveye ulaştığı bir dönemde yaşamıştır. Müslümanların içinde bulunduğu fikri buhranlara çözüm aramak gibi bir gayeyle yola çıkan İktbal, islahat projesinin merkezine, toplumu harekete geçirecek temel dinamik olarak gördüğü, *Allah'ın Mutlak Birliği ilkesini* yerleştirmiştir.²⁷⁷

İktbal'e göre tevhidin iki ana unsuru vardır. "Bunlar "La" ve İlla" dır. Bütün menfilere karşı "la" isyan ediyor. "İlla" bu isyanın tasdikini oluşturuyor. İşte İktbal tefekkürünün formülünü ve bu tefekkürün hareket gücünün kaynağını bu iki kelime teşkil ediyor."²⁷⁸ Buna göre, Müslümanların tek kurtuluş yolu "bütün menfilere "la" ile isyan edip "illa" ile Allah'ın otoritesine bağlanmak, "la ilahe illallah"ı benliğine katmasıdır.²⁷⁹ İktbal, şiirlerinde bu durumu şu dizelerle ifade etmiştir:

"La ve İlla (nefy ile ispat) beraber kâinatın nizamıdır. La ve illa (yani tevhit) kâinata karşı mahlûkun zaferidir, muvaffakiyet sebebidir." "Cihanda işin başlangıcı La (nefy) den gelir. Allah adamının ilk merhalesi budur." "La (nefy) makamında hayat huzura kavuşmaz. Kâinat illaya doğru seyretmektedir." "La ve illa milletlerin her şeyidir. İspat illa, la milletlerin ölümüdür." "Elinde (la) kılıcı olan, bütün mevcudata hâkim olur."²⁸⁰

Bu dizelerden de anlayacağımız üzere İktbal, tevhit kaidesinin İslam milletinin temel düsturu olduğunu, eyleme geçme açısından bu ilkenin gerçek mana da bir ruh taşıdığını, la diyebilen milletlerin başkalarının kölesi olmayacağını, La'dan sonra illa

²⁷⁷ Kaplan, İbrahim; "M. İktbal'in Tevhid Yorumu: Tevhid İnancının Dinamik Yapısı", *İnönü Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, Malatya 2007, (sayı: 12), s.83.

²⁷⁸ Sırma, Süreyya, İhsan: "İktbal'in Düşüncesinde "La" ve "İlla"nın Analizi", *Muhammed İktbal Kitabı: Uluslararası Muhammed İktbal Sempozyumu Bildirileri Kitabı*, İstanbul Büyükşehir Belediyesi Kültür İşleri Daire Başkanlığı Yayınları, İstanbul, 1997, s.100.

²⁷⁹ Kaplan, a.g.m. s.95.

²⁸⁰ İktbal, *Allame Doktor Muhammed İktbal'in Üç Eseri (Yolcu, Ey Şark Kavimleri, Kölelik)*, s.75-77.

diyebilenlerin Allah'ın mutlak hâkimiyetini yeryüzünde inşa ettiğini vurgulamıştır. Bir Müslüman her zaman onun değerlerini yerle bir etmek isteyen ideolojilere, sömürgecilere, zihniyete tevhit kılıcının içinde bulundurduğu “la” ifadesi ile sesini yükseltebilir. İllallah diyerek de mutlak hakikati ve gerçeği haykırarak yükselebilir.

İkbale göre tevhit, toplumu bir araya getiren, toplum dayanışmasının, eşitliğin ve özgürlüğünde temeli olan bir ilkedir. Ona göre tevhit, “toplumun ruhu ve bedenidir. Allah'ın birliği, insanların birliğine yansır.”²⁸¹ Tevhit sayesinde İslam toplumu, renk, ırk, cins ve coğrafya gözetmeksizin eşit bir şekilde kardeşlik niteliği kazanır; “Gönüllerin bir renk oluşuyla Millet oluşur. Bu tur-u Sina, bir tecelliden aydınlanır.”²⁸² Tek bir dili konuşur, tek bir ruh haline gelir; “La ilahe illallah, bizim sırlarımızın sermayesidir. Düşüncelerimizi birbirine bağlayan odur.”²⁸³ Bu yüzden tevhit, milli hayatın ve dünya birliğinin temelidir;” *Davamız bir, manamız birdir. Hayalimizin şekli ve ölçüsü de birdir.*²⁸⁴ Bu prensibin en önemli özelliği, insanların Allahtan başka hiç kimseye boyun eğmemesini sağlayarak onları hakiki özgürlüğüne kavuşturmasıdır;” *Hakk'ın kulu, Mevla'sının huzurunda yok gibidir. Fakat batılın önünde “evet” gibi dimdik ayaktadır.*²⁸⁵

İkbal'e göre, Hz. Muhammed de vahiy aldıktan sonra “münferit kabilelerin aristokratik ideallerini”²⁸⁶ tevhit inancını empoze ederek yıkmış, ırkçılığın, kabileciliğin, olmadığı fakat eşitlik, özgürlük ve evrensel kardeşliğin esasına dayalı tevhit inancı ile temellendirmiştir. Yani tevhit inancını bireylerin, toplumun ve devletleri temeli haline getirmeyi evrensel bir ideal olarak yeniden inşa etmiştir.

3.5.3. Mekke (Başkent) İlkesi

İkbal Kâbe'yi bütün Müslümanların hatta insanlığın tek bir vücutta beden inşa ettiği bir yer olarak tahayyül eder. Kâbe'nin insanları birleştirdiğine, olması gereken İslam'ı ve tevhidi birliği sağladığına, ideal bir milletin merkezinin Kâbe olduğunu düşünür ve Kâbe'yi Müslümanların tek başkenti yapmak ister. Ayrıca İkbal, oluşturmak istediği ideal toplumun da yaşayan fertlerin özel bir merkezi başkent

²⁸¹ İkbal, *İslam Toplumunun Yapısı*, s.23-24

²⁸² İkbal, *İslam Toplumunun Yapısı*, s. 25.

²⁸³ İkbal, *İslam Toplumunun Yapısı*, s.24.

²⁸⁴ İkbal, *İslam Toplumunun Yapısı*, s.25.

²⁸⁵ İkbal, *İslam Toplumunun Yapısı*, s.34.

²⁸⁶ İkbal, *İslam Düşüncesi*, s. 7.

saymaları, yılda bir defa da olsa orada toplanmalısını ister. İkbâl'e göre İslam milletinin merkezi Kâbe'dir.

İkbâl, Kâbe'nin Müslümanlar Nefes gibi onun göğsünde beslendiğini; *“Bir nefes, biz beklemiştik sinede, Biz ten olsak, tatlı can olmuş bize!”*²⁸⁷ Ümmet bütünlüğünün sağlanmasında ümmete tek bir ruh verdiğini; *“Ruh veren bağıdır, hayat haktır sana, Oraya bağlansan ölüm yoktur sana.”*²⁸⁸ Şayet ümmet tek manevi merkez etrafında birleşmeden ümmet içinde ayrılıkların, bölünmelerin olacağını bu sebeple Kâbe'yi ümmetin tek merkez olarak görülmesi gerektiğini; *“Bir kavim kaybetse elbet merkezi, milletin birden kopar tüm ipleri.”*²⁸⁹ *“Ümmetlerin doğuşunda bu usul geçerlidir, hayat bir merkezde meydana gelir.”*²⁹⁰ Şeklinde ifade etmiştir.

İkbâl, ortak bir Kâbe'si olmayan Batı'nın en büyük korkusunun Müslümanların tek vücut halinde Kâbe etrafında birleşmeleri olduğunu söyler ve şu dizelerle ifade eder:

“Arabın aşk ateşi diğer milletlerin selametidir.
Kâbe'nin gayesi milletleri birleştirmektir
Sadece İslami birlikteliktendir Batı'nın korkusu
Çünkü Batı medeniyeti Kablesiz'dir.”²⁹¹

İkbâl, Müslümanları ırk, millet, milliyet ayrımı yapmayan bu merkezi tevhit birliği altında toplayacak bir başkent haline getirmek istiyor. Fakat özelde bütün Müslümanların genel de bütün insanlığın birliği fikri teoride mevcudiyetini korurken realitede ve pratikte henüz bu zemini sağlayamamıştır.

İkbâlde her şeye rağmen ayrı ayrı devletler halinde teşekkül etmiş Müslüman milletlerin aralarında sıkı bir manevi ve ekonomik bağın kurulmasıyla yılda bir defa dahi olsa bir araya gelerek sıkı bir işbirliği bağı kurmaları mümkündür.²⁹²

3.5.4. Toprak İlkesi

Toprak parçası veya işlenmeye elverişli toprak anlayışı İkbâl'in ideal devletinde önemli bir yere sahiptir. Şayet toprak parçası olmazsa devletler kurulamaz

²⁸⁷ İkbâl, *Benliğin İşaretleri (Esrar-ı Rumuz)*, s. 80.

²⁸⁸ İkbâl, *Benliğin İşaretleri (Esrar-ı Rumuz)*, s. 81.

²⁸⁹ İkbâl, *Benliğin İşaretleri (Esrar-ı Rumuz)*, s.81.

²⁹⁰ İkbâl, *İslam Toplumunun Yapısı*, s.78.

²⁹¹ Çelik, *Muhammed İkbâl'in Tasavvufi Düşüncesi*, s.314.

²⁹² Kılıç, *Muhammed İkbâl Fikirleri*, s.226-227.

ve bireyler “vatan” duygusu etrafında bir toplum oluşturamaz. Bu sebeple devleti ve toplumu var eden topraktır. Toprak iki mana da bireyleri var eder. Birincisi bir devletin kurulması açısından herhangi bir toprak parçasına ihtiyaç vardır. Bir diğeri ise o toprak parçası üzerinde yaşayan bireylerin geçimlerini idame ettirmeleri açısından toprağa ihtiyaç vardır.

İnsanlar kendileri için yaratılmış olan toprağı işleyerek geçimlerini sağlayabilirler. Çünkü o toprak onlar için bir geçinme aracı, rızık aracı kabul edilmiştir. Fakat insan burada şu farkındalığa varmalı; toprağa hiçbir zaman bağlanmamalı ve onu kendi mülkü olarak kabul etmemeli. Çünkü mutlak mülk sahibi Allah’tır. Kişi, emek harcadığı kadar kazanır ve ister. “İnsan için ancak çalıştığı ve kazandığı vardır.”²⁹³

İkbal’e göre devlet hazinesi, emeğinin bir parçası olarak yetiştiriciye açıktır. Ancak toprağını işlemeyen mal sahibinin bunda hakkı yoktur. İkbal bu düşünceleri ile sosyalizme yaklaşmıştır. Ancak sosyalizmde toprak mülkiyeti tamamen devlete ait iken, İkbal’in ideal devletinde mülk Allah’ındır ve vatandaşlar sadece faydalanırlar.²⁹⁴

İkbal, mal sahiplerinin mallarını sahiplenme hususunda şöyle der; “*Serveti üreten ele ücret öyle tutuşturulur ki, sanki servet sahiplerinin fukaraya zekâtıdır.*”²⁹⁵ İkbal, bu tavrı eleştirirken mal sahiplerinin kendilerini mutlak mülk sahibi olarak görüyor olmalarına karşı yaptığı bir eleştiridir.

Sonuç olarak, toprak devletin olmazsa olmaz şartlarından biridir. Çünkü devlet toprak parçası üzerine kurulur. Toprak üzerine kurulan bir devlet medeniyetleşme anlamında potansiyel taşır. İşçi ektiği, emek verdiği toprağın mahsulünün sahibi olur ama mutlak mülk sahibi olan Allah’tır.

3.5.5. Liderlik İlkesi

İkbal’in ideal devlet düzeninde “Lider”in çok önemli bir yeri vardır. Çünkü bir toplumu ahlaki, siyasi ve bireysel manada tam teşekküllü hale getiren kimse o toplumun yöneticisinin taşıdığı vasıflardır. İkbal liderlik hususunda peygamberleri

²⁹³ Ahmady, *Muhammed İkbal’in Siyaset Felsefesi*, s. 97.

²⁹⁴ Ahmady, *Muhammed İkbal’in Siyaset Felsefesi*, s. 97.

²⁹⁵ İkbal, *Hareket Zili*, s. 226.

lider olarak görür. Onun bu anlayışı her ideal devletin başında bir peygamber olsun anlamında değil, peygamberlerin taşıdığı vasıf, şahsiyet, ahlak ve yöneticilik ehliyeti olan kimselerin liderlik yapması durumudur.

İkbal, Peygamber'in tevhit prensibini gerçekleştiren bir örnek olduğunu, tevhit, evvela peygamberin şahsiyetinde gerçekleştiğini, peygamberin ise yüzbinlerce şahsı tek varlık haline getirdiğini vurgular. Buna göre, Peygamber, tevhidi milletin gönlüne sindiren, insanlara hakiki bir millet şuuru aşıl原因 ve onun ideal şeklini gerçekleştiren bir kuvvettir.²⁹⁶

Bir peygambere “Lider” vasfını yükleyen şey; toplumda birlik ve düzeni sağlama kabiliyeti, gaye ve amaç birliğini tesis ederek gerçek mana da millet mefhumunu oluşturma iradesi, toplumu ayırıştırıran kast, ruhbanlık, ideolojiler, nesep bağlılığı ve ırkçılık gibi fikirleri yok edip herkesi “kardeşlik” ilkesi üzerinde birleştirme gayreti, eşitlik, adalet ve özgürlük kaidelerini toplumda eşit bir şekilde dağıtma becerisi, toplumda tevhit akidesini ve birliğini tesis etme düsturu gibi özellikler bir peygamberi o toplumda lider yapar. Bu sebeple İkbal'in de ideal devletinin lideri bu özelliklere sahip olmalıdır. Ve bundan dolayı peygamberlik kurumu bir liderin örnek alması için önemli bir kurumdur.

Şuana kadar İkbal'in yaşadığı ortam ve aldığı eğitimin fikirleri üzerinde ki etkisini, benliğe yüklediği anlamı, siyaset felsefesinin muhtevasını ve ideal devlet anlayışının yapısını irdeledik. Görülüyor ki, İkbal'in anlayışında benlik ideal toplumun yapı taşıdır. Bunun dışında ikbalin söylediği her şey ideal benlik ve toplumu oluşturmak açısından birer araçtır. Onun siyaseti veya ideal devlet anlayışını tanımlamasının ve tarif etmesinin sebebi ideal bireye ve topluma ulaşmaktır. İkbal dünyevi mana da hiçbir temellendirme yapmamış aksine bütün ilkelerini mutlak hakikate ve Risalet'in öğretilerine bağlamıştır. Bu öğretiler doğrultusunda beşinci bölümde ikbal 'in ilk dört bölümde dediği şeylerin toplamı olması açısından ilk olarak insanı yetkinleştiren İslam ahlak yapısını daha sonra insanın konumunu ve en son olarak ta toplum-fert ilişkisinden bahsedip konumuzu bitireceğiz.

---

²⁹⁶ Kılıç, *Muhammed İkbal Fikirleri*, s. 225-226.

3.6. İdeal Devletin Temeli Olarak Ahlak

Ahlak, kavram olarak çok geniş bir mahiyete sahiptir. Ama İkbâl açısından yorumlarsak ya da İkbâl'in baktığı yerden bakarsak ahlak, benlikte bulunması gereken erdem, kuvvet, kudret ve iradedir. İkbâl, ahlak kavramını İslâm'la özleştirir. İnsanın şahsiyet duygusunu korumasını ve yoğunlaştırmasını bütün ahlaki davranışların nihai temeli olarak ilan eder. Güçlü bir beden içerisinde güçlü bir irade sahibi olmak, İslâm'ın ahlak idealidir.

İslâm'a göre, insanın ahlaki gelişiminin önünde duran temel gerçek, ne ıstırap, ne günah, ne de mücadeledir. Aksine, buradaki temel engel, insanın için de yaşadığı çevresinin Tabiata ve Allah'a mutlak iman isteği konusundaki cehaletinden kaynaklanan ve insanın bir kurban olduğunun gerçeğinin neden olduğu korkudur. İnsanın ahlaki gelişiminin en yüksek merhalesine, insan bu korkudan ve yeisten mutlak olarak kurtulduğu zaman ulaşır.²⁹⁷

İnsan bu korktuğu durumun cahili olduğu için, bu mana da benliğini açığa çıkaracağı zaman bu korkuyu yenebileceğini bilmediğinden sebep bu korkunun cahili konumundadır. Şayet birey Mutlak Ben'e ulaşma hususunda benliğini gerçekleştirirse cehalet kokan bu korkudan uzaklaşacaktır.

O halde, İslâm'ın yapısını tanzim eden merkezi varsayım, tabiatta bir korkunun mevcut olduğudur. İslâm'ın hedefi ise insanı bu korkudan kurtarmaktır. Eğer korku, insana hükümrân olan ve insanın ahlaki gelişimini engelleyen yegâne güçse, bu takdirde, insan bir kudret, bir enerji, bir irade birimi, bütün insani/beşeri faaliyetin hedefi olması gereken tedrici bir ifşa oluş, gün ışığına çıkış demek olan bir sonsuz güç tohumu olarak değerlendirilmelidir.²⁹⁸

İslâm'ın ahlaki insan ideali, insanı korkudan uzaklaştıracak ve böylelikle ona kendi şahsiyet duygusunu verecek bir güç/kudret kaynağı olarak kendi şuurunun farkına vardırarak bir idealdir.

İnsan ahlaki olarak İkbâl'in tasvir ettiği şekilde hem benliğini hem de İslâm birliğine yönelik bilincini yetkinleştirirse ideal toplumun yapı taşları da bu manada

²⁹⁷ İkbâl, *İslâm Düşüncesi*, s. 35.

²⁹⁸ İkbâl, *İslâm Düşüncesi*, s. 53.

yerine oturmuş olur. İnsanın ahlaki gelişimini engelleyen yegâne güç olan korkuyu din vasıtası ile kendi şuurunun farkına vardığında bertaraf edebilecektir. Günah, ıstırap, yeis korkusu mutlak olarak varlığı inkâr edilemez, fakat İslami olarak bu duygular kâinatın zaruri özelliği değildir. Kâinatta mevcut olan bu duygular görünüşte insan benliği için yıkıcı ve tahripkâr olsa da, bu güçleri anlama, idrak etme ve onları kontrol etme gücüyle teçhiz edilen insan tarafından hakkıyla kontrol edilebilirse, hayat kaynağı haline dönüşebilir.

“Onun ahlakı Kur’an ahlakıydı.” denilen bir peygamberin ümmeti olarak ideal İslam birliğini kurma hususunda insanı iyiye ve doğruya yönlendiren şeylerin başında yaşayarak öğreten ve evrensel bir rol model olarak kaynak olan peygamberin davranış tarzı ve beslendiği kaynak bizler için ehemmiyeti yüksek bir yere sahiptir. İslam’ın hedefi insanı saran lüzumsuz korkulardan ve arzulardan kurtarmaktır. Bunun örnekliğini en güzel Hz. Muhammed’in hayatında görebiliriz. Bir milletin ahlakı, Muhammedî terbiyeye uymakla güzelleşir. İkbâl bu konuda şöyle söyler:

“Sen, Mustafâ’nın dalındaki taptaze bir goncasın. Mustafâ baharının rüzgârıyla açıl ve bir gül ol.” “Ey Müslüman, Cevher senin temiz toprağındır. Onun parıltısı Peygamberin denizindedir.” Renk ve koku onun baharındandır. Onun baharından renk ve koku alınmalı ve onun ahlakından ahlaklanmalıdır.”²⁹⁹

“Sen elbette yüce bir ahlak üzeresin.”³⁰⁰ “Ant olsun, Allah’ın Resulünde sizin için; Allah’a ve ahiret gününe kavuşmayı uman, Allah’ı çok zikreden kimseler için güzel bir örnek vardır.”³⁰¹ Ayetleri de peygamber ahlakının Kur’an ahlakı olduğunu vurgular.

Bir birliğin mihenk taşlarından biri olan ahlaki değerler o birliği oluşturan insanlar için büyük önem arz eder. İslam, ahlak üzerine kurulmuş, inananlarını ahlak mayası ile yoğurulmasını talep etmiş ve ideal olanı ahlakın en güzeli ile yola çıkararak inşa etmiştir. Ahlaki duyguların karşısında olan gayri ahlaki duygular olmakla beraber insan açısından irade ve bilinçle yönetildiği takdirde bir zarar vermeyeceği vurgulanmıştır. Bunun yanında İslami değerlerden beslenen ahlaki kurallar bir benliğin yetkinleşmesi hususunda ona ne kadar nüfuz ederse ideal olanın her daim

²⁹⁹ İkbâl, *Benlik Ve Toplum (Esrar Ve Rumuz)*, 154-155.

³⁰⁰ Kalem, 68/4.

³⁰¹ Ahzap, 33/21.

gün yüzüne çıkacağı da vaat edilen bir durumdur. İdeal İslam birliğinin kurulması ideal İslam ahlakının bilinçle ve irade vasıtasıyla insanda yeşermesi ile var olacaktır.

3.7. İkbâl'in Eğitim Anlayışı

İkbâl'in eserlerini okuduğumuzda İkbâl'in eğitim meselesi üzerine sistematik ve metodolojik manada bir sistemin temellerini attığını göremeyiz. Fakat şair olarak addettiğimiz İkbâl, şiirlerinde muhteva olarak eğitim üzerine birçok şey söylemiştir.

İkbâl, açısından benliğin gelişimi toplum açısından temel bir yer işgal etmektedir. Bireyin benliğini açığa çıkartacak her faaliyet, gelişim, öğretim ve öğrenim İkbâl, açısından fayda veren bir eğitim olarak görülmekte ve bu minvalde eğitim üzerine eleştirilerini yapmaktadır. İkbâl, eğitimini doğduğu toplumun değerleri üzerinden aldıktan sonra Batı eğitimi ile de tanışan bir mütefekkir olduğu için bu iki medeniyet içerisinde eğitimle alakalı kıyas yapmakta ve kendi oluşturduğu düşünsel zemin üzerinden bu kıyasın sonuçlarını ifade etmektedir. Biz ilk olarak İkbâl'in eğitime yüklediği misyonun ne olduğuna bakacağız. Daha sonra batı eğitimi üzerine eleştirdiği durumların neler olduğunu ifade edeceğiz.

İkbâl'in eğitim hakkındaki görüşlerini onun anlam yüklediği İnsan-ı kâmil içinde anlamak gerekmektedir. Yani birey benliğini doğuran, harekete geçiren, kendini gerçekleştirmesini sağlayan ve en önemlisi de tevhidi vurguyu anlamasına sebebiyet veren ve Rabbani olanı gaye edinip ona yönelten her şey insan-ı kâmil olma yolunda atılan adım olmakla beraber benliğin açığa çıkması ile de alakalı olduğu için bu minvalde verilecek eğitim birey için fayda sağlayacaktır. Bu sebeple İkbâl için eğitim amaç olmaktan çıkmış olup bir araç haline dönüşmüştür.

İkbâl'in tasavvuf, idealizm, realizm, natüralizm gibi birçok akımı doğrudan kabul etmek yerine kendi inanç dünyasında harmanlayarak kendi felsefesini kurmuştur. Eğitim anlayışı ise bu sentez felsefesinin içinde gelişmiştir.³⁰²

Eğitimi idealist felsefe açısından yorumlarsak kişinin kendini gerçekleştirmesini hedef haline getiren, birey hayatını hakikat, iyilik ve güzellik

---

³⁰² Bahri Ata; *Beyaz Yasemenler Ülkesinde Muhammed İkbâl'in Eğitim Davası*, Pegem Akademi, Ankara 2014, s.46.

üzerine şekillendirmesini hedefleyen bir yapıya sahiptir. İkbâl'in insan-ı kâmil anlayışı bu düşünceye paralel şeyler içermektedir. İkbâl, bu hususu şiirlerinde sürekli işlemiş ve mesajlar vermiştir. İkbâl Cavidname eserinde benliğinden haberdar olanlarla ilgili şöyle demiştir:

“Benliğinden haberi olan kullar
Zarardan bile kazanç çıkarırlar”³⁰³

Yine İkbâl, bir başka eserinde benliğin tevhidi çizgi üzerinde insan-ı kâmil olabileceği üzerinde durmuş şöyle söylemiştir:

“La ilahe illallah'ı benliğine katan insan, ölünün toprağından görüş ve nazar yetiştirir. Böyle insanın eteğini bırakma. Zira güneşi ve ayı onun kemendi içinde gördüm.”

Sen ey cahil, uyanık gönül, ara, bul. Dedelerin gibi kendine bir yol bul. Müminin gizli sırrı nasıl ifşa ettiğini, “La mevcude illallah (Allah'tan başka var olan yoktur)” sözünden anla.

Gönlünde gizli yara yok; Müslümanlığın heyecanı, ateşi, çırpınması yok. Benliğinin bahçesini, tufanı olmayan bir denizin suyu ile sulamışsın.”³⁰⁴

İkbâl'in şiirlerinden yola çıkarsak spirüalist eğitim felsefesi ile örtüşen görüşlerde dile getirmektedir. Bu felsefeye göre eğitimin temel amacı insanın yaratıcısına olabilecek en saf ve en iyi şekilde dönmesini sağlamak ve bu dönüş için gerekli maddi ve manevi donanımlara sahip bireyler yetiştirmektir. Bu anlamda spirüalizm maneviyatçıdır. Bu noktada bireye yol gösteren akıldır ve akla gerekli donanımı sağlayan bilgidir.³⁰⁵ İkbâl'in anlayışı da maneviyatçı olmakla beraber spirüalist felsefeden şu açıdan ayrılır. İkbâl, temel yol gösterici şeyin akıl olduğunu değil kalp olduğunu söylemektedir. Akıl ve kalp şiirinde bunu açıkça ortaya koymaktadır:

“Akıl bir gün şöyle der kalbe:
Yolunu şaşırmanın kılavuzuyum ben.
Yerdeyim ama güzergâhım göktedir
Bak nerelere kadar ulaşıyorum ben.
Dünyada görevim kılavuzluktur
Hızır gibi ayağına tezim ben.
Varlık kitabının müfessiriyim
Allah şanının görüntüsüyüm ben.

³⁰³ İkbâl, *Cavidname*, s.214.

³⁰⁴ İkbâl, *Kulluk Kitabı*, ss.56-57.

³⁰⁵ Ata, *Beyaz Yasemenler Ülkesinde Muhammed İkbâl'in Eğitim Davası*, s.47.

Sen sadece bir kandamlasından ibaretsin,
Oysa paha biçilemez bir elmasım ben.
Bunu duyan kalp dedi ki doğrudur hepsi;
Ancak insaf, bana bir bak, neyim ben!
Sen hayatın sırlarını sadece anlarsın
Oysa onları gözlerimle görürüm ben.
Sen sadece görünenle ilgilisin,
Ama onun iç yüzünü bilirim ben.
İlim sende ise irfanda bendedir;
Sen Allah'ı ararsın, onun örneğiyim ben.
İlmin sonu huzursuzluktur.
Bu hastalığın tek ilacıyım ben.
Sen gerçekler dünyasının meşalesisin;
Güzellik diyarının ışığıyım ben.
Zaman ve mekanla sınırlısın sen;
Göklerin son katında uçan bir kuşum ben.
Benim mevkiim çok yüksek,
Cenabı Hakkın arşıyım ben!"³⁰⁶

İkbal akıl ve kalbi konuşturmuş, ilmin sonunu akılla gidilen huzursuzluk olduğunu bu huzursuzluğun ilacının da kalp olduğunu vurgulayarak aşkın konağı olan kalbi temel gösterici olarak kabul etmektedir.

Natüralist eğitim felsefesinde bireyin kendini gerçekleştirme ve bunu doğallık içinde yapması çok önemli bir yer tutmaktadır. İkbal içinde bireyin kendini gerçekleştirme temel amaçtır. Fakat Natüralistler, eğitsel amaç olarak çevreye uyum konusunu çok önemserken İkbal, çevreye uyumu değil, çevrenin üstesinden gelmeyi eğitimin gerçek amacı olarak görür.³⁰⁷

İkbal, sadece akli önceleyen, ilahi aşktan uzaklaştıran, kupkuru akli önceleyen Batı aklına ve eğitimine karşıdır. Aklın kendisine veya ilme karşı değildir. Çünkü İkbal, aşk ile yoğrulmuş, kalp ile yumuşatılmış ve bunların akabinde akıl ile şekil verilmiş akla veya ilme karşı değildir. Onu eleştirdiği husus tek başına kuru akli yol şaşırtıcı bir unsur olarak görmekle birlikte bunun aksine akıl-kalp, akıl-gönül, ilim-aşk adlı yazdığı şiirleri dikkat çekmektedir. Bu kıyaslamalara eleştiriye tabi tutulan ilim olmakla beraber Aşk'ı hakikatin kendisi olarak alır. İkbal, "İlim ve Aşk" adlı şiirinde bunu şöyle dile getirmektedir:

³⁰⁶ İkbal, *Hareket Zili*, s.33.

³⁰⁷ Ata, *Beyaz Yasemenler Ülkesinde Muhammed İkbal'in Eğitim Davası*, s.48.

“İlim bana dedi ki: Aşk deliliktir!
Aşk dedi ki: İlim ancak bir zan ve tahminden başka bir şey değildir!
Ey tahmin ve kuşku kölesi! Kitap kurdu olma!
Aşk baştan ayağa yansıma, ilim baştanbaşa perdedir!”³⁰⁸

Bu şiirinde de anlıyoruz ki İkbâl açısından benliğin eğitiminde kullanılan en önemli motive eden güç aşktır.

İkbâl, pozitif ilimler üzerine kurulu bir eğitim sisteminin bireyi benliğine götüremeyeceği kanaatini taşımaktadır. Ve bu eğitim anlayışının bireyi gönülden uzaklaştıran bir eğitim olduğunu savunarak bir şiirinde bunu şöyle ifade etmektedir:

“Hayat başka bir şeydir, ilim ise başka bir şey
Hayat; yürek ateşi, ilim ise zihin ateşidir.
İlimde kazanç da var, güç de var, lezzet de,
Ama zor olan, kendi izini bulamazsın onda.
Bilgi sahibi çoktur; ancak basiret sahibi az,
Şaşmamak gerek kadehin boş kalmasına.
Okul hocalarının tarzıyla gönül nasıl eğitilir!
Elektrik ampülü kibritle hiç yakılabilir mi?”³⁰⁹

İkbâl okul, öğrenci, eğitim vb. ile ilgili yaptığı eleştirilerinin en önemli sebebi kişiyi özünden, benliğinden, kişiliğinden uzaklaştırıyor olmasıdır. İkbâl’in yaşadığı dönem açısından da okullarda görüle eğitim tarzı batılı tarzda olduğu için İkbâl Okulu, öğrenciyi, öğretmeni ve verilen eğitimi eleştirmekten geri durmamıştır. Mesela İkbâl okullarda eğitim gören öğrencileri şu şekilde eleştirmektedir:

“ Sen kitaplardan kurtulamazsın, çünkü
Sadece kitap okuyansın, kitap sahibi değil.”³¹⁰

İkbâl, okulların öğrencileri körelttiğine, ufuklarını daralttığına, sığlaştırdığına ve kısır bir döngüye sürüklediğine, bireyin benliğine yaklaşmasına engel olduğunu söyler ve bir şiirinde şöyle ifade eder:

“Bugünkü çağ senin Azrail’indir çünkü
Sana geçim derdi vererek canını ele geçirdi.
Mertçe kapışmaktan ödün kopar senin
Mücadele tutkusundan yoksun hayat ölümdür.
Eğitim seni o tutkudan uzaklaştırdı,
Ki o tutku akla “bahane arama” derdi,

³⁰⁸ İkbâl, *Kulluk Kitabı*, s.132.

³⁰⁹ İkbâl, *Musa Vuruşu & Hicaz Armağanı*, s.106.

³¹⁰ İkbâl, *Musa Vuruşu & Hicaz Armağanı*, s.111.

Yaratıcı sana atmaca gözü bahşetti!
Ne yazık ki kölelik o göze yarasa bakışı verdi.
Okulun senin gözlerinde sakladığı sırlar
Dağ ve çöldeki sessizlikte ortaya dökülmektedir.”³¹¹

Sonuç olarak İktbal, eğitimi bizatihi amaç olarak görmekten ziyade bireyin benliğini ortaya çıkarabilmesi hususunda araç olarak görmektedir. Özgür bir eğitim sunmayan, somut bir çevre içinde büyümeyen ve bu çevrenin üstesinden gelmeyi öğretmeyen, bireyin bedensel yönünü tam kapasite ile kullanmasına teşvik etmeyen, bireye gerekli olan bütün becerileri kazandırmayan, bireye eğitim verirken muhteva olarak içeriğinde yaratıcılığı barındırmayan, bireyin içinde bulunduğu medeniyetin ve geçmişten gelen kültürel öğelerin içeriğini yüzeysel veren, ve herhangi bir dünya görüşü vermeyi amaç edinmeyen, maneviyatçılıktan uzak, gönül gözü ile görmeyi arka plana atan, sadece akli önceleyerek pozitif ilimleri kuru kuru öğrenciye bilgi olarak sunan eğitim sistemini kabul etmemektedir. İktbal, Kur'an temelli, aşk duygusu ile süslenmiş, maneviyatçılığı ön planda tutan yaratıcı yani kölelikten ve taklitten uzak İnsan-ı kâmil olmaya götüren bir muhtevaya sahip eğitimi benimsemektedir. Yukarıda da dediğimiz gibi İktbal, eğitimle alakalı herhangi bir metot ortaya atmamıştır ama şiirlerinde eğitimin şekli ve içeriği ile alakalı birçok görüş belirtmiştir.

3.8. İktbal'in İdeal Devletinde Toplum ve Özne

İktbal felsefesinde toplum ve o toplumu oluşturan bireyler önemli bir yer işgal etmektedir. Çünkü iktbal içine doğduğu siyasi ve toplumsal kargaşa karşısında Müslümanları bir araya getirmek adına fikirsel manada çok şey üretmiştir. O, ideal toplumunu oluştururken toplum ve özneye de ayrı bir önem atfetmiştir.

İktbal'in felsefesinde toplum ve özne girift yapıda olan birbirinden ayrı parçalar olmayıp aksine birbirini tamamlayan öğelerdir. Şayet bu öğelerden biri eksik olursa “ideal” dediği tasavvurun bütünlüğü yok olacaktır.

İktbal ideal devlet tasavvurunu oluştururken örnek aldığı en önemli mercii Hz. Muhammed ve onun oluşturduğu ve yetiştirdiği toplumdur. İktbal'in yola çıktığı örnek Yesribi medenileştiren ve daha sonrasında örnek şahsiyet haline getirdiği

---

³¹¹ İktbal, *Musa Vuruşu & Hicaz Armağanı*, s.113.

ashap toplumdur. Çünkü Peygamber tevhit ilkesinden yola çıkarak birey yetkinliğinden toplum yetkinliğine doğru giden bir tümevarım yöntemi ile ideal öznesini ve toplumunu oluşturmuştur. Ayrıca İkbâl, önünde böyle bir örnek var iken bu idealini ütöpic bulmamakta aksine buna olabirirliği yüksek bir ihtimal olarak bakmaktadır.

İkbâl ideal toplumun oluşumunu izah ederken ilk etapta o toplumda yaşayacak olan bireylerin öz benliklerini gerçekleştirimleri gerektiğini ifade etmiştir. Çünkü Allah insana akli ve Kur'an'ı bahşederek varlık üstü bir şeref ihsan etmiştir. İnsan eşrefi mahlûkat yönünü ortaya çıkarmak zorundadır. Özne dediğimiz insan için bu mümkün bir durumdur. Çünkü ideal insanın veya "kâmil insanın" önünde yüksek şahsiyetini oluşturmuş olan Hz. Muhammed vardır. O kendini inşa etmiş ve bu özelliğini evrensel hale getirmiştir. İkbâl, insanın şahsiyetini kazanma olayına "benlik" adını vermiştir. Benlik dediğimiz şey ise, inananın kendini tanıması, niçin yaratıldığını bilmesi, Allah'ın insana verdiği sorumlulukları idrak etmesi ve bu bilinçle sorumluluklarını yerine getirmesi demektir.

Birey, yaratıcı, eyleme dönük, dinamik, yeni fikirler üretebilen, özgür, sürekli bir gelişim içinde olan, toplumdaki sorunlara yenilikçi çözümler bulabilecek aktiflikte olan, gaflete düşmüş insanları uyandırma hususunda birikim sahibi ve atik bir yapıya sahip olan, batılın karşısında hakkı savunacak cesareti ve gücü olan, cevval, çalışkan, üstün zekâlı, mücadeleci ve özgün bir şahsiyettir.

İkbâl, ideal toplumun merkezine özneyi koyduğu için onun bu özelliklere sahip olması önemli bir husustur. Şimdi İkbâl'in ideal toplumunu oluşturan bazı kriterlere bakalım. İkbâl'in ideal toplumun temelini din, akide, inanç yani tevhit birliği oluşturur. Dinden başka hiçbir şey öznedeki birlik duygusunu uyandırmaz. Özne ile alakalı olan tevhit birliğinin amacı uyumlu sosyal bir bütün oluşturmaktır. Tevhit yani din birliği, dil, ırk, renk ve bölge gözetmeksizin öznelere bir arada tutan özelliğe sahiptir. İkbâl bu durumu şöyle açıklar:

"Şöyle ki, Allah tüm hayatın kaim ve daim olan ruhani temelidir, zat-ı ilahiye itaat zımnen, insanın kendi hakiki tıynetine itaattir. Tüm hayatın kaim ve daim olan ruhani esası, İslam mefhumuna göre, ebedidir ve kendini çeşitlilik ve değişimde izhar eder. Böyle bir mutlak hakikate dayanan bir toplum, kendi hayatında, değişim ve gelişim özelliklerini uzlaştırmak zorundadır. Toplum

hayatının düzeni için daimi ve sabit prensiplere malik olmalıdır, çünkü daimi olan, bize müteselsil tahavvül dünyasında bir tutamak temin eder, ancak daimi prensipler, bütün değişim ve gelişim imkânlarını dışarda bırakmak şeklinde anlaşılırsa-ki bu Kur'an'ının ifadesine göre Allah'ın en büyük ayetlerinden birdir-mahiyeti itibariyle esasında müteharrik olanı gayri müteharrik hale getirmiş olur.”³¹²

İkbal'in ideal toplumun genel yapısını da millilik şuuru ve idrak oluşturur. Şayet Müslümanlar belli bir evren tasavvuru ve tarihi gelenek ortak paydasında buluşurlarsa Hz. Muhammed'in tekvin ettiği toplumun üyeleri haline gelirler. Bunun yanında milli şuorumuz ancak İslami ilkelerin kavratılması, hayata geçirilmesi ve yaşanmasıyla varlığını sürdürebilir. Böylelikle dini ve milli şuuru eylemsel olarak hayatında ve zihninde canlı tutan özne sıradan insan olmaktan çıkar özel bir mahiyete kavuşur.

Bu açıklamalar nezdinde özne ve toplum ilişkisini şu şekilde gözler önüne serebiliriz: Görüyoruz ki; fert, toplumun temel faktörü olarak karşımıza çıkar. Fert toplumda varlığını gerçekleştirme için aktif ve dinamik olarak toplumsal hayata katılmalı ve yerini korumalıdır; çünkü Cemaate bağlanmak, fert için rahmettir. Zira kişinin cevheri, millet ile olgunluğa erer.³¹³ Fert toplum için de kendini yok eder. Toplum da ferdin şahsiyetinde ideal varlığını korur. Çünkü Fert ve toplum, birbirini aksettiren aynadır. İkbal'in belirttiği gibi inci ve ip gibidir ya da gökyüzündeki yıldız ve samanyolu gibidir. Bu sebeple fert saygınlığını millettten alır. Millet ise fertlerle düzen bulur. İkbal'in ifadesiyle “cemaat içinde eriyip yok olan fert, derya olmak isteyen bir damladır.”³¹⁴ Buradan anlaşılıyor ki fert, toplum içindeki varlığını koruyarak bir saygınlığa erişir. Bu saygınlığını ve varoluşunu koruması için de bir cemiyete ya da topluma muhtaçtır; bu açıdan ikbal, benliğin korunabilmesi için cemaat içinde erimek gerektiğini söyler: “Eğer bir gül yaprağı isen, bir çemen yani gülistan haline gelirsin.”³¹⁵ Bu durumda fert, toplum birliğini gaye edinmeli, toplumun dilinden konuşmalı ve önceliklerin yolunda yürümelidir.”³¹⁶ Şayet bu gayeyi edindiği zaman toplum içinde bir anlamı ve gücü olur; “*Senin hayatın onun*

³¹² Ahmady, *Muhammed İkbal'in Siyaset Felsefesi*, ss.117-118.

³¹³ İkbal, *İslam Toplumun Yapısı*, s.15.

³¹⁴ İkbal, *İslam Toplumun Yapısı*, s.15.

³¹⁵ İkbal, *İslam Toplumun Yapısı*, s.17.

³¹⁶ İkbal, *İslam Toplumun Yapısı*, s.16.

hayatından, kederin onun kederindedir. Senin diri oluşun, onun her an inkılap halinde oluşundandır.”³¹⁷

Toplumun varlığı da fertlerin oluşturduğu devlet teşkilatı ve nizamındaki güç ve yeteneklerine muhtaçtır. Böylelikle toplum fertlerin güçlenmesi ve birliktelik oluşturması ile anlam kazanır. Fert kendini toplumda gerçekleştirdiği müddetçe toplumda kendisini fertlerin üzerine bina eder; *“Fert, yalnız başına hedefi bulamaz, kuvvetini dağıtmaya eğilim gösterir. Millet, onu disiplin altına alır. Onu, meltem gibi yumuşak ve güzel hale getirir.*”³¹⁸ Bu sebeple İkbâl’in düşüncesinde fert ve toplum birbirinin aynası olmakla beraber tamamlayıcısı konumundadır. Çünkü ferdin toplum dışında bir anlamı olmadığı gibi toplumunda güç, nizam ve birlik kazanması da fert olmadan mümkün değildir. O toplum içinde ferde bir şahsiyet kazandırmayı hedeflemiştir.

İkbâl’e göre ferdin bir cemiyete bağlanması onu hür kılar, kölelikten kurtarır. Cemiyete bağlanmayan benlik hür gibi gözükken bir esaretin pençesindedir. İkbâl benliğin özgürlüğünün bir cemiyete bağlılık şartını şu dizelerle ifade etmiştir; *“Kölenin ayağındaki bağları çözüyor. Onları, efendilerinin elinden kurtarıyor. Diyor ki: Sen, başkasının kölesi değilsin. Sen, şu dilsiz putlardan daha hakir değilsin.*”³¹⁹

İkbâl’in düşüncesinde fert, tek başına hakiki gayeleri bilemez:

Onun kuvveti dağılır; avare ve şuursuz olur. O kuvveti zapt u rapt altına alan millettir. Onu bahar rüzgârı gibi tatlı ve güzel bir hale getirir. Onu şimşad ağacı gibi toprağa yerleştirir. Hür hale getirmek için elini ayağını bağlar. Milli anane ve ayin halkası içine girince, ürkek huylu ahusu, misk kokulu olur. Sen benlik ile benlikten geçmenin arasındaki farkı kavrayamadın da, hakikatten uzaklaşıp kendini zan ve şüphe içine attın.”³²⁰

İkbâl toplumda bireyin rolünü çizerken, milletin ruhunun toplulukta varlık bulduğunu, bu ruhun ölmesi durumunda milletin de öleceğini söyler. Buna göre, düşünce ve etkinliğin birliği, Allah’ı müşahede eden millete dünya hâkimiyetini verebilir. Ona göre fert tek başına zayıf ve güçsüzdür, hedefi belirsizdir. Canlı bir toplumun dinamik ve aktif üyesi olmak kişiye kolektif amaç bilinci ve kuvvetli olma

³¹⁷ İkbâl, *İslam Toplumun Yapısı*, s.16.

³¹⁸ İkbâl, *İslam Toplumun Yapısı*, s.16.

³¹⁹ İkbâl, *İslam Toplumun Yapısı*, s.21.

³²⁰ Küçükşahin, *Muhammed İkbâl’de Benliğin Hürriyeti*, s. 135.

duygusu kazandırır. Bu da kişiliği derinleştirip geliştirir. Böylece insanın birey olması, iç dinamizm kazanması, sürekli bir çaba ve faaliyet içerisinde olması, kendisine bir hedef belirlemesi ancak toplumsal hayatla mümkündür. Bu konu da peygamber efendimizde şöyle buyurmaktadır: “*Cemaatten ayrılmayın! Tefrikadan sakının! Çünkü şeytan, yalnız kalanla beraberdir ve birlik olandan daha uzaktır. Her kim, cennetin en güzel yerini istiyorsa cemaatten ayrılmasın.*”³²¹

Sonuç olarak, İktbal, Kur’an merkezli ve Tevhit akidesini esas alan bir benlik tasavvuruyla başlar. Buradaki amaç toplumun en küçük yapıtaşı olan bireyden başlayarak ideal cemaat, cemiyet ve devlet oluşturmak ve nihayetinde de tüm Müslümanların aynı çatı altında toplanacağı İslam Birliği hedefine ulaşmaktır. “Allah’ın ipine sınımsız sarılın³²² veya Kuşkusuz müminler kardeşler.”³²³ Ayetleri İslam birlikteliğinin temelini oluşturmuştur. İktbal’e göre hiçbir şey din kadar güçlü bir bağ kuramaz ve insanları bir arada tutamaz.

---

³²¹ Ahmady, *Muhammed İktbal’in Siyaset Felsefesi*, s.121.

³²² Ali İmran, 3/103.

³²³ Hucurat, 49/10.

SONUÇ

Pakistanlı İslam âlimi, politikacı ve şair olan Muhammed İkbâl, ömrü boyunca İslam dünyasında ki Müslümanları uyandırmak ve harekete geçirmek adına birçok çalışma yapmış ve o zaman açısından düşünürsek bunun da meyvesini “Pakistan” devleti kurularak toplamıştır. İkbâl, yetiştiği aile ortamı, aldığı eğitim ve bulunduğu konjonktürün muhafazakâr bir yapıda olmasından sebep ilk eğitim hayatına başladığı andan itibaren gerek gelenek gerekse dini mana da İslami değerler ışığında yetişmiştir. Onun bu çizgi üzerinde yetişmesi Doğuyu tanınmasına ve İslam mirasını ayrıntılı olarak bilmesine vesile olmuştur. İkbâl, sadece dini eğitim üzere değil ilerleyen okul hayatında gittiği bir kolejde tanıştığı müsteşrik hocası sebebiyle onunla olana iletişimini uzun yıllar koparmamış ve Batı medeniyeti ile tanışma ve bu anlamda eğitim alarak ilerleme fırsatı da bulmuştur. Birçok kez Batı’ya yolculuk etmiş ve orada üniversite eğitimi alma fırsatı da yakalamıştır. İkbâl için Doğu kültürü içerisinde doğup, batı kültürü ile de tanışması büyük bir avantaj olmuş ve bu iki medeniyetin kıyasını yaparak Müslümanlar adına doğru bir düşünce sistemi oluşturmaya çalışmıştır. Bu iki medeniyetle hemhal olmak bir âlim için büyük bir avantajdır. İkbâl bu avantajı fırsata çevirmiş ve bu iki medeniyeti kıyaslayarak aynı zaman da eleştirerek İslami bir sistem ortaya koymaya gayret göstermiştir.

İkbâl için en büyük problem Fransız ve İngiliz sömürgesi altına giren Hindistan’ın ve Hindistan’da etnik bir gurup olarak yaşayan Müslümanların bu sömürge karşısında yeterli direnç gösterememesiyle başlamıştır. Sanayi devrimi ile beraber baş gösteren ulusçuluk, ırkçılık vb. fikirlerin gün yüzüne çıkması aynı zaman da batının Müslümanları yok etme düşüncesi sebebiyle Müslümanlar, ciddi mana da bir çöküşe girmiş ve hiçbir şey yapamaz hale gelmişlerdi. Bir nevi kölelik veya esaret altın da olan Müslümanlar gün geçtikçe benliklerini ve öz değerlerini yitirmeye başlamışlardır. Bu durum İkbâl açısından önemli bir sorun teşkil etmiş ve kendi hislerince harekete geçmenin sorumluluğunu üstlenmiştir.

İkbâl, küçük yaştan beri hemhal olduğu Kur’an ışığında oluşturduğu zihin yapısı ile Müslümanların vahiyden ve Risalet’in öz değerlerinden kopuk olduğunu görmesi onda devrimsel fikirlerin ortaya çıkmasına sebebiyet vermiştir. Onun çıkış noktası Hz. Muhammed’dir. Hz. Muhammed yeni bir toplum inşa etmiştir. Ve inşa

ettiği bu toplum İslam'dan önceki hayatlarında -cahiliye dediğimiz bütün sıkıntılı şeyleri yapan- ahlaki manada çöküntü içinde olan bir topluluğa. Hz. Muhammed bu erdemli topluluğu oluşturmadan önce bireyleri eğiterek ideal toplumu oluşturmuştur. Bireyden topluma giden tümevarım yöntemi ile Risalet görevini tamamlamış, asırlardır anlatılan ve evrensel bir boyut kazanan erdemli bir topluluk, ashap ve ümmet oluşturmuştur. İktbal açısından -Müslümanları peygamberlerin varisleri olarak gördüğü için- Hz. Muhammed'in oluşturduğu şekilde bir toplum oluşturmak ve Hz. Muhammed'in kullandığı yol ve yöntem üzerinden ilkeler edinmek çokta ütopyik gözükürken bir durum değildi. Çünkü Hz. Muhammed, Allah'tan aldığı vahiy ışığında o topluluğu bir meşale gibi aydınlatmış ve ilmek ilmek vahiyle o toplumu örmüştür. Onun ilkeleri inanalar nazarında evrensel ve kıyamete kadar değiştirilmemesi vaat edilmiş ilkelerdir. Bu sebeple İktbal, böyle bir temel oluşturabilirse Müslümanların uyması açısından herhangi bir sorun açığa çıkmayacaktır. Çünkü ilkeleri tevhide, risalete yani sünnete dayanan ilkeler olacaktır. İktbal, Hz. Muhammed'in ilk olarak bireyin inşasından başladığını idrak etmiş ve o, da ilk olarak benliğin inşası ile başlamıştır.

Ona göre Allah, bireyleri yaratırken onlara yeryüzünde, Allah'ın hâkimiyetini kılmak adına bir takım sorumluluklar yüklemiştir. Örneğin, Allah'ın insana, Kur'an'ı emanet olarak bırakması, onu yeryüzünün halifesi olarak addetmesi, doğru ve yanlış seçme iradesi ve aklı bahşetmesi, onu yeryüzünde Allah'ın dinini yayacak ve hâkim kılacak şeklinde sorumluluk vermesi bize gösterir ki insan için de bir takım potansiyelleri taşıyan bir varlıktır. İnsanın bu sorumluluğu üstlenmesi demek; içinde var olan bu potansiyeli açığa çıkarması demektir. Peki, insan bu sorumluluğu nasıl açığa çıkarır? İktbale göre bu sorumluluk, kişinin gerçek benliğini açığa çıkarması ile mümkün olabilecek bir durumdur. Benlik, üstlendiği bu sorumluluklarının farkına vardığı an, gerçek mana da insan olmanın vermiş olduğu şeref ile yeryüzünde tecelli etme fırsatı yakalayacaktır. Kendini gerçekleştirecek, varoluşunu ispatlayacak, harekete geçecek ve hiç kimsenin esareti altına girmeden, öz değerlerini yitirmeden, İslam mirasını sırtlayarak, Allah'ın hükmünü hakikat sayarak, eşref-i mahlûkat olarak hayatını idame ettirecektir. Varoluşunu ispatlamış bir Müslüman, mutluluk ve huzur içinde hayatını yaşayacak ve gereksiz buhranlara ve karanlığa girmeyecektir.

Bu sebeple bireylerin benliğini keşfetmesi, onu gün yüzüne çıkarması ideal toplum için en elzem durumlardan biridir. Birey benliğini Kur'an ışığında doğurur, Sünnet-i Seniye aydınlığında oluşturur ve birlik beraberlik çatısı altında inşa eder.

Birey inkişafını her daim aktif tutmak istiyorsa bazı duygularla bunu beslemelidir. Örneğin aşk, arzu, cesaret, basiret ve eylem vs. gibi duygularla keşfettiği benliğini diri ve taze tutmalıdır. Şayet birey, benliğinin keşfini söndürmek istemiyorsa da yeis, korku, dilencilik, ırkçılık, kölelik, taklitçilik ve tembellik vs. gibi duygulardan da uzak durmalıdır. Çünkü bu duygular bireyin şahsiyet oluşturması açısından bireyi alaşağı eden duygulardır. O her zaman iç dinamizmini aktif ve temiz tutmalıdır.

Birey, benliğini keşfettikten sonra ikbal, ikinci basamak olarak bireyin oluşturacağı ideal toplum ve devletin siyaset yapısı ne olmalıdır? Şekliden düşünmüş ve bireyi sarsmayacak aksine keşfinin devamını sağlayacak, İslam siyaset felsefesini ortaya koymuştur.

İkbal, siyaset tanımı yapmamıştır. Tanımdan öte, bir Müslümanın hangi siyasi zemin üzerinde ilkelerini var edeceği hususunda kafa yormuştur. İslam siyasetini tevhit prensibi çerçevesinde inşa etmiştir. Tevhit birlikteliği sağlayan her toplum parçalanması ve bölünmesi zor bir şekle bürünür. O siyasete öncelik verirken siyasetin maksadının toplumda birlik ve beraberliği, temel hak ve sorumlulukları sağlayan, toplumda kardeşlik ilkesini tesis edebilen ve devlet yönetiminin sağlandığı siyaset düzlemi tasavvur etmiştir. Çünkü bir siyasi yapı bu nizamı sağlamadığı müddetçe hiçbir anlam ifade etmez. O, bu siyaset felsefesini inşa ederken Batı karşısında ki durumu müşahade ettiği için onun ilk etapta oluşturmak istediği şey Batı karşısında güçlü, birleşmiş, özgür, manevi olarak doygunluğa ulaşmış siyaset anlayışıdır. Ve o bunu yaparken de bunun temelini İslam'ın özüne dönmekte yani Kur'an'a dönmekle oluşabileceğini savunmuştur.

Örneğin, toplum önünde herkesin eşit olması, adaletle hükmedilmesi, her mana da bireylerin hür olarak, özgürce hayatlarına devam etmesi, bunun yanında toplumda "müminler ancak kardeştir." Ayeti ışığı altında kardeşlik birliğinin tesis edilmesi o toplumun siyasi manada ki açılımının temel kavramlarını teşkil etmektedir. Bunun

yanında İkbal, bir toplumun birlik ve beraberliğini bozan bir takım ilkeleri de eleştirmiş ve bu ilkelerin İslam da da yerinin olmadığını söylemiştir. Örneğin, mezhep taassubu, milliyetçilik, Batı taklitçiliği veya Batı demokrasi anlayışını benimsemek vb. gibi bir takım ilkelerin asla İslam siyaset felsefesinde barınamayacağını ve İslam'ın fitratına aykırı olduğunu ifade etmiştir.

İkbal oluşturduğu bu siyasi sistemde yöntem olarak İslam demokrasisini kullanmıştır. Ama İkbal demokrasi anlayışına göre, yönetim mal-mülk mutlak mana da halka ait değil Allaha aittir. Eşitlik, özgürlük seçim ilkesine dayanan, hiçbir şekilde toplum içinde –bu yönetici yani halife dahi olsa- kimsenin ayrıcalığı olmayan bir demokrasi anlayışıdır. Hz. Muhammedi döneminde dışarıdan birinin gelip, onun meclisine girdiğinde peygamberin kim olduğunu ayırt edemeyecek kadar ayrıcalıksız demokrasi anlayışı. İkbal'e göre Batı demokrasisi sayı ile vardır. Tabiri caizse onlar sadece kafa sayarlar. Ve onların demokrasi anlayışı, maddeye bağlıdır. Dünyevidir. Bu sebeple bu anlayışla yönetilen toplumlarda demokrasi tam manası ile yerini bulmaz, sözde kalır ve toplum içinde ki bu eşitlik, adalet, kardeşlik gibi ilkeler tam manası ile tecelli etmez. Bu sebeple ideal bir toplum oluşmaz. Yani öz de değil, sözde bir demokrasi anlayışıdır. İslam siyaset düşüncesinde demokrasi mülk sahibi olan Allaha dayanır. Onun hâkimiyetini tesis etmek Müslümanların en önemli sorumluluğundan biridir. Bundan dolayı demokrasi anlayışı dünyevi değil manevidir. Maddeye bağlanmamış, ilahi olanla temellendirilmiştir. Bu bağlamda Müslümanların siyasetinde bu şekilde bir demokrasi anlayışı olmazsa olmaz bir yöntem ve ilkedir.

İkbal, ideal bireyin ideal toplum, ideal toplumun da ideal bir devlet oluşturduğunu düşünmektedir. Bu devlet ve toplum yapısını besleyecek siyaset felsefesine dair düşüncelerini bu şekilde topluma mal etmeye çalışmıştır. Oluşturulan bu zemin üzerinden İkbal, ideal devlet tasavvurunu da ortaya koymaktadır.

İkbal'in ideal devletinin en temel unsuru hukuktur. O ilk olarak hukuk üzerine yoğunlaşmış ve İslam ümmetinin temel dayanağının ne olması gerektiğini ifade etmiştir. Onun hukuk anlayışını şeriat oluşturur. Yani o, Kur'an ve Hadisin Müslüman bireyin dayanması gereken hukuk kuralları olarak ifade etmiştir. Bunun yanında bu kuralların her zaman güncellenmesi açısından icma, kıyas ve içtihadı da bir yöntem olarak düşünmüştür. Çünkü zaman içerisinde toplumda örfi mana da bir

takım şeyler değişip gelişebilmektedir. Bu değişim ve gelişime ayak uydurmak açısından şeriat kurallarının da güncellenmesi gerekmektedir. Bu durumda icma, kıyas, içtihat gibi yöntemler her daim göz önünde bulundurulmalıdır.

İkbal ideal devletinin temel esaslarını sıralarken tahayyül ettiği ideal İslam toplumunu ve devletini kuracak esasları sıralar. Ona göre dünya da bulunan İslam devletleri tevhit ilkesi altında tek millet olacak şekilde, Mekke'yi tek başkent sayarak, İslam kardeşlik ilkesi esaslı tek ümmet olmalıydılar. Fakat baktığımız zaman gerek İkbal zamanında gerekse devam eden tarihsel süreçte bu hiçbir zaman gerçekleşmemiştir. İkbal de gerçekleşmesi güç gözükken bu durumu önceden sezmiş olacak ki, İslam devletlerinin kendi içinde yaşadıkları sorunları çözmeleri gerektiği, kendi içlerinde bu birlik ve beraberliği oluşturmaları gerektiğini ifade etmiştir.

İkbal'in ideal toplum tasavvurunun temeli bu şekilde oluşmuştur. O, benliğini ortaya çıkarmış bir bireyin, ideal toplumu oluşturacağı inancına sahiptir. O toplum ile bireyi birbirinden soyutlamaz aksine ikinin birbirine muhtaç olduğunu, birbiri ile varlık bulduğunu ve birbirlerinde eridiklerini savunur. Birey, toplumda şahsiyet kazanır, toplumda bireyin yetkinliği derecesinde ideale kavuşur.

Evet, ikbal bu şekilde düşünmüş ve oluşturduğu bu ilkler ışığında yaşadığı topluma yön vermiştir. Günümüz açısından değerlendirirsek İkbal'in oluşturduğu bu sistem ile bireyleri uyandırmak mümkündür. Çünkü şuan yaşadığımız toplumun içinde bulunduğu durum da ikbal 'in yaşadığı toplumun içinde bulunduğu durumdan farksız değildir. İslam devletleri hala Batının sömürgesi altındadır. Örneğin Irak, Suriye, Arakan, Filistin, Doğu Türkistan, Sudan vb. İslam milletleri Batı zulmü ile karşı karşıyadırlar. Bunun yanında Batı karşısında köle olmuş, boyun eğmiş olan İslam devletleri de vardır. Bu durumda ayrı bir sömürge halidir. Örneğin Suudi Arabistan, Mısır vb. ülkeler bu tarz ülkelerdir. Şuan yanı başımızda veya uzağımızda katledilen Müslümanlara, sefaletten ve açlıktan ölen Müslümanlara hiçbir şekilde diğer Müslümanlar tarafından yardımcı olunmayışının sebebi ilk olarak Müslümanların Batı karşısında öz benliklerini yitirmiş olmalarından kaynaklanmaktadır. Batı karşısında sinmiş, aşağılık kompleksine kapılmış halde hayatlar idame ettirilmektedir. Zengin İslam mirasına rağmen hiçbir şekilde harekete geçilmemesi, dinamik tavrın yakalanmaması, üretilmemesi vs. gibi durumlar

Müslümanları Batı karşısında ezik hissettirmektedir. Meydan savaşlarının bittiği savaşların artık ekonomik, teknolojik ve bilimsel manada hız kazandığı bu zaman diliminde Müslümanlar kendi ilimsel ve bilimsel tarihlerinden uzak, üretmeden yaşayan sadece tüketmek adına yaşayan bir durum içerisindeyler. Müslümanlar, ekonomik mana da güçlenmedikleri, üretmedikleri yani harekete geçmedikleri sürece batının her türlü asimile çalışmalarına boyun eğecek, benliklerini ve varoluşsal sorumluluklarını yitirecekleridir.

Yine günümüz İslam dünyasına baktığımız zaman siyasi olarak tamamen batı yönlendirmesi altında oldukları için İkbâl ‘in bahsettiği İslam siyaset felsefesinden uzak, kendi dillerinden olmayan kelimelerle konuşan, hukuksal mana da şeriatından uzak, Batıdan aldıkları hukuk kurallarını olduğu gibi taklit eden bir siyasi anlayışla karşı karşı karşıyayız. Aynı zaman da ırkçılık, ulusçuluk ve mezhepçilik gibi ayrışıcı ilkelerin de ciddi mana da etkili olduğu bir zaman diliminde yaşamaktayız. Örneğin şuan Suriye de mezhepçilik taassubu adı altında birçok gurup sözüm ona Allah adına cihat ettiklerini düşünmektedirler. Ya da İslam ülkeleri içerisinde dahi bu mana da birlik ve beraberliğin olmadığı aşikâr olarak gözükmektedir. Yani şuan İslam ülkeleri tevhit ilkesinden, İslam birliğinden yoksun, Batı demokrasisini örnek alır bir halde ülkelerini yönetmektedirler. Bunun sonucunda da birbirinden ayrılmış, Müslüman kanının oluk oluk aktığı, ümmet olma duygusunun köreldiği bir zaman dilimi içerisindeyiz. İslam ümmeti Kendisinden geçmiş, Batı uyuşturucusu altında, benliklerini ve öz değerlerini açığa çıkaramadığı ve gittikçe direksiyon hâkimiyetini kaybeden, sloganik ifadelerin dillerden düşmediği bir hal içinde yaşamaktadırlar. Bu sebeple İkbâl, Hz. Muhammedin yöntemini örnek alarak döneminde yaşadığı Müslümanları uyandırmış ve son anda uçurumdan düşmelerine engel olmuştur. Şayet bu yüzyılda yaşayan Müslümanlar, İkbâl ‘in ortaya koyduğu ilkelerin temel mantığını anlayabilir ve bunu yaşadıkları zaman dilimi açısından güncelleyebilir ya da geliştirebilirlerse, bireyin uyanışını gerçekleştirebilir ve ideal toplumu, devleti oluşturabilirler.

KAYNAKÇA

- Ahmaday, Enamullah; *Muhammed İkbâl'in Siyaset Felsefesi*, Necmettin Erbakan Üniversitesi SBE, Konya 2018.
- Aydın, Mehmet; "Muhammed İkbâl'in Din Felsefesinde "Ulûhiyet" Kavramı" *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi İslami İlimler Enstitüsü Dergisi*, S.4, Ankara 1980, s. 199-209.
- Aydın, Mehmet; "İkbâl'in Felsefesinde İnsan", *Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, S. 35, Ankara 1987, s. 83-106.
- Baloch, İnanetullah; "Muhammed İkbâl Milliyetçilik ve İslami Evrenselcilik", *Uluslararası Muhammed İkbâl Bildirileri Kitabı*, İstanbul Büyükşehir Belediyesi Kültür İşleri Daire Başkanlığı Yayınları, İstanbul, 1997.
- Benli, Selma; *İkbâl: Kişiliği, Felsefesi Ve Eserleri Hakkında Düşünceler*, Ankara Üniversitesi SBE, Ankara 1987. (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi).
- Çelik, İsa; *Muhammed İkbâl'in Tasavvufî Düşüncesi*, Kaknüs Yayınevi, İstanbul, 2004.
- Çıkışır, Gülgün; *Muhammed İkbâl'de Benliğin Ölümsüzlüğü*, Necmettin Erbakan Üniversitesi SBE, Konya 2017.
- Dedeler, Sinan; *Muhammed İkbâl Düşüncesinde Merkezi Temaların Analizi (Ego- Aşk-Tanrı)*, Süleyman Demirel Üniversitesi SBE, Isparta 2010.
- Eliaçık, R.İhsan; *Muhammed İkbâl*, Tekin Yayınları, İstanbul, 2015.
- Halifat, Sekban; "İkbâl'in İhya Projesinin Analizi" *Uluslararası Muhammed İkbâl Bildirileri Kitabı*, İstanbul Büyükşehir Belediyesi Kültür İşleri Daire Başkanlığı Yayınları, İstanbul, 1997.
- Hazinoğlu, Büşra; *Din Psikolojisinde Nefs Anlayışına Katkılar: Muhammed İkbâl Örneği*, Marmara Üniversitesi SBE, İstanbul 2015.

- Hüsrevşahi, Hadi Seyid; “İkbal’in Düşünce Dünyası”, *Uluslararası Muhammed İkbal Bildirileri Kitabı*, İstanbul Büyükşehir Belediyesi Kültür İşleri Daire Başkanlığı Yayınları, İstanbul, 1997.
- İkbal, Muhammed; *Cavidname*, Çev. Halil Toker, İstanbul 2014.
- İkbal, Muhammed; *Allame Doktor Muhammed İkbal’in Üç Eseri Yolcu, Ey Şark Kavimleri, Kölelik*, Çev. Prof. Dr. Ali Nihat Tarlan, Eser Matbaası, İstanbul, 1976.
- İkbal, Muhammed; *Benliğin İşaretleri (Esrar-ı Rumuz)*, Çev. Ahmet Metin Şahin, Irmak Yayınları, Bursa, 1998.
- İkbal, Muhammed; *Benlik Ve Toplum (Esrar Ve Rumuz)*, Çev. Dr. Ali Yüksel, Eksen Yayıncılık, İstanbul 1990.
- İkbal, Muhammed; *Cebrail Kanadı*, Çev. Celal Soydan, Hece Yayınları, Ankara, 2015.
- İkbal, Muhammed; *Darb-ı Kelim*, Çev. Prof. Dr. Ali Nihat Tarlan, İstanbul Matbaası, İstanbul, 1968.
- İkbal, Muhammed; *Esrar-ı Hodi “Benliğin Sırları”*, Çev. Prof. Dr. Ali Nihat Tarlan, Yenilik Basımevi, İstanbul, 1958.
- İkbal, Muhammed; *Hareket Zili*, Çev. Celal Soydan, Hece Yayınları, Ankara, 2019.
- İkbal, Muhammed; *İslam Düşüncesi*, Çev. Yusuf Kaplan, Külliyyat Yayınları, İstanbul 2008.
- İkbal, Muhammed; *İslam Toplumun Yapısı*, Çev. Dr. Ali Yüksel, Beka Yayıncılık, İstanbul, 2011.
- İkbal, Muhammed; *İslam’da Dini Düşüncenin Yeniden İnşası*, Çev. Rahim ACAR, Timaş Yayınları, İstanbul 2016.
- İkbal, Muhammed; *İslam’da Dini Düşüncenin Yeniden Yapılandırılması*, Çev. Celal Soydan, Hece Yayınları, Ankara, 2018.

- İkbal, Muhammed; *İslam'da Dini Tefekkürün Yeniden Teşekkülü*, Çev. Sadık Yenili, Mutena Yayınları, İstanbul 2014.
- İkbal, Muhammed; *İslam'ın Ruhu*, Çev. E. A, Doğan Güneş Yayınevi, İstanbul, 1963.
- İkbal, Muhammed; *Kulluk Kitabı*, Çev. Prof. Dr. Ali Nihat Tarlan, Timaş Yayınları, İstanbul, 2017.
- İkbal, Muhammed; *Makaleler*, Çev. Celal Soydan, Hece Yayınevi, Ankara 2017.
- İkbal, Muhammed; *Muhammed İkbal*, Çev. Senail ÖZKAN, Ötüken Yayınevi, İstanbul 2012.
- İkbal, Muhammed; *Musa Vuruşu & Hicaz Armağani*, Çev. Celal Soydan, Hece Yayınları, Ankara, 2013.
- İkbal, Muhammed; *Rumuz-u Bihodi "Benlikten Geçmenin Remizleri"*, Çev. Ali Nihat Tarlan, Yenilik Basımevi, İstanbul, 1958.
- İkbal, Muhammed; *Şark'tan Haber*, Çev. Prof. Dr. Ali Nihat Tarlan, Timaş Yayınları, İstanbul, 2018.
- İkbal, Muhammed; *Yansımalar*, Çev. Halil Toker, Kaknüs Yayınevi, İstanbul 2007.
- Kargın, Hasan Hüseyin; *Muhammed İkbal'de Benlik Felsefesinin Unsurları*, İnönü Üniversitesi SBE. Malatya 2014.
- Kılıç, Cevdet; *Büyük Mütefekkir Dr. Muhammed İkbal Hayatı, Şahsiyeti ve Fikirleri*, Ankara Üniversitesi SBE, Ankara 1984.
- Küçükşahin, Tevfik Can; *Muhammed İkbal'de Benliğin Hürriyeti*, Dokuz Eylül Üniversitesi SBE, İzmir 2012.
- Okumuş, Zeliha; *Muhammed İkbal'in Bilgi Anlayışı*, Kırıkkale Üniversitesi SBE, Kırıkkale 2014.
- Sadi, Kul; *Doğunun Uyanışı*, Vahdet Yayınevi, İstanbul, 1985.

Sırma, Süreyya İhsan; “İkbal’in Düşüncesinde “La” ve “İlla”nın Analizi”,
Uluslararası Muhammed İkbal Bildirileri Kitabı, İstanbul Büyükşehir
Belediyesi Kültür İşleri Daire Başkanlığı Yayınları, İstanbul, 1997.

Şeriati, Ali; *Biz ve İkbal*, Fecr Yayınevi, Ankara, 2010.

Ata, Bahri, Beyaz Yasemenler Ülkesinde Muhammed İkbal’in Eğitim Davası,
Pegem Akademi, Ankara, 2014.

Türer, Celal; “William James’ten Muhammed İkbal’e”, *Felsefe Dünyası
Dergisi*, S.29, 1999, s.47-61.

Uyanık, Mevlüt; “Muhammed İkbal’ Göre “Çağdaşlık” Kavramı”, *Ankara
Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, Ankara 1994, s. 89-93.

Ünver, Günay; “Muhammed İkbal’in İslam’a Yaklaşımı Üzerine Tenkitçi Bir
değerlendirme.” *Erciyes Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Sosyal Bilimler
Enstitüsü Dergisi*, S.9, Kayseri 1996, s. 173-180.

ÖZGEÇMİŞ

05.01.1991 tarihinde İngiltere'nin Newcastle şehrinde doğmuştur. İlk ve orta öğrenimini Van'da tamamladıktan sonra Sakarya Üniversitesi İlahiyat Fakültesi bölümünden 2014 yılında mezun oldu. 2014 yılından itibaren MEB'te öğretmenlik yapmaktadır.

T.C.
MARDİN ARTUKLU ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
İNTİHAL RAPORU

Tez Başlığı: **Muhammed İktal'in Benlik Düşüncesi ve Siyaset Felsefesindeki Yeri**

Yukarıda başlığı gösterilen tez çalışmamın kapak sayfası, giriş, ana bölümler ve sonuç kısımlarında oluşan toplam sayfalık kısmına ilişkin 02/07/2019 tarihinde tez danışmanım tarafından Turnitin adlı intihal tespit programından aşağıda belirtilen filtrelemeler uygulanarak alınmış olan orjinallik raporuna göre, tezimin benzerlik oranı alıntılar dahil % 22'dir.

Uygulanan Filtrelemeler:

Kaynakça hariç

Alıntılar dahil

5 Kelimeden daha az örtüşme içeren metin kısımları hariç açıklamalar

Açıklamalar

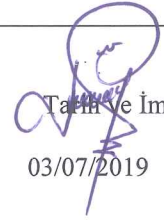
Mardin Artuklu Üniversitesi "Turnitin" adlı intihal tespit programı sonucunda; azami benzerlik oranlarına göre tez çalışmamın herhangi bir intihal içermediğini; aksinin tespit edileceği muhtemel durumda doğabilecek her türlü hukuki sorumluluğu kabul ettiğimi ve yukarıda vermiş olduğum bilgilerin doğru olduğunu beyan ederim.

Adı Soyadı: Elif Esra ATALAN

Öğrenci No: 16755011

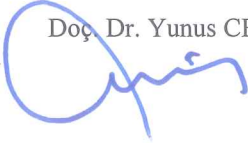
Programı: Felsefe

Statüsü: Tezli Yüksek Lisans

Tarih ve İmza
03/07/2019

Danışman Onayı

Doç. Dr. Yunus CENGİZ

A.B.D. Başkanı V. Onayı

Doç. Dr. Yunus CENGİZ

